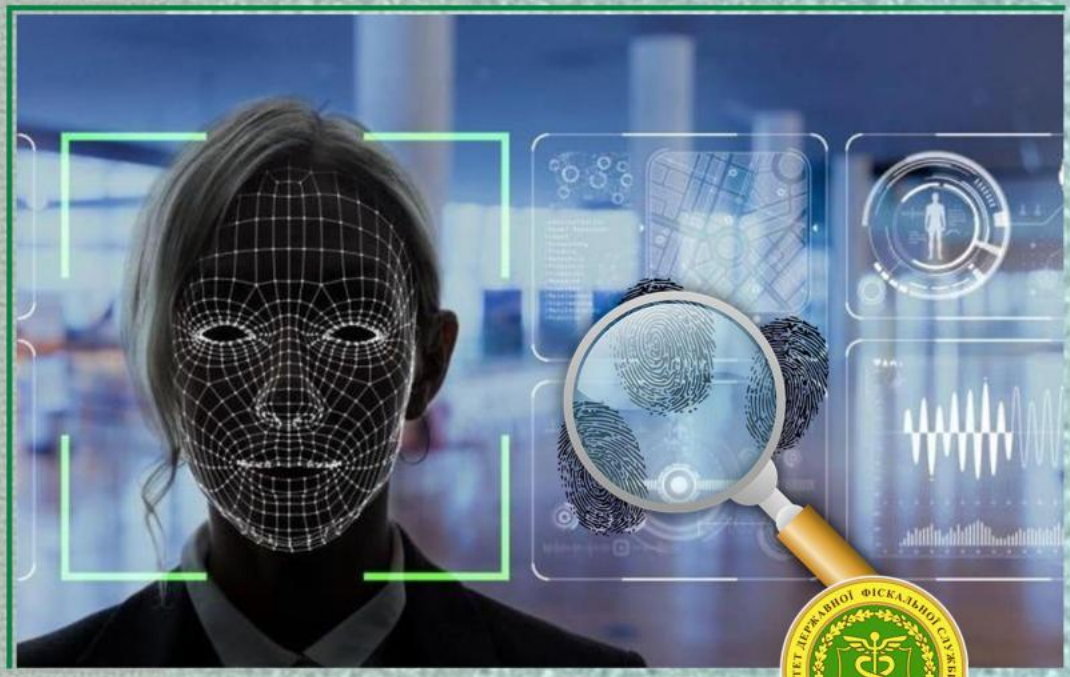
НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

100

П. В. Цимбал, О. В. Кузьменко,
А. Б. Антонюк, Л. В. Омельчук

КРИМІНАЛІСТИКА

(У ПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ)

КРИМІНАЛІСТИКА (У ПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ)

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»
Заснована 2016 року

П. В. Цимбал, О. В. Кузьменко,
А. Б. Антонюк, Л. В. Омельчук

КРИМІНАЛІСТИКА
(У ПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ)

Навчальний посібник

Ірпінь
2021

УДК 343.98(075.8)
ББК 67.62я73
К 82

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету ДФС України
(протокол № 7 від 24 червня 2021 року)

Рецензенти:

Ю. М. Чорноус, д.ю.н., професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ;

В. І. Завидняк, д.ю.н., доцент, професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Університету державної фіскальної служби України.

Автори:

П. В. Цимбал, д.ю.н., професор; **О. В. Кузьменко**, к.ю.н., доцент; **А. Б. Антонюк**, к.ю.н., доцент; **Л. В. Омельчук**, к.ю.н., доцент

К 82 **Криміналістика (у питаннях та відповідях)**: навчальний посібник / П. В. Цимбал, О. В. Кузьменко, А. Б. Антонюк, Л. В. Омельчук. – Ірпінь : УДФСУ, 2021. – 414 с. – (Серія «На допомогу студенту УДФСУ»; т. 100).
ISBN 978-966-337-651-6

Навчальний посібник спрямований на поглиблене вивчення тактики та методики проведення слідчих (розшукових) дій, а також набуття знань та формування практичних навичок при вирішенні відповідних завдань, що пов'язані з розслідуванням кримінального правопорушення.

Буде корисним не тільки для здобувачів вищої освіти, а й стануть у нагоді викладачам закладів вищої освіти, аспірантам, працівникам правоохоронних органів та іншим фахівцям, діяльність яких пов'язана з розслідуванням кримінальних правопорушень, тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій, використанням їх результатів у кримінальному судочинстві.

УДК 343.98(075.8)
ББК 67.62я73

© Цимбал П. В., Кузьменко О. В.,
Антонюк А. Б., Омельчук Л. В., 2021
© Університет ДФС України, 2021

ISBN 978-966-337-651-6

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 9

РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи криміналістики 10
1. Виникнення і розвиток криміналістики у світі та в Україні 10
2. Історія виникнення і розвитку криміналістичних закладів України, їх сучасна система 13
3. Сучасний стан і перспективи розвитку криміналістики в України 15
4. Поняття, предмет та завдання криміналістики 16
5. Система криміналістики 18
6. Природа та принципи криміналістики 21
7. Класифікація методів криміналістики та їх види 24
8. Місце криміналістики в системі правових наук 30
9. Зв'язок криміналістики з іншими науками 32

РОЗДІЛ 2. Криміналістична техніка 35
10. Поняття, система та завдання криміналістичної техніки 35
11. Суб'єкти, форми, принципи та правові підстави застосування криміналістичної техніки 38
12. Класифікація засобів криміналістичної техніки 40
13. Методи криміналістичної техніки 46
14. Поняття, завдання і система криміналістичної фотографії 49
15. Прийоми і методи судово-оперативної фотографії 52
16. Методи судово-дослідницької фотографії 60
17. Поняття криміналістичної ідентифікації і діагностики 63
18. Об'єкти криміналістичної ідентифікації і діагностики. Відмінність ідентифікації від діагностики 66
19. Види та форми криміналістичної ідентифікації і діагностики 69
20. Стадії криміналістичної ідентифікації та діагностики 71
21. Поняття та наукові засади ототожнення особи за ознаками зовнішності (габітоскопія) 74
22. Система елементів та ознак зовнішнього вигляду людини (словесний портрет) 76

23. Фотопортретна експертиза 80
24. Поняття та завдання техніко-криміналістичного дослідження документів 83
25. Криміналістичне дослідження письма 86
26. Методика почеркознавчої експертизи 90
27. Встановлення змін у документі 93
28. Дослідження слабовидимих, невидимих, залитих і закреслених текстів. Встановлення тексту спалених документів 96
29. Поняття і загальні положення трасології. Механізм слідоутворення 98
30. Класифікація слідів, їх криміналістичне значення 101
31. Сліди людини (антропоскопія) 103
32. Сліди знарядь зламу, інструментів та транспортних засобів 110
33. Поняття судової балістики, її значення для розслідування злочинів 113
34. Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї 114
35. Криміналістичне дослідження патронів 116
36. Криміналістичне дослідження слідів пострілу 118
37. Розслідування кримінальних вибухів 120
38. Поняття, предмет та об’єкти криміналістичного вчення про холодну зброю 122
39. Поняття холодної зброї, її класифікація та будова 124
40. Особливості огляду холодної зброї та слідів її застосування 127
41. Запах і його використання у боротьбі із злочинністю 131
42. Поняття та сутність криміналістичної одорології 134
43. Вилучення та використання запаху людини 137
44. Виникнення, поняття, зміст і правові основи кримінальної реєстрації 141
45. Види обліків 143
46. Криміналістичні обліки органів внутрішніх справ 146

РОЗДІЛ 3. Криміналістична тактика 149
47. Поняття криміналістичної тактики,
її система та завдання 149
48. Поняття, джерела та функції тактичного прийому 151
49. Класифікація та система тактичних прийомів 157
50. Поняття, сутність та види слідчих ситуацій 160
51. Фактори впливу на формування слідчої ситуації 162
52. Поняття та значення тактичного рішення.
Умови, що визначають прийняття і реалізацію
тактичних рішень 163
53. Поняття та види версій, їх побудова і перевірка
у процесі розслідування кримінальних правопорушень 165
54. Поняття, завдання, принципи і види планування 167
55. Техніка планування розслідування 170
56. Поняття, принципи та пізнавальна
сутність слідчого огляду 175
57. Види слідчого огляду 179
58. Загальні положення слідчого огляду 182
59. Підготовка до огляду місця події 183
60. Методи та стадії огляду місця події 184
61. Тактика огляду місця події 186
62. Огляд трупа 191
63. Освідування 193
64. Поняття, види і загальні правила допиту 194
65. Підготовка до допиту 197
66. Тактика допиту свідків і потерпілих 200
67. Тактика допиту підозрюваних і обвинувачених 205
68. Фіксація ходу і результатів допиту 209
69. Поняття, ознаки та види обшуку 211
70. Об'єкти пошукової діяльності 216
71. Підготовка до обшуку 218
72. Тактика проведення обшуку 221
73. Поняття та види пред'явлення для впізнання 227
74. Підготовка до пред'явлення для впізнання 228
75. Пред'явлення для впізнання живих осіб 231

76. Пред'явлення для впізнання за фотознімками,
за голосом та за особливістю ходи 233
77. Пред'явлення для впізнання трупів 234
78. Пред'явлення для впізнання предметів та тварин 235
79. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання 236
80. Поняття, сутність і види слідчого експерименту 238
81. Підготовка до проведення слідчого експерименту 240
82. Тактика проведення слідчого експерименту 242
83. Оцінка результатів відтворення
обстановки і обставин події 244
84. Поняття, завдання та значення
судових експертиз у кримінальному судочинстві 246
85. Класифікація і види судових експертиз 247
86. Підготовка матеріалів і призначення експертизи 250
87. Висновок експерта і його оцінка слідчим і судом 252
88. Система судово-експертних установ в Україні,
їх сучасний стан і перспективи розвитку 255

РОЗДІЛ 4. Криміналістична методика 257
89. Поняття, зміст та елементи криміналістичної методики 257
90. Обставини, які підлягають встановленню
при розслідуванні кримінальних правопорушень.
Першочергові слідчі дії 259
91. Поняття і зміст основних елементів загальних
положень криміналістичної характеристики злочинів 262
92. Криміналістична характеристика вбивств.
Початковий етап розслідування 267
93. Криміналістична характеристика вбивств, вчинених
найманими особами. Початковий етап розслідування 273
94. Особливості розслідування деяких видів вбивств 278
95. Криміналістична характеристика зґвалтувань.
Початковий етап розслідування та особливості
тактики проведення окремих слідчих дій 283
96. Криміналістична характеристика крадіжок.
Початковий та наступний етапи розслідування 301

97. Особливості тактики проведення окремих
слідчих дій та профілактичні дії слідчого
під час розслідування крадіжок.....314
98. Криміналістична характеристика грабежів та розбоїв.
Початковий етап розслідування та особливості
тактики проведення окремих слідчих дій 320
99. Методика розслідування шахрайства 327
100. Криміналістична характеристика вимагання.
Першочергові слідчі дії.....337
101. Криміналістична характеристика
податкових злочинів. Основні способи ухилення
від сплати податків, перевірочні дії і виявлення
ознак кримінального правопорушення 342
102. Побудова і перевірка версій, планування
розслідування кримінальних проваджень
про ухилення від сплати податків.....349
103. Тактика і методика проведення окремих
слідчих дій з податкових злочинах.
Призначення і проведення судових експертиз
у кримінальних провадженнях про податкові злочини.....351
104. Особливості розслідування зловживання
владою або службовим становищем 355
105. Особливості розслідування службової недбалості 361
106. Особливості криміналістичної характеристики та
розслідування одержання неправомірної вигоди або
незаконного збагачення 362
107. Криміналістична характеристика злочинів,
пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів,
психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів 378
108. Обставини, що підлягають встановленню
у кримінальних провадженнях про злочини,
пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів,
психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів 387
109. Слідчі ситуації та першочергові слідчі дії
під час розслідування кримінальних правопорушень
у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних
речовин, їх аналогів та прекурсорів 388

110. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів 391
111. Криміналістична характеристика кіберзлочинів. Класифікація кіберзлочинів 404
112. Типові слідчі ситуації та завдання початкового і наступного етапів розслідування кіберзлочинів 407
113. Тактика проведення окремих слідчих дій під час розслідування кіберзлочинів 409

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ 413

ПЕРЕДМОВА

Криміналістика – це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розробки засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки і використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів. Криміналістика є самостійною галуззю наукового знання, яка має власний предмет і методи дослідження. Криміналістику можна розглядати у трьох аспектах: як науку, як навчальний курс і як практичну діяльність у боротьбі зі злочинністю.

Цей навчальний посібник створено, щоб допомогти здобувачам вищої освіти під час підготовки до складання заліків та іспитів з навчальної дисципліни «Криміналістика». У цьому виданні в оптимальному обсязі викладено необхідний матеріал, який дозволить отримати теоретичні знання студентам закладів вищої освіти у процесі навчання за відповідними навчальними дисциплінами.

Навчальний посібник «Криміналістика (у питаннях та відповідях)» створений колективом авторів, які безпосередньо є розробниками багатьох теоретичних і методичних положень криміналістики, мають багаторічний досвід викладання у закладах вищої освіти. Викладені теоретичні положення криміналістики будуть корисними не тільки для здобувачів вищої освіти, а й стануть у нагоді викладачам закладів вищої освіти, аспірантам, докторантам, працівникам правоохоронних органів, суддям та іншим фахівцям, діяльність яких пов’язана з розслідуванням кримінальних правопорушень, застосуванням тактичних прийомів проведення слідчих (розшукових) дій, використанням їх результатів у кримінальному судочинстві.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИКИ

1. Виникнення і розвиток криміналістики у світі та Україні

Окремі рекомендації криміналістичного характеру відомі здавна і зустрічаються в законодавчих пам'ятках. Історія виникнення криміналістичних знань розпочинається з появою перших типів держави і права, коли встановлювались і порушувались певні правила поведінки, звичаї і закони. Виникнення перших порушників законів зумовило потребу в уведенні спеціальних правил і методів щодо розкриття і розслідування злочинів, установлення злочинців. Призначаються певні чиновники, які повинні були розкривати окремі види злочинів, встановлювати істину (наприклад, у Стародавньому Єгипті – чиновники-писці, нубійські негри та ін., у Стародавньому Вавилоні – писці та судді). Правові документи (Закони царя Хаммурапі, Артхашастра, Книга законів тощо) містили деякі криміналістичні рекомендації щодо збирання, дослідження та оцінки доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням засуджених.

Основоположником терміна «криміналістика» вважається австрійський вчений Ганс Гросс, який ввів це поняття 1892 року у своїй фундаментальній праці «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії і поліції». В ній він також систематизував усі відомі на той час засоби і прийоми роботи з доказами, розробив ряд оригінальних рекомендацій з виявлення, вилучення та дослідження слідів та інших речових доказів, описав побут і жаргон професійних злочинців, найбільш поширені в практиці способи вчинення та приховування злочинів і сформулював основи методики розкриття та розслідування низки небезпечних злочинів.

Тенденція консолідації криміналістичних знань з особливою силою проявилася наприкінці XIX і початку XX стст. Своє

виявлення вона знайшла в працях цілої плеяди поліцейських і судових чиновників і вчених. Ця діяльність здійснювалася у трьох напрямах:

1) розробка та вдосконалення засобів кримінальної реєстрації (як тоді називалася «криміналістична реєстрація») і розшуку злочинців, у чому особливо були зацікавлені органи поліції;

2) розробка наукових методів дослідження речових доказів;

3) розробка та систематизація прийомів і методів організації та планування розслідування, засобів, прийомів і методів виявлення, фіксації та використання доказів.

Перший напрям був відображений переважно дослідженнями у галузі антропометрії, дактилоскопії, опису зовнішності людини, фотографії.

1882 р. співробітник Паризької поліцейської префектури Альфонс Бертільон запропонував метод антропометричної реєстрації та ототожнення злочинців, заснований на викладках бельгійського статиста Кетле, який довів, що у світі немає двох людей з однаковими розмірами всіх частин тіла. Бертільон запропонував проводити 11 вимірювань, достатніх, на його думку, щоб при повторному затриманні встановити особистість людини. Отримавши назву «бертильонаж», цей метод незабаром був впроваджений в усіх передових країнах, у тому числі і в Росії, де 1890 р. відкрилося перше антропометричне бюро.

Практично одночасно з бертильонажем виникає дактилоскопічний метод реєстрації, засновниками якого були Вільям Гершель (1877), Генрі Фолдс (1879, 1880), Френсіс Гальтон, Едвард Генрі, Жуан (Іван) Вучетич, в Росії – В. І. Лебедєв, який 1909 р. склав першу інструкцію з «пальцепечатанью».

1901 р. в Англії був скасований бертильонаж і введений дактилоскопічний метод реєстрації. У наступне десятиліття він витіснив антропометрію в Європі і Америці. У Росії 1906 р. дактилоскопію ввели в тюрмах. 1907 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр про її застосування поліцією, а 1908 р. у всіх 89 розшукових відділеннях губернських і міських управлінь поліції були організовані дактилоскопічні бюро. Перші експертизи були проведені у Варшаві (1909), Одесі (1911) і Санкт-Петербурзі (1912).

1914 р. Міжнародний поліцейський конгрес рекомендував дактилоскопію як головний і основний метод кримінальної реєстрації.

Заслуги Бертільона перед наукою не обмежувалися антропометрією. Він розробив методи сигналетичної (прикметоописової) і метричної фотозйомки на місці події та апаратуру для них. Йому належить і ідея «словесного портрета» (1885) – систематизованого опису зовнішності людини за допомогою уніфікованої термінології, згодом удосконаленої і спрощеної швейцарським криміналістом Рудольфом Арчібальдом Рейссом.

Другий напрям – розробка методів дослідження речових доказів, які образно називали «німими свідками», – пов'язаний з іменами таких вчених, як Є. Ф. Буринський (1849–1912), Рейсі (Швейцарія), Ломброзо і Оттоленгі (Італія), Гейндль (Німеччина), Локарєв (Франція) та ін.

Є. Ф. Буринського справедливо називають «батьком судової фотографії», але насправді його роль у становленні та розвитку вітчизняної криміналістики більш значна: його можна вважати одним з її засновників. 1903 р. вийшла його фундаментальна праця «Судова експертиза документів, виробництво її і користування нею», у якій він не тільки викладає фотографічні методи дослідження, а й формулює свої уявлення про судову експертизу взагалі, шляхи її використання в судочинстві і розвитку.

Особливу увагу вчених в ті роки приваблювала проблематика експертного дослідження рукописних документів – найпоширеніших у цивільному і кримінальному судочинстві. 1895 р. вийшла книга Чезаре Ломброзо, що вже отримав широку популярність як автор теорії «вродженого злочинця», – «Графологія». Основна ідея видання полягала у твердженні, що процес письма – природна функція людського організму; почерк – «дзеркало особистості», що відображає її «природні» властивості.

Свій внесок у дослідження письма і почерку зробили Бертільон і Локарєв. Поєднати їхні методи запропонував Оттоленгі. Однак згодом всі вони, як такі, що не мають достатніх наукових підстав, були відкинуті криміналістикою та експертної практикою.

Третій напрям – розробка та систематизація засобів і методів збору доказів, організації і планування розслідування – пов'язаний насамперед з ім'ям Ганса Гросса.

На початку XX ст. видано низку таких фундаментальних праць з криміналістики: П. С. Семеновський «Дактилоскопія як метод реєстрації» (1923), М. П. Макаренко «Техніка розслідування злочинів» (1925), С. М. Потапов «Судова фотографія» (1926). Одночасно побачив світ перший вітчизняний підручник з криміналістики І. М. Якімова «Криміналістика. Керівництво по кримінальній техніці і тактиці» (1925).

У 1940–1960 рр. здійснюється формування ряду криміналістичних теорій і вчень.

У 1960–1980 рр. починається інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики (Р. С. Бєлкін, О. М. Васильєв, А. В. Дулов, В. О. Коновалова, М. І. Порубов, О. Р. Ратинов), наукових основ судової експертизи (Л. Ю. Ароцкер, О. Р. Шляхов, О. О. Ейсман). З 60-х років починається розробка методологічних проблем криміналістики.

2. Історія виникнення і розвитку криміналістичних закладів України, їх сучасна система

1923 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві та Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них (хоча Київський інститут і Одеська лабораторія були організовані ще 1914 р.). Ці установи були створені з метою провадження різних науково-технічних досліджень за судовими справами. Київський кабінет очолював С. М. Потапов, а згодом В. І. Фаворський. Першим директором обласного кабінету в Харкові був талановитий судовий медик і криміналіст М. С. Бокаріус, а після смерті останнього цей заклад очолив його син М. М. Бокаріус. Для виконання поставлених завдань у складі кабінетів було передбачено створення чотирьох секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) судово-фотографічних досліджень; 3) судово-медичних макро- і мікроскопічних досліджень; 4) ідентифікації особи.

1925 р. кабінети були перейменовані на інститути науково-судової експертизи. На той час в інститутах діяли шість секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) біологічних досліджень; 3) фотографічних досліджень; 4) ідентифікації особи; 5) судово-медичних досліджень; 6) кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень.

У 1926–1927 рр. оприлюднені три книги журналу «Архів кримінології та судової медицини», відповідальним редактором якого був директор Харківського інституту М. С. Бокаріус. 1931 р. видавався журнал «Питання криміналістики та науково-судової експертизи», а 1936 р. було видано спільний збірник Українського інституту судової політики і Харківського інституту судової експертизи «Питання кримінального процесу та техніка розслідування злочинів». 1937 р. побачив світ збірник трьох українських інститутів науково-судової експертизи (Київського, Харківського та Одеського) «Криміналістика і науково-судова експертиза». З 1964 р. в Україні виходить міжвідомчий збірник наукових і науково-методичних праць «Криміналістика і судова експертиза».

У роки Великої Вітчизняної війни експертну діяльність здійснювали в основному науково-технічні відділи (далі – НТВ) органів міліції. Київський, Харківський та Одеський науково-дослідні інститути судових експертиз відновили свою експертну і наукову діяльність у 1943–1944 рр.

На сьогодні в Україні створені і функціонують науково-дослідні інститути судових експертиз Міністерства юстиції України: в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Донецьку, Дніпропетровську, Сімферополі, а також філії в Севастополі, Полтаві, Черкасах, Тернополі, Луганську, Миколаєві, Чернігові, Вінниці. В інститутах здійснюється науково-дослідницька та науково-методична робота.

Нині НДІСЕ Міністерства юстиції України мають такі лабораторії: судово-почеркознавчих і комп'ютерних досліджень, судово-трасологічних, судово-балістичних, вибухотехнічних, судово-біологічних, судово-автотехнічних, судових будівельних та пожежних, судово-товарознавчих, судово-фізичних і хімічних досліджень.

В Україні функціонує система експертних криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ. Перший кабінет науково-судової експертизи почав працювати у 1919 р. при Центральному управлінні карного розшуку Росії. 1921 р. кабінет реорганізовано у науково-технічний підвідділ при карному розшуку НКВС, а у 1922 р. – у науково-технічний відділ. З 1936 р. аналогічні науково-технічні підрозділи були створені в міліції на всій території СРСР. Упродовж свого існування вони змінювали назви на експертно-криміналістичні управління і експертно-криміналістичні відділи.

Крім експертних установ Міністерства юстиції України, судово-експертні та криміналістичні дослідження в Україні на сьогодні здійснюють експертні служби МВС України (Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (далі – ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (далі – НДЕКЦ)). Експерти центрів проводять різні види експертиз і досліджень, беруть участь у провадженні слідчих дій як спеціалісти. В експертно-криміналістичних підрозділах проводяться: 1) криміналістичні експертизи (дактилоскопічні, трасологічні, холодної зброї, почеркознавчі та ін.); 2) спеціальні експертизи (наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, харчових продуктів, волокон та волокнистих матеріалів, нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, скла і кераміки, вибухових речовин, обставин і механізму пожеж тощо).

3. Сучасний стан і перспективи розвитку криміналістики в Україні

Сучасний стан розвитку криміналістики в Україні характеризується формуванням загальної теорії криміналістики, розробленням і впровадженням сучасних науково-технічних засобів і інформаційних технологій в практику боротьби зі злочинністю, удосконаленням прийомів криміналістичної тактики, запропонуванням методик розслідування нових видів злочинів. Розвиток криміналістики пов’язаний з формуванням певних наукових шкіл криміналістів. Інтенсивно розвиваються всі розділи криміналістики, виникають нові напрями, теорії та вчення.

Важливим свідченням високого рівня розвитку криміналістики в Україні є підготовка і видання підручників. 1973 р. видано підручник «Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика» за редакцією професора В. П. Колмакова, написаний українськими вченими-криміналістами. 1988 р. вийшов друком підручник «Радянська криміналістика. Методика розслідування окремих видів злочинів» за редакцією професора В. К. Лисиченка.

За часів незалежності України перший підручник для юридичних закладів вищої освіти та юридичних факультетів «Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів» за редакцією професора В. Ю. Шепітька було підготовлено 1998 р. колективом викладачів кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. 2001 р. цей самий авторський колектив видав повний курс криміналістики, який перевидавався вже декілька разів.

На сучасному етапі наукові дослідження з криміналістики проводяться на кафедрах криміналістики юридичних закладів вищої освіти, у науково-дослідних установах України (Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, Державному науково-дослідному інституті МВС України), а також у науково-дослідних експертних установах (науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України, Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України та підпорядкованих йому науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах на місцях).

4. Поняття, предмет та завдання криміналістики

Криміналістика – це наука, яка насправді на передньому краї боротьби зі злочинністю. Саме криміналістика на основі своїх наукових досліджень та розробок пропонує оперативно-розшуковим працівникам, слідчим, експертам, суддям науково обґрунтовані та перевірені практикою засоби, прийоми та методи розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень.

Предмет криміналістики є багатогранним і складним. В юридичній літературі зустрічаються різні визначення предмета криміналістики: як науки про розслідування кримінальних правопорушень, як науки про розкриття кримінальних правопорушень або науки про сукупність технічних засобів, тактичних прийомів та методичних рекомендацій. Останнім часом криміналістику визначають як науку про технології і засоби практичного слідознавства у кримінальному судочинстві. Однак усі ці визначення звужують реальний предмет криміналістики та закономірності, що вивчає ця наука.

Криміналістика – це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження кримінальних правопорушень.

Злочинна поведінка відбивається в різних слідах, які можуть стати у встановленому законом порядку джерелом доказів. Тому важливим елементом предмета криміналістики є процеси збирання, дослідження, оцінки та використання доказів.

Збирання доказів – це перший етап роботи з доказами, який складається з таких стадій:

1) виявлення доказів – їх відшукання;

2) фіксація доказів, їх закріплення;

3) вилучення доказів – дії, які забезпечують можливість використання доказів, приєднання їх до справи та дослідження;

4) збереження доказів.

Дослідження доказів являє собою пізнання слідчим, прокурором та судом їх змісту, перевірку вірогідності існування тих фактичних даних, які є змістом доказів.

Оцінка доказів – це логічний процес встановлення допустимості та відносності доказів, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення шляхів використання доказів з метою встановлення істини.

Використання доказів – це оперування ними у процесі доказування, встановлення істини. Воно здійснюється протягом усього процесу доказування.

Завдання криміналістики визначаються її соціальною функцією – сприяння своїми прийомами, методами і засобами справі боротьби зі злочинністю. Загальним завданням криміналістики є забезпечення швидкого і повного розкриття кримінальних правопорушень, викриття винних, запобігання та припинення усіх кримінально караних посягань. Боротьба зі злочинністю – це основне завдання усіх наук кримінального циклу.

Специфічними завданнями криміналістики є:

1) вивчення закономірностей, які утворюють предмет криміналістики;

2) розроблення технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження та використання доказів;

3) удосконалення тактичних і методичних основ досудового та судового слідства, основ судової експертизи;

4) удосконалення криміналістичних методів попередження злочинів;

5) вивчення можливості використання зарубіжного досвіду в боротьбі зі злочинністю.

5. Система криміналістики

Система криміналістики – це її складові розділи (частини), що перебувають у тісних взаємозв'язках. Сучасні уявлення про зміст криміналістики дають змогу вирізнити в її системі такі чотири розділи.

1. Загальна теорія криміналістики – це її методологічна основа, яка являє собою систему принципів, концепцій, категорій, понять, методів, що відображають предмет криміналістики як ціле.

Основні елементи:

а) вступ до загальної теорії криміналістики (містить положення, що формують уявлення про предмет криміналістики, її завдання, принципи, закони розвитку та місце в системі наукового знання);

б) окремі криміналістичні теорії – це наукові положення, що відображають результати пізнання об'єктивних закономірностей дійсності, що складають предмет криміналістики і є основою для розробки криміналістичних засобів, прийомів, методик та

рекомендацій з їх використання в практиці боротьби зі злочинністю. До окремих криміналістичних теорій відносяться такі, як вчення про механізм злочину, теорії криміналістичної ідентифікації та діагностики тощо;

в) вчення про методи криміналістики (методологія);

г) вчення про мову криміналістики (мова криміналістики – це система понять, визначень, термінів та знаків);

д) криміналістична систематика – принципи розподілу криміналістичних знань за розділами науки.

2. Криміналістична техніка – розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблюваних на їх основі технічних засобів, прийомів та методів, призначених для збирання, дослідження та використання доказів. Криміналістична техніка виникла внаслідок впровадження досягнень природничих і технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Система криміналістичної техніки охоплює такі основні галузі: судову фотографію; судовий кіно- і відеозапис; трасологію; судову балістику; криміналістичне дослідження письма; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичне ототожнення особи за ознаками зовнішності; кримінальну реєстрацію.

3. Криміналістична тактика є інтелектуальним ядром криміналістики. Це розділ криміналістики, який містить систему наукових положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо організації і планування досудового та судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які його здійснюють, щодо прийомів проведення слідчих та судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, встановлення обставин, що сприяють вчиненню і приховуванню кримінальних правопорушень. До складу криміналістичної тактики входять: вчення про криміналістичну версію і планування розслідування, концепція слідчої ситуації, тактичного рішення та тактичного ризику, системи тактичних прийомів проведення слідчих і судових дій (тактичні комбінації) тощо. Криміналістична тактика пропонує доцільні прийоми проведення огляду, пред'явлення для впізнання, допиту та інших слідчих (судових) дій, вибір моменту їх проведення, послідовність виконання, творчий підхід у конкретній ситуації, обрання напряму розслідування та лінії поведінки.

4. Науково-технічні засоби і тактичні прийоми застосовуються щодо розслідування конкретних видів злочинів. Типізація таких рекомендацій, їх синтез дозволили утворити певні методичні поради. *Криміналістична методика* (методика розслідування злочинів) – розділ криміналістики, який являє собою систему наукових положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо організації і здійснення розслідування та запобігання окремим видам кримінальних правопорушень. Змістом криміналістичної методики є загальні положення (криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, криміналістичне вчення про розкриття кримінальних правопорушень, проблеми взаємодії під час розслідування) та окремі криміналістичні методики (методики розслідування крадіжок, грабежів, розбоїв, убивств, зґвалтувань тощо).

Існує нерозривний зв'язок між усіма розділами криміналістики. Загальна теорія слугує методологічною та науковою основою техніки тактики та методики. Тактичні прийоми та рекомендації покликані забезпечити найбільш повне та ефективне застосування прийомів та засобів криміналістичної техніки. Окремі тактичні прийоми і тактика проведення тієї чи іншої слідчої дії змінюються залежно від характеру засобів криміналістичної техніки, що використовуються при їх проведенні. Зі свого боку проблеми, що виникають перед тактикою та методикою, зміна їх завдань, використання нових даних суміжних наук, зумовлюють появу нових чи зміну існуючих техніко-криміналістичних засобів, прийомів та методів. Криміналістична техніка і тактика реалізуються у житті й практичній діяльності слідчих та судових органів через криміналістичну методику. Саме в цьому розділі враховуються ті особливості, що характеризують використання положень криміналістичної техніки і тактики при розслідуванні певного виду кримінального правопорушення.

6. Природа та принципи криміналістики

Криміналістика посідає певне місце серед інших наук, виконує притаманні їй функції, має власний потенціал та призначення. Нагромадження наукових знань час від часу призводить до зміни її наукової парадигми (системи пануючих ідей).

За своєю природою криміналістика – це юридична наука. Такий погляд сформувався в 1952–1955 рр. і згодом став панівним у правовій науці. Зміст цієї концепції та її обґрунтування полягають у таких тезах:

1) криміналістика – правова наука, оскільки її предмет і об'єкти пізнання належать до сфери правових явищ;

2) криміналістика – правова наука, тому що її службова функція і завдання належать до правової сфери діяльності державних органів, правових процесів розслідування та судового розгляду;

3) всі рекомендації криміналістики мають правовий характер, засновані на законі, відповідають його духу і букві;

4) головним «живильним середовищем» для криміналістики є право;

5) багато наукових рекомендацій криміналістики запроваджуються у змісті правових норм;

6) історично криміналістика була народжена у межах саме правової науки – кримінальної процесуальної.

Історія криміналістики знає й інші погляди на природу криміналістики. Одним із таких напрямів є визначення природи криміналістики як технічної або природничо-технічної науки. Ці погляди характерні для етапу становлення криміналістики як самостійної галузі знань (представники таких поглядів – Р. А. Рейс, Е. Локар, Г. Ю. Манне, В. І. Громов, Є. У. Зіцер). Причина такої оцінки природи криміналістики – в її змісті на той час (поліцейська чи кримінальна техніка), а також прагнення відмежуватися від кримінальної процесуальної науки у самостійну галузь, створити власний предмет і методи дослідження. Причиною є також суттєвий вплив на криміналістику природничих і технічних наук (математики, фізики, хімії, біології, психології та ін.), використання

методів і прийомів цих наук. Саме тоді погляди вчених-криміналістів були прогресивними і сприяли розвиткові нової науки. У цей період виникають такі галузі криміналістики, як судова хімія, судова фізика, судова біологія тощо.

Криміналістика активно і творчо використовує дані технічних та природничих наук відповідно до своїх завдань. Форми використання даних інших наук були різними: просте використання, пристосування, трансформація. У подальшому криміналістика також почала впливати на інші науки: методи криміналістики застосовували в інших галузях знань; криміналістика надавала змогу встановлювати факти, не пов'язані з учиненням злочинів.

Криміналістику розглядали також як науку подвійної природи – правову і технічну (найчіткіше цей погляд сформулював П. І. Тарасов-Радіонов). Прихильники такого підходу наполягали на двох напрямах у криміналістиці: 1) розкриття і розслідування кримінальних правопорушень; 2) методи дослідження речових доказів. Помилковість поглядів концепції подвійної природи криміналістики полягає у механічному поділі єдиної науки на її правові та неправові розділи.

Розвиток криміналістики, особливості її предмета, складність закономірностей, які вона вивчає, залишають дискусійним питання про природу науки. В останні роки з'явилися нові погляди на природу криміналістики, згідно з якими криміналістика – це наука синтетичної природи (Р. С. Бєлкін). На думку цих вчених, у криміналістиці неможливо виділити суто правові та суто природничо-наукові або технічні розділи, комплекси знань як певні фіксовані структури. Вона являє собою єдиний сплав знань.

Під принципом (від лат. principium – основа, початок) зазвичай розуміють будь-яке вихідне положення теорії, вчення, науки або внутрішнє переконання людини, її погляд на речі. Під принципами криміналістичної науки треба розуміти ті основні умови, які визначають гносеологічну спрямованість криміналістичних наукових досліджень, розглядаючи при цьому останні як один з різновидів єдиного процесу наукового пізнання. Таке розуміння криміналістики дозволяє зробити висновок про те, що в зазначеному сенсі

немає і не може бути ніяких специфічних принципів цієї галузі знання, а є застосування загальних принципів науки до пізнання специфічного предмета криміналістики:

– об'єктивність;

– історизм;

– системність науки.

Принцип об'єктивності означає, що криміналістична наука існує і розвивається на фундаменті матеріалістичної діалектики як загальної філософської методології, спирається на критерій практики при вирішенні наукових проблем, виходить з розуміння свого органічного зв'язку з матеріалістичною філософією. Реалізація принципу об'єктивності в криміналістиці з цієї точки зору означає філософську розробленість її проблем, застосування категорій і законів діалектики для дослідження різних аспектів предмета цієї науки.

Вираженням принципу об'єктивності в криміналістиці слугує непримиренність до помилок і недоліків у наукових дослідженнях, висока вимогливість до рекомендацій науки – практиці. Реалізації цього боку принципу об'єктивності сприяє духові творчої вільної дискусії, що властивий криміналістиці, відсутності у ній монополізму і диктаторського нав'язування своїх поглядів.

Принцип історизму відображає діалектичну вимогу розглянути предмет пізнання з позицій його виникнення, розвитку, зникнення. Жодне явище не може бути вивченим і зрозумілим, якщо розглядати його ізольовано від усього навколишнього, поза зв'язку з іншими явищами, у відриві від його історії.

Принцип системності науки означає такий підхід до предмета пізнання, при якому криміналістика в цілому, окремі її розділи і напрями, досліджувані нею об'єкти і явища розглядаються як елементи, тобто взаємопов'язані і взаємообумовлені частини цілого. Реалізація цього принципу забезпечує і поступальний розвиток науки, бо дозволяє пов'язувати наявні знання з новими і очікуваними.

7. Класифікація методів криміналістики та їх види

Методи криміналістики можуть бути класифіковані за різними підставами. Найбільш визнаною є класифікація методів криміналістики за трьома рівнями:

1) методи діалектичної та формальної логіки;

2) загальнонаукові методи;

3) спеціальні методи криміналістики.

Методологія криміналістичних досліджень базується на *діалектичному підході*. Фундаментальну роль у криміналістиці відіграють положення діалектики про здатність матерії до відбиття, взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ. Наприклад, у процесі розслідування кримінальних правопорушень можливий аналіз найрізноманітніших форм відображення: починаючи від найпростіших, пов'язаних з контактною взаємодією двох об'єктів, і до психофізіологічних, коли факти й обставини відображаються у свідомості людей. Основу методу криміналістичної ідентифікації становить учення про одиничний (об'єкт тотожний тільки самому собі) й особливий (встановлення групової приналежності об'єкта). Цей перелік може бути продовжений.

Оскільки закони матеріалістичної діалектики мають загальне значення і властиві будь-якій формі руху матерії – розвитку природи, суспільства, мислення, діалектичний метод є загальним, так само застосовним у всіх різновидах процесу пізнання. Методологічне значення діалектики для криміналістики не вичерпується тим, що її закони і категорії слугують основою, вихідним положенням наукового дослідження. Діалектичний метод дозволяє розкривати філософську сутність проблем, специфічних для криміналістики, з'ясувати, яку роль відіграє практика як у науковому криміналістичному дослідженні, так і в діяльності слідчого або судді, що ґрунтується на рекомендаціях і висновках криміналістичної науки тощо.

Найважливіше значення діалектичного методу полягає в тому, що він є базовим: на ньому засновані і з нього випливають усі інші методи, застосовувані для вивчення й оволодіння предметом науки, вивчення конкретних об'єктів пізнання – окремих фактів і

явищ об'єктивної дійсності. Діалектичний метод, не підміняючи собою спеціальних інструментів дослідження, дозволяє сконструювати систему методів науки, пронизує їх зміст і входить сам у цю систему як основоположного елемента.

Враховуючи, що *формальна логіка* є складовою логіки діалектичної, а остання є загальним методом пізнання, категорії формальної логіки можна розглядати як елементи діалектичного методу, тобто стосовно криміналістики – як елементи загального методу. Дотримання законів формальної логіки – це умова, а не метод пізнання, оскільки вона забезпечує лише правильність мислення за формою, а не його істинність, правильність поєднань думок, розумових операцій, але не відповідність думок об'єктивній дійсності. Водночас самі прийоми логічного мислення відіграють і роль методів пізнання як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях, оскільки за умови істинності посилання формальна логіка дозволяє отримати знання не тільки правильне за формою, а й нове по суті. Однак логічні методи не звернені безпосередньо до матеріальної дійсності і є елементами загального методу.

Загальнонаукові методи застосовуються в усіх або більшості наук. До таких методів можуть бути віднесені спостереження, опис, порівняння, вимірювання, експеримент, моделювання та математичні методи.

Спостереження – метод дослідження, який полягає в умисному, систематичному і цілеспрямованому сприйнятті об'єктів, явищ із метою вивчення їх специфічних змін у певних умовах і відшуковуванні сенсу цих явищ. У криміналістиці використовується як безпосереднє, так і опосередковане спостереження.

Суб'єктом спостереження є криміналіст. Він може спостерігати особисто (безпосереднє спостереження). Однак криміналістика має справу не тільки з речовими утвореннями, але і з людьми, їх станом, емоціями, вчинками, діями, частина з яких може бути недоступна для безпосереднього сприйняття. У цих випадках використовується опосередковане спостереження, коли інформацію про спостережуваний об'єкт, події, факти отримують від інших осіб. У цьому випадку суб'єкт дослідження змушений вирішувати інше завдання: перевірити, наскільки отримані відомості відповідають тому, що ці особи спостерігали в дійсності.

Опис – метод дослідження, який полягає в зазначенні ознак об'єкта. Це може бути усне або письмове перелічування кількісних чи якісних ознак, властивостей у певній послідовності. Опис є засобом фіксації інформації і використовується під час складання протоколів слідчих дій, експертних висновків, словесного портрета тощо.

Описувані ознаки встановлюються шляхом спостереження або за допомогою інших методів і є засобом фіксації отриманих відомостей. Розрізняють безпосередній й опосередкований опис. Під безпосереднім розуміють фіксацію (опис) ознак, які сприймаються самим дослідником у процесі спостереження. Опосередкований опис включає ознаки об'єктів, що сприймалися іншими особами, тобто фіксуються результати опосередкованих спостережень. Опис вважається методом пізнання тому, що з його допомогою інформація позначається і систематизується. Систематизація може досягатися шляхом використання різних видів описів, починаючи з типових, у яких систематизуються узагальнені знання про групу подій, явищ, фактів. Далі на підставі типового опису позначається досліджувана подія, причому вказуються не тільки типові, а й індивідуальні ознаки, а потім відбувається поповнення типового опису новими ознаками.

Експеримент – метод дослідження, який передбачає проведення дослідів для відтворення явищ у штучно створених аналогічних умовах. Головне в експерименті – це серія дослідів у різних варіантах. Може мати на меті підтвердження або спростування гіпотези, встановлення природи явища тощо.

За допомогою експерименту досліджуване явище виділяється з різноманіття інших явищ і фактів та може вивчатися ізольовано від пов'язаних з ним причин і наслідків, а з різноманіття взаємин причинових зв'язків виділяється залежність, що цікавить дослідника та яка і буде об'єктом вивчення.

Науковий експеримент використовується в усіх галузях криміналістики. Через постановку експериментів створюються методики дослідження речових доказів, розробляються тактичні прийоми проведення слідчих дій, визначаються найбільш ефективні шляхи розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Порівняння – метод, заснований на зіставленні властивостей або ознак кількох об'єктів. Об'єкти порівняння повинні бути порівнюваними. У криміналістиці порівнюються фактичні дані, уявлення, предмети, люди, тварини. Порівняння має на меті виявлення того загального, що є в об'єктів.

Об'єктами порівняння можуть бути: фактичні дані та їх джерела, зокрема матеріальні речі, обстановка, наслідки дії; уявні образи, уявлення, поняття; висновки і пропозиції; результати дій.

Оскільки метою цього методу є виявлення того загального, що наявне у порівнюваних об'єктах, вони цікавлять дослідника з якогось певного аспекту, що й становить зміст цієї діяльності.

Вимірювання – метод, який передбачає порівняння досліджуваної величини з однорідною величиною, прийнятою за одиницю виміру. Використовується під час проведення слідчих дій, у експертній практиці, у процесі попередження злочинності. Об'єктами вимірювання можуть бути відстані, розміри, вага, температура, об'єм тощо.

Моделювання – метод, який полягає у побудові моделей будь-яких явищ, об'єкта для детального вивчення. Моделі можуть бути ідеальними та матеріальними. Моделі – це спеціально створені аналоги. До моделювання звертаються, коли вивчення безпосередньо самого об'єкта неможливе чи недоцільне.

Сутність такого методу полягає в заміні об'єкта-оригіналу моделлю, тобто спеціально створеним аналогом. Це можуть бути моделі предметів, пристроїв, систем, явищ і процесів. При цьому під моделлю розуміється пристрій, що відтворює, імітує будову і дію будь-якого іншого пристрою, а також будь-який образ (уявний чи умовний: зображення, опис, схема, креслення, графік, план тощо) будь-якого об'єкта, процесу або явища (оригіналу моделі).

З моделлю проводяться необхідні дослідження, а результати потім екстраполюються на оригінал. У криміналістиці використовують багато видів моделювання: уявне (наприклад, у процесі розробки слідчих версій і планування розслідування); фізичне (створення матеріальних моделей, макетів, муляжів, предметів-аналогів); математичне (моделювання умов протікання процесів і явищ за допомогою відповідних розрахунків).

Положення, що розробляються на основі цього методу, застосовуються потім у слідчій і судовій практиці під час виробництва різних процесуальних дій.

Окремим випадком моделювання є *реконструкція*, тобто відновлення первісного стану, вигляду об'єкта за залишками або письмовими джерелами. Можливе як матеріальне реконструювання, здійснюване за допомогою макетування або натурної реконструкції (наприклад, відтворення вигляду за черепом), так і уявне – логічне моделювання на основі відображень наочних образів, що виникають у суб'єкта в результаті ознайомлення з певними об'єктами і/або їх описами.

Іноді окремо виділяють *математичні методи* (методи математичної статистики, теорії ймовірності, геометричного та графічного аналізів, вимірювання і рахування), які мають важливе значення в криміналістиці. У криміналістиці з математикою пов'язане використання обчислювальної техніки. Значну роль відіграє математика і в криміналістичній техніці. Особливо це стосується методів роботи з речовими доказами, слідами злочину.

Спеціальні методи криміналістики використовуються для вирішення її завдань. До таких методів насамперед належать техніко-криміналістичні методи стосовно певних галузей криміналістичної техніки. Так, вирізняють методи судової фотографії (посилення кольорових контрастів, кольоророзрізнення, мікро- або макрозйомка, сигналітична зйомка, панорамний метод та ін.); методи судової балістики (розгортання кулі чи гільзи, визначення місця пострілу, встановлення моделі вогнепальної зброї за гільзою та ін.); методи дослідження документів (огляд у косопадаючому світлі, запилення поверхні порошками, фотографічне виключення) тощо. Спеціальними є також ідентифікаційні методи (наприклад, встановлення цілого за частинами).

До спеціальних методів (власне, криміналістичних) іноді відносять криміналістичне версирування, криміналістичне планування, криміналістичний аналіз ситуації, криміналістичне експериментування.

Джерелом формування криміналістичних методів є природничі та технічні науки, а також слідча, судова та експертна практика. Так, у криміналістиці широко застосовуються *фізичні методи* (спектральний аналіз, дослідження в невидимих променях спектра, застосування радіоактивних ізотопів), а також *хімічні, біологічні, ґрунтознавчі* та ін. Наприклад, в експертній практиці використовується такий метод, як рентгеноспектральний аналіз, сутність якого полягає в тому, що, проходячи крізь речовину, рентгенівське випромінювання поглинається і приводить атоми речовини в збуджений стан. Повернення до вихідного стану супроводжується спектральним рентгенівським випромінюванням. За наявності спектральних ліній можна визначити якісний, а за їх інтенсивністю – кількісний склад речовини. Під час проведення різних експертиз використовується емісійний спектральний аналіз. За допомогою джерела іонізації речовина проби переводиться у стан парів і збуджується спектр їх випромінювання. Проходячи далі крізь вхідну щілину спеціального приладу – спектрографа, випромінювання за допомогою призми або дифракційної решітки поділяється на окремі спектральні лінії, які потім реєструються на фотоплівці або за допомогою детектора. Цей метод заснований на встановленні наявності або відсутності в одержаному спектрі аналітичних ліній, пропорційних концентраціям елементів у пробі. Широко використовується для дослідження вибухових речовин, металів і сплавів, нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, лаків і фарб.

Спеціальні методи криміналістики можуть бути поділені на:

1) методи науки криміналістики;

2) методи практичної діяльності (які безпосередньо використовуються оперативно-розшуковими працівниками, слідчими, прокурорами, суддями).

Методи криміналістики завжди застосовуються комплексно.

8. Місце криміналістики у системі правових наук

Найбільш тісний зв'язок криміналістики простежується з юридичними науками кримінального циклу (кримінальним правом, кримінальним процесом, кримінологією, кримінальною соціологією, юридичною психологією тощо). Криміналістика посідає важливе місце в системі юридичних наук, її становище зумовлене природою та предметом криміналістичної науки, залежностями в системі наук.

Криміналістика пов'язана з наукою кримінального права. На підставі ознак складів злочинів, які містяться в кримінальному праві, розробляються окремі криміналістичні методики. Щоб вирішити питання про те, як розслідувати кримінальне правопорушення, необхідно знати, що воно собою являє, які ознаки йому притаманні. Положення кримінального права про види злочину, його мотиви, способи тощо враховуються криміналістикою під час розроблення криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень, формування типових версій, пропонування найбільш оптимальних рекомендацій у розкритті та розслідуванні певних видів кримінальних правопорушень. Кримінальний закон встановлює відповідальність за вчинення різних діянь, викриття яких можливе лише за допомогою прийомів, засобів та методів криміналістики.

Також існує суттєвий зв'язок криміналістики з наукою кримінального процесу. Історично криміналістика зародилась у його надрах. Кримінальна процесуальна наука для криміналістики є материнською наукою. Процесуальні приписи і криміналістичні рекомендації взаємозумовлені. Прийоми і методи криміналістики повинні ґрунтуватися на загальних положеннях кримінального процесу й особливо теорії судових доказів (сутність доказів, предмет і межі доказування, відносність і допустимість доказів тощо). Кримінальна процесуальна наука визначає межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів, методичних рекомендацій, розглядає порядок проведення слідчих і судових дій, компетенцію учасників кримінального процесу.

Криміналістика враховує положення процесуальної теорії і водночас сприяє її розвиткові, вдосконаленню. Криміналістичні рекомендації сприяють оптимізації розслідування та судового розгляду й у певних випадках можуть, відповідно, впливати на закон, його змінення. Саме криміналістичні рекомендації сприяли виникненню нових слідчих (розшукових) дій (наприклад, зняття інформації з каналів зв'язку), визначенню їх оптимальної процесуальної процедури. У цьому разі криміналістичні рекомендації набували нового «статусу» – як норма закону. Завдяки криміналістиці нові науково-технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження доказів відображені в кримінальному процесуальному законодавстві (наприклад, використання відеозйомки, звукозапису тощо).

Взаємопов'язані певним способом криміналістика і кримінологія, їх співвідношення визначається завданнями щодо попередження кримінальних правопорушень. Проте предметом криміналістики є тільки спеціальні (технічні) засоби попередження кримінальних правопорушень. Доволі інтенсивно в криміналістиці використовуються дані кримінології про особу кримінальних правопорушень, віктимологію жертви, причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, під час розроблення криміналістичних характеристик і методичних рекомендацій щодо розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Суміжною з криміналістикою є і наука адміністративного права, особливо щодо збирання, дослідження, оцінки і використання доказів у справах про адміністративні правопорушення. Крім того, пов'язані з криміналістикою розділи, присвячені системі управління правоохоронною сферою (органами внутрішніх справ, прокуратурою та ін.), без знання якої не можна правильно організувати розкриття і розслідування злочинів.

Положення кримінально-виконавчого права враховуються у процесі розкриття та розслідування злочинів, скоєних в умовах кримінально-виконавчих установ, що визначає зв'язок цієї науки з криміналістикою.

На криміналістику справляє вплив судова психологія, що особливо чітко виявляється в криміналістичній тактиці. Розроблення і застосування тактичних прийомів та комбінацій неможливі без урахування психічних процесів, властивостей та станів особи. Дані психології сприяють формуванню науково обґрунтованих рекомендацій криміналістики.

Криміналістика пов'язана також з такими правовими науками, як цивільне і цивільне процесуальне право, адміністративно-процесуальне право тощо. Криміналістика вже вийшла за межі циклу кримінальних наук. Її рекомендації є суттєвими не тільки для розслідування кримінальних правопорушень. Це особливо стосується можливості використання спеціальних знань у цивільному або адміністративному процесі, проведення різних судових дій, повної фіксації судового процесу технічними засобами тощо.

9. Зв'язок криміналістики з іншими науками

Сучасну криміналістику неможливо уявити у відриві від таких суспільних наук, як філософія, етика, логіка, психологія.

На основі філософських категорій будується загальна теорія науки криміналістики, формуються уявлення про систему її методів, визначаються ті закономірності судового дослідження, які повинні бути враховані з метою підвищення ефективності та практичної значущості криміналістичних рекомендацій. На положеннях етики як науки про мораль, моральність, про систему норм і правил поведінки в суспільстві заснована розробка проблем криміналістики, що визначають лінію поведінки оперативного працівника, слідчого, судді під час збирання, дослідження і використання доказів, їх дій і відносин у процесі доказування.

Зв'язок з логікою виявляється в тому, що криміналістичні наукові дослідження неможливі без аналізу та синтезу, дедукції та індукції, абстракції, аналогії тощо. Положення логіки й особливо такого її розділу, як логіка доказування, є відправними у разі вирішення багатьох тактичних і методичних питань, наприклад

під час вибору послідовності застосування тактичних прийомів і проведення слідчих дій, певних засобів фіксації доказів; оцінки доказів і вибору шляхів їх використання тощо.

Досить багато точок дотику у криміналістики з психологією, дані якої активно використовуються у процесі розробки тактико-криміналістичних прийомів і рекомендацій, а також під час аналізу проблем і створення методик розслідування окремих видів злочинів, наприклад вбивств за відсутності трупа потерпілого.

Оскільки криміналістика забезпечує своїми рекомендаціями вибір найбільш ефективних способів дій та їх послідовності, найбільш доцільною лінією поведінки у процесі збирання, дослідження і використання доказів, тобто в кінцевому підсумку націлена на оптимізацію розслідування і судового розгляду, вона вступає у певні зв'язки і відносини з наукою управління та її розділом – науковою організацією праці.

Криміналістику багато що пов'язує з такими спеціальними галузями природничих наук, як судова медицина, судова психіатрія, токсикологія. Їх об'єднує і мета застосування – боротьба зі злочинністю, і спільність багатьох об'єктів дослідження, а також взаємопроникнення та взаємодоповнення засобів і прийомів дослідження. Дані цих наук враховуються криміналістикою під час розробки практичних рекомендацій. Наприклад, розробляючи тактику огляду трупа на місці події, беруть до уваги характеристику трупних явищ та їх динаміку в часі, ознаки, за якими можна судити про знаряддя, яким заподіяно ушкодження. Зі свого боку судова медицина все ширше використовує дані, наприклад трасології, для вирішення власних завдань.

Природничі та технічні науки найбільш тісно пов'язані з розділом криміналістичної техніки. Вони впливають на тактику і методику опосередковано через застосування технічних засобів, прийомів і методів у виробництві процесуальних дій і в методиках розслідувань окремих видів кримінальних правопорушень. Основні новації (навіть за традиційними «суто криміналістичними» напрямами, таким як дактилоскопія, мікротрасологія, техніко-криміналістичне дослідження документів тощо) у криміналістичній техніці та експертизі виникають у разі інтеграції в них

досягнень цих наук. Наприклад, для виявлення латентних слідів рук використовуються портативні твердотільні лазери, вакуумне напилення металів, різноманітні хімічні реагенти. Виявлення і дослідження мікрочастинок і мікрослідів нині вже важко уявити без використання електронної скануючої мікроскопії. Дослідження матеріалів документів засновані насамперед на фізичних, фізико-хімічних методах (рентгеноспектрального й рентгеноструктурного аналізу, молекулярної спектроскопії, хроматографії). Причому подібна діяльність проводиться як за допомогою стандартних прийомів і методик, що використовуються в базових природничих і технічних науках, так і (переважно) за спеціально розробленими криміналістичними методиками з урахуванням специфіки об’єктів (речових доказів) і можливостей методів.

РОЗДІЛ 2
КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

10. Поняття, система та завдання криміналістичної техніки

Під поняттям «криміналістична техніка», з одного боку, розуміється розділ науки криміналістики, а з іншого – сукупність технічних засобів, які використовуються у кримінальному судочинстві. В історичному аспекті технічні засоби спочатку застосовувалися як спеціальні знаряддя праці, що розширювали пізнавальні можливості слідчого, працівника кримінального розшуку, експерта. Пізніше вони набули функцій дослідження матеріальних джерел, а потім – оцінки і подання доказів у кримінальному судочинстві. Відтак сформувалися завдання криміналістичної техніки та її предмет.

Криміналістична техніка як розділ науки криміналістики являє собою систему наукових положень та рекомендацій, які забезпечують розробку технічних засобів (приладів, інструментів, пристроїв і матеріалів), а також прийомів та методів їх використання з метою розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

Наукові положення криміналістичної техніки базуються на пізнанні та використанні закономірностей природничих, технічних та інших наук (фізики, хімії, біології, антропології тощо), а також на окремих криміналістичних теоріях та вченнях (учення про механізми слідоутворення, теорія ідентифікації тощо), а її зміст полягає у розробці технічних засобів, прийомів та методів з метою отримання інформації від речових доказів для пізнання події кримінального правопорушення та встановлення об'єктивної істини під час кримінального провадження.

Криміналістична техніка тісно пов'язана з іншими розділами науки криміналістики, а її положення реалізуються та втілюються як у тактиці проведення окремих слідчих (розшукових) дій, так і в методиці розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, що сприяє успішному розслідуванню в цілому.

Завдання криміналістичної техніки полягають у такому:

– розробка технічних засобів і методів, які забезпечують введення в процес розслідування нових джерел криміналістичної інформації;

– виявлення і вилучення матеріальних слідів кримінального правопорушення;

– встановлення механізму утворення слідів і причин їх взаємодії;

– встановлення властивостей, станів, групової належності і тотожності об'єктів-джерел інформації;

– обробка і використання криміналістичної інформації для розслідування і попередження кримінальних правопорушень;

– розробка прийомів і технічних засобів оцінки і використання криміналістичної інформації у правоохоронній діяльності.

Система криміналістичної техніки – це предметна класифікація наукових положень, побудована з урахуванням видів (типів) слідів кримінальних правопорушень, а також особливостей слідовідображуючих об'єктів, та завдань, що вирішуються при їх дослідженні. Вона дозволяє подати відповідні знання у структурі, що охоплює основні елементи (галузі) криміналістичної техніки.

1. *Загальні положення криміналістичної техніки* включають поняття, зміст і джерела криміналістичної техніки, її зв'язок з іншими розділами криміналістики та іншими науками, поняття і зміст її складових (галузей).

2. *Криміналістична фотографія і відеозапис* – сукупність наукових положень та розроблених на їх основі спеціальних фото-, відеозаписуючих засобів і відповідних методів, які використовуються для збирання, дослідження та демонстрування доказів.

3. *Трасологія (криміналістичне дослідження слідів)* – вивчає закономірності та механізм виникнення різних видів (типів) слідів, розробляє засоби, прийоми і методи виявлення, збирання, а також дослідження цих слідів з метою подальшого їх використання під час розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

4. *Зброєзнавство (криміналістичне дослідження зброї, боєприпасів, вибухових речовин і пристроїв та слідів їх застосування)* вивчає закономірності конструювання та дії різних видів

зброї, виникнення слідів її застосування, а також розробляє засоби, прийоми та методи дослідження таких об'єктів і слідів з метою використання під час розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

5. *Документознавство (криміналістичне дослідження документів)* охоплює вивчення закономірностей виготовлення документів і способи їх повної або часткової підробки, а також розробляє засоби, прийоми та методи дослідження таких об'єктів з метою використання під час розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

6. *Габітоскопія (ідентифікація особи за ознаками зовнішності)* являє собою вчення про ознаки зовнішності людини, їх матеріальні та ідеальні відображення, методику використання таких ознак у процесі встановлення фактів, які мають значення під час розслідування кримінальних правопорушень.

7. *Фоноскопія (криміналістичне дослідження звукових слідів)* – криміналістичне вчення про методи використання зафіксованих звуків для розслідування кримінальних правопорушень.

8. *Одорологія (криміналістичне дослідження слідів запаху)* являє собою систему науково розроблених методів і технічних засобів виявлення, вилучення, зберігання й дослідження запахових слідів з метою подальшого їх використання для вирішення ідентифікаційних завдань.

9. *Криміналістичне дослідження речовин, матеріалів та виробів.*

10. *Кримінальна реєстрація*, зміст якої полягає у розробці засобів, прийомів і методів реєстрації людей, тварин та інших об'єктів з метою розслідування і попередження кримінальних правопорушень.

Зазначений перелік галузей криміналістичної техніки як складника науки криміналістики не є вичерпним, оскільки в сучасних умовах розвитку суспільних відносин формуються нові напрями (галузі), а саме: поліграфологія, тобто дослідження реакцій організму людини на соціально-значимі питання, судова ентомологія – вивчення особливостей розвитку комах на трупі та характеру викликаних ними пошкоджень тощо.

11. Суб'єкти, форми, принципи та правові підстави застосування криміналістичної техніки

Техніко-криміналістичні засоби, прийоми та методи застосовуються, як правило, особами, які безпосередньо задіяні у процесі розслідування та попередження кримінальних правопорушень. До таких суб'єктів можемо віднести: слідчих, експертів-криміналістів, оперативних працівників, оскільки саме вони використовують криміналістичну техніку та спеціальні знання у роботі з доказами. Крім того, криміналістичну техніку також використовують працівники органів внутрішніх справ, службова діяльність яких прямо не пов'язана з процесом розслідування кримінальних правопорушень. Застосовуючи певні технічні засоби або методи, необхідно піклуватися про належне зберігання об'єктів, оскільки їх знищення або навіть зміна може згодом негативно позначитися на результатах розслідування кримінального провадження та суттєво ускладнити процес доказування. Єдиним суб'єктом, що за певних умов може використовувати метод, який руйнує або видозмінює досліджуваний об'єкт, є експерт. Інші учасники процесу можуть використовувати тільки ті техніко-криміналістичні засоби і методи, що не приведуть до зміни зовнішнього вигляду або знищення об'єкта.

Застосування техніко-криміналістичних засобів і прийомів у боротьбі зі злочинністю визнається насамперед правомірністю, тобто прямим закріпленням у законі (або в інших нормативних актах), або рекомендовано законом, або не суперечить закону за своєю сутністю.

Загальні правові підстави застосування техніко-криміналістичних засобів та методів закріплені в ст. 25 КПК України. Для виконання завдань кримінального провадження, забезпечення швидкого, повного, об'єктивного та всебічного розслідування події потрібно використовувати всі передбачені законом засоби, зокрема технічні.

У кримінальному процесуальному законодавстві відсутня спеціальна норма, яка б містила чітке визначення правових основ застосування криміналістичної техніки, але водночас ст. 273 КПК України регламентує застосування засобів, що використовуються під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Крім того, доцільно звернути увагу, що окремі положення застосування криміналістичної техніки закріплені у відповідних статтях КПК України та стосуються визначення прийомів і засобів фіксації речових доказів у процесі проведення окремих слідчих (розшукових) дій, у необхідних випадках надаючи можливість використання певних технічних засобів. Зазначені норми і є передумовою застосування спеціальних знань і технічних засобів у кримінальному судочинстві залежно від особливостей конкретної обстановки місця події або специфіки проведення слідчої (розшукової) дії. Тобто слідчий на власний розсуд, залежно від ситуаційної обумовленості, обирає комплекс науково-технічних засобів, технічних прийомів і методів, необхідних для успішного проведення окремої слідчої (розшукової) дій або розслідування в цілому.

Порядок застосування криміналістичної техніки та спеціальних знань регламентується відомчими нормативними актами, які спрямовані на забезпечення реалізації кримінального процесуального законодавства.

Застосування науково-технічних засобів повинно відбуватися з дотриманням відповідних принципів, до яких можна віднести:

– *принцип законності*, відповідно до якого застосування будь-якого засобу криміналістичної техніки не повинно суперечити вимогам закону та бути спрямовано на дотримання прав, свобод та законних інтересів громадян;

– *принцип науковості (наукового обґрунтування)*, тобто гарантії вірогідності, відтворюваності, точності і надійності одержуваних результатів, які засновані на досягненнях природничих та технічних наук. Для цього будь-який новий метод, технічний засіб або методика повинні попередньо пройти апробацію і бути рекомендовані до використання;

– *принцип економічності* – якщо отримання необхідних результатів є можливим за допомогою різних техніко-криміналістичних засобів, перевага надається безпосередньо тим, застосування яких пов’язано з найменшими витратами часу, сил та засобів;

– *принцип безпеки* визначає неприпустимість використання науково-технічних засобів, які можуть бути загрозою для життя або здоров'я учасників кримінального процесу;

– *принцип ефективності* являє собою положення щодо раціонального використання таких технічних засобів та методів, які забезпечують швидке, об'єктивне, повне та всебічне отримання інформації, що має значення для успішного розслідування, тобто дозволяють досягти найкращих результатів в оптимальний термін.

12. Класифікація засобів криміналістичної техніки

Спеціальні технічні засоби криміналістики – це науково обумовлені, перевірені експериментально і на практиці ефективні технічні засоби, які використовуються суб'єктами кримінальної процесуальної, експертної, оперативно-розшукової та адміністративної діяльності.

Цільове призначення засобів криміналістичної техніки під час розслідування полягає у збиранні, дослідженні та оцінці доказів. Для цього використовується широкий арсенал науково-технічних засобів, запозичених з різних природних та технічних наук, а також спеціально розроблених наукою криміналістикою приладів і методів.

Оцінюючи систему техніко-криміналістичних засобів у цілому спостерігаємо постійне розширення класифікаційних груп, що є наслідком створення нових техніко-криміналістичних засобів.

1. *За джерелом походження (за галуззю наукових знань):*

– технічні засоби, розроблені в криміналістиці для збирання та дослідження доказів (спеціальні);

– технічні засоби, запозичені з інших наук або галузей знань, але пристосовані для вирішення спеціальних криміналістичних завдань;

– технічні засоби, запозичені з інших наук або галузей знань, які застосовуються для забезпечення розслідування злочинів без конструктивних змін.

2. *За цільовим призначенням:*

– технічні засоби, які використовує слідчий або спеціаліст-криміналіст з метою виявлення, вилучення та фіксації доказів;

– технічні засоби, що використовуються для дослідження речових доказів під час проведення криміналістичних експертиз;

– технічні засоби, що використовуються для фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій;

– технічні засоби, що використовуються для попередження правопорушень.

3. *За спеціальним призначенням:*

– засоби фото- та відеозаписуючої техніки;

– засоби звукозаписуючої техніки;

– засоби роботи з матеріальними слідами з метою їх виявлення, фіксації та подальшого дослідження;

– засоби аналітичної роботи;

– пошукові засоби;

– засоби збирання, збереження та оброблення інформації;

– допоміжні засоби.

4. *За видом технічного засобу:*

– пристрої та апаратура;

– інструменти та обладнання;

– прилади та матеріали;

– комплекти науково-технічних засобів.

5. *За місцем використання технічного засобу:*

– засоби «польової криміналістики», тобто використання яких у процесі розслідування передбачено поза межами кабінету слідчого (лабораторії експерта);

– засоби лабораторної (кабінетної) техніки.

6. *За суб'єктом використання:*

– технічні засоби, що використовуються слідчими (технічне забезпечення слідчого, техніка слідчого);

– технічні засоби оперативно-розшукової діяльності;

– технічні засоби експертного дослідження (експертна техніка, техніка спеціаліста);

– технічні засоби криміналістичної профілактики.

6.1. Технічні засоби, що використовуються слідчими, дозволяють вирішувати завдання з виявлення, фіксації, дослідження, подання і демонстрації доказів. До загальних технічних засобів, що використовує слідчий, належать: засоби освітлення, вимірювання, фіксації, дослідження і концентрації криміналістичної інформації, а також оптичні засоби.

Засоби освітлення, чи освітлювальна техніка, застосовується для штучного освітлення ділянок місцевості, закритих приміщень, предметів або людей під час судово-слідчої і профілактичної діяльності. Як такі засоби, застосовують стаціонарні і переносні джерела освітлення побутового або спеціального призначення. Засоби освітлення, залежно від характеру спектра випромінювання, поділяють на: звичайні, ультрафіолетові, інфрачервоні та лазерні.

Оптичні засоби – прилади, які використовуються для виявлення таких джерел інформації, які не сприймаються оком людини. До оптичних засобів можемо віднести лупи різної кратності збільшення і призначення (дактилоскопічна, вимірювальна, текстильна з підсвічуванням для роботи зі слідами, бінокулярна), мікроскопи (біологічні, металографічні, порівняльні, люмінесцентні, поляризаційні, вимірювальні, стереоскопічні)

Засоби вимірювання, або вимірювальна техніка, застосовуються для вирішення таких завдань: для вимірювання довжини (лінійки, складні метри, рулетки, штангенциркулі, мікрометри); для вимірювання кутів (транспортир, кутомір, кутомірні сітки); для вимірювання площ (метричні сітки); для вимірювання об’єму рідких тіл (мензурки, міри); для вимірювання маси тіла (ваги різних класів); для визначення пружності тіл (твердоміри, манометри).

Засоби фіксації – це прилади, апаратура, технічні комплекти, матеріали, за допомогою яких можна зафіксувати на матеріальному носії джерело інформації, скопіювати, змоделювати або законсервувати їх. Взагалі поняття «засоби фіксації» можна трактувати досить широко, оскільки застосування названих засобів є фіксацією джерела. У подальшому використання засобів фіксації дозволяє вирішувати ідентифікаційні завдання.

Засоби концентрації та обробки криміналістичної інформації. Потреба у збиранні та концентрації інформації про кримінальні правопорушення, які вчинені у минулому, для вирішення нагальних потреб у процесі розслідування виникла ще на етапі зародження криміналістики, оскільки досвід минулого завжди був прикладом для пізнання теперішнього. Засобами концентрації стали обліки і картотеки різних слідів кримінальних правопорушень, осіб, які раніше вчинили злочини, колекції засобів вчинення кримінальних правопорушень і предметів з їх слідами. З початком комп'ютеризації правоохоронної діяльності і всього процесу кримінального судочинства виникли нові засоби збирання, зберігання й обробки інформації. На сьогодні засобами обробки, концентрації і зберігання інформації є також технічні комплекси електронно-обчислювальної техніки, забезпечені технічними програмними засобами, що дозволяють вводити вихідну інформацію, обробляти і зберігати її.

6.2. Технічні засоби оперативно-розшукової діяльності. За цільовим призначенням вони являють собою в основному засоби польової криміналістики, тобто апаратуру, пристрої, матеріали і приладдя, що застосовуються безпосередньо не тільки оперативними працівниками, а й слідчими у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Технічні засоби оперативно-розшукової діяльності за їх сутністю прийнято поділяти на три види:

Оперативна техніка – це система технічних засобів, які застосовуються в оперативній діяльності, насамперед негласно, інколи – до початку досудового розслідування.

Спеціальна техніка – технічні засоби, до яких відносять прилади, пристрої, матеріали та речовини, які слугують для збирання інформації негласними методами. Такі засоби характеризуються невеликими розмірами, як правило, маскуються під побутові предмети обстановки, одягу або знаряддя праці, працюють дистанційно або в автономному режимі.

Спеціальні засоби – гумові кийки, наручники, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, водомети тощо.

Основною відмінністю оперативної техніки від криміналістичної техніки є не якісні характеристики технічного засобу, а

процесуальні та методичні аспекти її використання. Криміналістична техніка, на відміну від оперативної, застосовується у процесі проведення слідчих (розшукових) дій, а результати її застосування породжують процесуальні джерела доказів.

6.3. *Технічні засоби експертного дослідження.* Експертно-криміналістичні підрозділи мають лабораторії певного профілю, який визначається залежно від категорії виконуваних досліджень. У них сконцентрована експертна техніка для проведення дактилоскопічних, трасологічних, балістичних досліджень, технікокриміналістичних досліджень документів, рукописних текстів, холодної зброї тощо. Профіль лабораторії визначається специфікою технічного обладнання і методами дослідження. Технічні засоби експертного дослідження можна класифікувати так: вимірювальна техніка, засоби освітлення та відтворення зображення, лабораторна та мікроскопічна техніка, технічні засоби дослідження в невидимих променях, засоби дослідження мікрочасток і запахів, засоби комп'ютеризації і автоматизації.

Вимірювальна техніка – це прилади, призначені для складних і точних вимірів твердих тіл, газоподібних об'єктів, порожнин, температур та мікрооб'єктів. Вимірювальна техніка експертних лабораторій насамперед характеризується можливістю проведення вимірів будь-яких фізичних тіл в агрегатних станах.

Засоби освітлення – це люмінесцентні лампи, лампи накалювання, а також джерела ультрафіолетового, інфрачервоного, рентгенівського та лазерного освітлення. Категорія та потужність джерела освітлення обирається залежно від конкретної ситуації та вирішуваних експертом завдань.

Засоби відтворення зображення забезпечують відтворення досліджуваного об'єкта, його характеристик, результатів дослідження. Отримання зображення передбачає використання різноманітних методів, але до найбільш традиційних належить фотографування, термографія, голографія тощо.

Лабораторна техніка – прилади та пристрої, які виступають як допоміжні засоби для проведення досліджень об'єктів. До лабораторної техніки можемо віднести засоби упаковування та зберігання речових доказів, пінцети, лупи, штативи, джерела енергії, засоби нагрівання, моделювання тощо.

Мікроскопічна техніка є обов'язковим елементом будь-якої лабораторії та невід'ємним інструментарієм експерта. Незалежно від профілю досліджень експертні лабораторії оснащені оптичними (біологічні, люмінесцентні, ультрафіолетові, металографічні, поляризаційні, стереоскопічні, вимірювальні, проєкційні), електричними, скануючими та тунельними мікроскопами.

Технічні засоби дослідження в невидимих променях спектра – прилади, за допомогою яких можна проводити дослідження речових доказів в ультрафіолетовій, інфрачервоній та рентгенівський частині спектра.

Засоби дослідження мікрочасток і запахів – це комплекти оптичних приладів та мікроінструментів, призначених для роботи з мікрооб'єктами, а також комплекти (одорологічна валіза) для дослідження запахових слідів за допомогою фізичних та хімічних методів.

Засоби комп'ютеризації та автоматизації – система технічних засобів, яка дозволяє проводити формування індивідуальних та галузевих банків даних, отримання довідкової інформації, створення видових методик дослідження.

Варто враховувати той факт, що під час проведення дослідження експерт може використовувати засоби і методи з будь-яких галузей науки і техніки, залучення яких необхідне для повного вирішення поставлених перед ним завдань, тому надати вичерпну класифікацію засобів експертної техніки практично неможливо.

6.4. *Технічні засоби криміналістичної профілактики.* Засоби криміналістичної профілактики доцільно класифікувати за видами профілактичних завдань на такі групи:

– технічні засоби, що використовуються для виявлення фактів, які сприяли вчиненню або приховуванню кримінальних правопорушень;

– технічні засоби захисту об'єктів від злочинних посягань;

– технічні засоби, що створюють умови виникнення на місці вчинення кримінального правопорушення додаткових слідів;

– технічні засоби отримання інформації про кримінальні правопорушення, що готуються;

– технічні засоби вчинення активного психологічного впливу на осіб, схильних до вчинення правопорушень.

13. Методи криміналістичної техніки

Техніко-криміналістичні методи – сукупність способів, засобів та прийомів, за допомогою яких відбувається розширення пізнавальних можливостей та здійснюється дослідження речових джерел щодо виявлення інформації, яка має певне процесуальне або доказове значення, і широко використовуються в практичній діяльності слідчого, оперативного працівника та експерта.

З огляду на постійне створення та запровадження у процесуальну діяльність нових техніко-криміналістичних засобів, кількість підходів до критеріїв класифікації та заснованих на них методів постійно зростає, оновлюється або змінюється. Так, за видами технічних засобів, які використовуються під час дослідження, техніко-криміналістичні методи поділяють на фотографічні, мікроскопічні, спектрографічні, комп'ютерні; за галуззю наукових знань: хімічні, фізичні, біологічні, кібернетичні; за завданнями, які вирішуються у процесі дослідження: органолептичні, пошукові, аналітичні.

Найпоширенішою серед існуючих класифікацій техніко-криміналістичних методів є їх розподіл за цільовим призначенням на методи, які застосовує слідчий або оперативний працівник для виявлення, фіксації та попереднього дослідження матеріальних джерел інформації (методи польової криміналістики) та науково-дослідні методи, які застосовує експерт під час проведення судових експертиз (методи лабораторної криміналістики).

Методи польової криміналістики:

1. *Органолептичні методи* – це методи, за допомогою яких започатковується процес пізнання суб'єктами процесуальної діяльності будь-яких інформаційних джерел, за допомогою органів чуття (зір, слух, дотик тощо).

2. *Методи вимірювання* – сукупність способів використання засобів вимірювальної техніки та принципів вимірювань для створення вимірювальної інформації. Поділяються на органолептичні вимірювальні та інструментальні вимірювальні методи.

Органолептичні методи вимірювання – це методи, за допомогою яких об'єкт або величина зіставляється з уявним образом

мірила або конкретним метричним зразком. Недоліки застосування таких методів полягають насамперед у тому, що результати, отримані за їх допомогою, мають приблизні або неточні значення.

Інструментальні методи вимірювання є одним з різновидів методів вимірювання та полягають у зіставленні (порівнянні) об'єкта, який вимірюється, із стандартною метричною мірою. Інструментальні методи вимірювання поділяються на три групи: контактні, безконтактні та комбіновані методи вимірювання.

Контактні методи вимірювання – приведення вимірювального засобу у безпосередній контакт з вимірюваним об'єктом та зчитування отриманої інформації (вимірювання лінійкою відстані між об'єктами).

Безконтактні методи вимірювання – процедура безконтактного вимірювання зводиться до порівняння одиниці виміру (масштабу) з оптичним зображенням вимірюваного об'єкта (збільшений мікрослід порівнюємо зі шкалою окуляра мікроскопу).

Комбіновані методи вимірювання – сутність такого методу полягає у застосуванні під час вимірювання об'єкта одночасно контактного та безконтактного методу вимірювання.

3. *Фотографічні методи* – методи високої точності фіксації джерел інформації та об'єктивності їх відтворення. Фотографічні методи поділяються на запам'ятовуючі, вимірювальні, контрастуючі, сигналетичні, кольоророзрізняючі, стереоскопічні, голографічні, електрографічні, термографічні, радіографічні, кінематографічні.

Сутність застосування *лабораторних методів* полягає у проведенні дослідження об'єктів, явищ або процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, особою, яка володіє науковими технічними або іншими спеціальними знаннями (експертом).

Найбільш поширеними методами лабораторної криміналістики є:

1. *Фізичні методи дослідження* є найбільш розповсюдженими та звичними методами для будь-якої лабораторії. За допомогою таких методів збільшується допустима зорова здатність

людини виявляти й досліджувати слабовидимі або невидимі ознаки об'єктів. У разі застосування фізичних методів використовують оптичні, поляризаційні, люмінесцентні, вимірювальні, спектроскопічні та інші інструментальні засоби.

2. *Хімічні методи дослідження* – об'єктами хімічних досліджень виступають речовини та предмети матеріального світу з метою встановлення їх складу, походження, однорідності або різнорідності. Багато хімічних методів поєднуються з фізичними, утворюючи фізико-хімічні методи. З класичних хімічних методів найчастіше застосовуються полярографічні, хроматографічні та спектральні.

Полярографічні методи – різновид електрохімічних методів аналізу речовин щодо виявлення закономірностей проходження хімічних реакцій у часі, залежності цих закономірностей від зовнішніх умов, а також механізми хімічних перетворень.

Хроматографічні методи – дозволяють достатньо швидко і надійно визначати зміст окремих компонентів у сумішах, концентрувати й ідентифікувати ці компоненти.

Спектральні методи – сутність методів полягає в дослідженні оптичного спектра речовини з метою визначення її складу.

3. *Біологічні методи*. Об'єктами біологічних досліджень є предмети, мікрочастинки рослинного походження (деревина, вироби з неї, деревне вугілля, рослини та їх частини) і тваринного походження (волосся, шерсть, вовна, пір'я, пух і вироби з цих матеріалів). Серед біологічних методів розрізняють: ботанічні, спорово-пилкові, іхтіологічні, орнітологічні, вірусологічні, генної інженерії, гістологічні, ембріологічні тощо.

4. *Мікроскопічні методи* – дослідження, які дають змогу розширювати зорові сприйняття людини за допомогою оптичних та електронних засобів. Об'єктами дослідження цих методів є мікрочастинки, які людське око не може розрізнити.

5. *Методи дослідження в ультрафіолетових променях* – за допомогою таких методів дослідження можна відновлювати витравлені, замиті тексти в документах, на тканинах та інших об'єктах, диференціювати сипкі речовини (ґрунт, барвники), пально-мастильні матеріали, біологічні об'єкти (спори, насіння), плями крові, сперми, слини.

6. *Методи дослідження в інфрачервоних променях* – за допомогою таких методів можна прочитати тексти, закриті тонким шаром дерева, паперу, барвником, проникливим для інфрачервоних променів.

7. *Методи дослідження в рентгенівських променях* – рентгенівські промені можуть проникати через об'єкти неорганічного та біологічного походження, у зв'язку з чим їх використовують для пошуку тайників, виявлення схованок у валізах, поштових відправленнях, контейнерах тощо (за допомогою спеціальних пристроїв і установок).

8. *Люмінесцентний аналіз* – сучасний високочутливий метод, який базується на властивості об'єктів матеріального світу люмінесціювати в разі опромінення ультрафіолетовими, інфрачервоними, рентгенівськими променями та іншими ділянками електромагнітного спектра.

9. *Кібернетичні методи* – узагальнене поняття, яке об'єднує в собі методи інформатики та обчислювальної техніки, за допомогою яких здійснюється збирання, обробка та зберігання інформації в інформаційних базах даних із застосуванням комп'ютерів та спеціальних програм.

10. *Методи спектрального та адсорбційного аналізу* – належать до методів дослідження елементного складу речовини. За їх допомогою визначають кількісні характеристики речовини на рівні групової належності (до боєприпасів, наркотиків, клейких речовин, барвників, рідин).

14. Поняття, завдання і система криміналістичної фотографії

Криміналістична фотографія – це галузь криміналістичної техніки, яка являє собою систему наукових положень і заснованих на них фотографічних методів, прийомів і засобів, що використовуються для виявлення, фіксації, дослідження й демонстрації об'єктів, які містять доказову інформацію під час розслідування і попередження кримінальних правопорушень.

Основними *завданнями* криміналістичної фотографії є:

– забезпечення технічними засобами, прийомами і методами збирання та дослідження доказів;

– розробка нових та удосконалення існуючих фотографічних засобів, прийомів і методів виявлення, збирання та дослідження доказів;

– збільшення наочності і безпосередності сприйняття фактів;

– збереження для подальшого сприйняття обстановки події;

– виявлення невидимих і слабовидимих слідів і ознак;

– виконання превентивних і виховних функцій.

Методи криміналістичної фотографії – це сукупність правил і рекомендацій щодо вибору фотографічних засобів, умов зйомки та обробки експонованих зображень для одержання фотографічних знімків, що відповідають цілям і вимогам фіксації та дослідження речових доказів.

Прийоми зйомки – це сукупність правил і рекомендацій щодо правильного вибору точок зйомки, напряму і відстані фотографування стосовно кожного об'єкта зйомки. До *фотографічних засобів* належить знімальна і проєкційна апаратура, приналежності, програмне забезпечення для обробки фотографічних зображень, а також матеріали для одержання фотографічних знімків.

Система криміналістичної фотографії складається з двох частин:

1) судово-оперативна (фіксуюча) дозволяє адекватно фіксувати обстановку, предмети і процеси матеріального світу;

2) судово-експертна (дослідницька) дозволяє вивчати об'єкти і виявляти в них такі ознаки і властивості, які неможливо виявити шляхом звичайного огляду або звичайної фотофіксації.

Судово-оперативна (фіксуюча) фотографія – це система наукових положень, видів і методів зйомки, що застосовуються під час проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) чи оперативно-розшукових дій для фіксації обстановки, слідів та інших об'єктів матеріального світу, такими як вони спостерігаються на момент фотозйомки.

Типовими об'єктами судово-оперативної фотографії є: сліди, що несуть інформацію про подію кримінального правопорушення та особу-злочинця; обстановка на місці вчинення кримінального правопорушення чи виявлення його слідів; загальний вигляд, ознаки і властивості знарядь злочинного посягання та предметів, що перебувають у причиновому зв'язку з ним; ознаки зовнішності людини для її впізнання, розшуку і реєстрації; слідчі (розшукові) дії. Об'єктами можуть бути й інші предмети та явища, що становлять криміналістичний інтерес для розслідування.

Судово-експертна (дослідницька) фотографія – це система спеціальних методів, прийомів і засобів зйомки, що використовуються для виявлення й фіксації невидимих або слабовидимих об'єктів та їх ознак у процесі проведення експертиз. За допомогою засобів і методів дослідницької фотографії стає можливим виявити слабопомітні і невидимі ознаки криміналістичних об'єктів, їх розходження за кольором та яскравістю, механізм утворення мікронашарувань. Також засоби та методи дослідницької фотографії використовуються з метою дослідження фотознімків, фотоапаратури для зйомки та друкування знімків у процесі проведенні судово-фототехнічної експертизи.

Типовими об'єктами судово-експертної фотографії є приховані, неочевидні властивості й ознаки слідів і речових доказів (наприклад, мікротраси на гільзі, деталі почерку, штрихи попередньої підготовки у процесі виконання підробленого підпису тощо). Дослідницька фотозйомка нерідко проводиться фотокамерою, приєднаною до спеціального приладу: мікроскопу, спектрографу, профілографу-профілометру, електронно-оптичного перетворювача. Крім того, освітлення під час зйомки також часто буває спеціальним, із застосуванням інфрачервоних, ультрафіолетових, рентгенівських променів. Фотографічні зображення досліджуваних криміналістичних об'єктів додаються до висновків експертів, обґрунтовують та ілюструють їх висновки за результатами досліджень.

15. Прийоми і методи судово-оперативної фотографії

Фотозйомка під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця події, забезпечує максимальну повноту фіксації всіх об'єктів, елементів обстановки. З цією метою на місці події використовують такі прийоми зйомки:

1. Орієнтуюча зйомка – це фотографування місця проведення слідчої (розшукової) дії на фоні оточуючої його обстановки. Метою такого фотографування є фіксація зовнішньої відносно місця події обстановки, яка дає уявлення про місце проведення слідчої (розшукової) дії. Напрями орієнтуючої зйомки обирають так, щоб у кадр потрапляли найбільш характерні об'єкти обстановки (орієнтири), можливі шляхи підходу та відходу злочинців, потерпілих та свідків. Якщо умови не дозволяють зафіксувати все необхідне в одному кадрі, то орієнтуючу зйомку проводять панорамним методом (здійснюють кругову або лінійну панораму).

2. Оглядова зйомка – фотографування безпосередньо місця проведення слідчої (розшукової) дії, тобто частини місцевості (приміщення), на якій відбувалася розслідувана подія і залишилися сліди, що містять у собі інформацію про цю подію. Метою оглядової фотозйомки є фіксація предметів, слідів, результатів злочинних дій, взаємного розташування предметів обстановки місця проведення слідчої (розшукової) дії. На оглядових знімках необхідно відобразити ознаки, які характеризують сутність того, що сталося. Вони повинні створювати цілісне уявлення про обстановку місця проведення слідчої (розшукової) дії, про характер розслідуваної події, її наслідки, істотні елементи та деталі. Місце проведення слідчої (розшукової) дії фіксується з декількох точок, іноді знімки відображають можливі шляхи підходу та відходу злочинця, потерпілого або свідка.

3. Вузлова зйомка – фотографування групи предметів, окремого предмета або частини території, що містять в собі матеріальні сліди події, яка сталася. Вузлові знімки фіксують важливі фрагменти обстановки місця події. На ілюстраціях необхідно відобразити форму, розміщення об'єктів на місці проведення слідчої (розшукової) дії і відносно один одного. Окремий предмет фотографують не ізольовано, а з частиною оточуючої обстановки.

4. Детальна зйомка – фотографування окремого об'єкта з метою фіксації його форми, стану, структури, деталей та особливостей. Розмір об'єкта на знімку та напрямок зйомки повинні забезпечити фіксацію та роздільне сприйняття усіх ознак предмета. Детально мають бути сфотографовані насамперед такі сліди або речові докази, які неможливо вилучити з місця події або щодо яких немає впевненості, що вони не будуть пошкоджені чи знищені під час вилучення і транспортування.

Детальну зйомку проводять масштабним методом з відстані, яку обирають так, щоб об'єкт зйомки займав усю площу кадру з невеликими берегами довкола, при цьому, якщо він має невеликі розміри, використовується метод макрозйомки.

Особливості застосування прийомів фотозйомки у разі фотографування трупа:

– спочатку виконують оглядову і вузлову зйомки місця виявлення трупа, зокрема поховання або укриття, потім фіксують його стан і позу;

– зйомку трупа проводять не менше ніж з трьох точок: згори і з обох боків (проводити зйомку з боку голови і ніг не рекомендується, тому що це призводить до перспективних викривлень);

– виявлені під час огляду на тілі та одязі трупа пошкодження фіксують за правилами вузлової і детальної зйомки;

– кожну частину розчленованого трупа фотографують окремо на місці його виявлення, а потім – складені частини разом;

– замаскований труп у процесі оглядового фотографування спочатку фіксується у тому вигляді, у якому він був виявлений, а потім – після видалення маскування;

– фотографування замерзлого трупа здійснюється до і після його розтаювання;

– забруднений труп фотографується до і після його обмивання.

Розрізняють такі методи судово-оперативної (фіксуючої) фотографії:

1. Панорамна фотозйомка полягає в тому, що об'єкт фотографують частинами так, щоб кожний наступний кадр був продовженням попереднього. Для цього на кожному наступному

знімку захоплюється невелика частина попереднього кадру, тобто на сусідніх знімках двічі фіксується один і той самий орієнтир. Такі сполучені орієнтиром знімки просто і зручно монтуються у фотографічну панораму. У результаті виходить розгорнутий фотознімок, на якому об'єкт відбитий повністю і в достатньо великому масштабі.

Залежно від об'єктів, що фотографують, панорамна зйомка може бути виконана способом лінійної, кругової або ярусної панорами.

Спосіб лінійної панорами частіше застосовується в тих випадках, коли необхідно сфотографувати рівновіддалені об'єкти. Лінійна панорама виконується шляхом переміщення фотокамери по одній лінії, паралельно об'єкта, що фотографується. При такому підході можливі мінімальні перспективні викривлення, що не впливають на сприйняття.

Спосіб кругової панорами доцільно застосовувати, коли необхідно сфотографувати місцевість або об'єкти, що прилягають до точки зйомки з усіх боків. Фотографування проводиться з однієї точки, а камеру після кожного кадру повертають навколо її вертикальної осі на певний кут. Фотоапарат рекомендується встановлювати на штатив, використовувати спеціальну головку з градуйованою шкалою.

На відміну від кругової, ярусна фотозйомка здійснюється поворотом фотокамери навколо її горизонтальної осі та застосовується для фіксації високих об'єктів. При цьому масштаб нижніх і верхніх кадрів буде різним унаслідок збільшення відстані до частини об'єкта, що знімається.

Панорамна зйомка може бути виконана фотокамерою загального призначення або панорамним фотоапаратом.

2. Впізнавальна (сигналетична) фотозйомка застосовується для фіксації зовнішності людей, з метою використання їхніх знімків у криміналістичному обліку, під час розшуку та ідентифікації, а також невпізнаних трупів для їхнього обліку та встановлення особи загиблого. Знімки виготовляють в 1/7 натуральної величини.

Під час зйомки живих осіб об'єкт фотографується спереду (анфас) і в правий профіль, без головного убору. При цьому волосся не повинно закривати вушну раковину; людина має бути без окулярів, голова у вертикальному положенні, фон нейтрально-сірий, освітлення рівномірне. У тих випадках, коли фотографії особи передбачається використати для впізнання або криміналістичної експертизи, фотозйомка виконується в 3/4 обороту голови (з поворотом праворуч) і на повний зріст. Як правило, в 3/4 обороту голови особа фотографується в тому вигляді, у якому вона була затримана. У повний зріст особа фотографується в 1/20 натуральної величини.

Впізнавальна зйомка трупа має свої особливості. Спотворене обличчя трупа попередньо відновлюють і проводять його реставрацію («туалет» трупа) за допомогою судового медика. Відновлення обличчя полягає в накладенні швів на рани, а «туалет» – у наданні трупу прижиттєвого вигляду: припудрювання шкіри, підфарбування губ, розчісування волосся, відкривання очей. Обличчя трупа повинно бути сфотографоване до відновлення і «туалету» та після цього. Труп фотографується в тому самому одязі, в якому його виявили, а оголений труп прикривають шматком тканини.

Труп фотографується в анфас, обидва профілі (лівий і правий), а також у 3/4 повороту обличчя. Перед зйомкою необхідно надати трупу певне положення, зручне для фотографування.

3. Вимірювальна (масштабна) зйомка призначена для одержання фотознімків, за якими можна визначити розміри сфотографованих об'єктів і відстані між ними. Існують такі способи вимірювальної фотографії, як масштабна зйомка з лінійним і глибинним масштабом (глибинний масштаб може бути стрічковим або квадратним).

Найпростіший спосіб вимірювальної зйомки – це зйомка з лінійним масштабом. Об'єкт знімається разом з масштабною лінійкою; при цьому лінійка розміщується поруч і в площині об'єкта, що фотографується. Освітлення повинне бути рівномірним і освітлювати всю поверхню об'єкта, що фотографується. Оптична вісь об'єктива фотоапарата має бути перпендикулярна площині об'єкта і спрямована в його центр. Масштабний знімок

фіксує співвідношення об'єкта і лінійки у тому вигляді, яким воно є в дійсності, і не потребує будь-яких пояснень. Цей спосіб зйомки використовується для фіксації розмірних величин окремо взятих, як правило, невеликих за площею об'єктів.

Зйомка з глибинним масштабом заснована на тому, що якщо відстань від предметів до фотоапарата відома, то власні розміри цих предметів можна обчислити за їхніми зображеннями, тому що зображення зменшується у міру віддалення предмета від об'єктива знімального апарата, і це зменшення можна обчислити за певними формулами. Вона застосовується під час зйомки значних за розмірами ділянок місцевості або закритих приміщень, коли за знімками необхідно визначити розміри й взаєморозташування об'єктів, що перебувають у глибині приміщення або іншого простору на різній відстані від фотоапарата.

Зйомка зі стрічковим масштабом полягає в тому, що об'єкт фотографується з масштабною стрічкою, розташованою в глибину від фотоапарата. У процесі зйомки з лінійним масштабом варто дотримуватися таких правил:

– фотоапарат установлюється так, щоб оптична вісь його об'єктива була паралельна поверхні, що фотографується (підлога, місцевість);

– масштабна стрічка з натяжкою укладається вглиб від фотоапарата паралельно оптичній осі об'єктива (її початок повинен бути розміщений чітко під об'єктивом).

Сутність зйомки з квадратним масштабом полягає в тому, що замість масштабної стрічки використовується квадратний масштаб, що являє собою квадратний шматок картону з розмірами сторін 25, 50 або 100 см і, відповідно, з розміром поділок – 25, 50 або 100 мм. Під час зйомки може бути використано декілька таких масштабів, розташованих углиб і по ширині площі, що фотографується. Така зйомка застосовується, коли за знімком потрібно визначити розміри зафіксованих на ньому об'єктів не тільки за глибиною, але й шириною.

У практиці роботи правоохоронних органів вимірювальна зйомка із глибинним масштабом не одержала широкого поширення через складність і незручність розрахунків у процесі зйомки малоформатними камерами.

4. Стереоскопічна зйомка – це метод одержання знімків, який дозволяє сприймати об'єм сфотографованих предметів. Вона заснована на властивості зору формувати цілісне об'ємне зображення об'єкта на основі двох різних зображень, що надходять від правого й лівого ока одночасно та забезпечують просторове сприйняття об'єктів у трьох вимірах. У разі одночасного сприйняття зображень, коли ліве око бачить тільки ліве зображення, а праве око – тільки праве зображення, спостерігач сприймає одну загальну картину. Виникає відчуття глибини простору, що дозволяє одержати повну інформацію про форму, розміри й взаєморозташування сфотографованих об'єктів у всіх трьох вимірах.

Стереозйомка виконується спеціальними фотоапаратами або з використанням стереонасадок, що являють собою комбінацію з двох симетрично розташованих призм, які забезпечують одержання обох знімків на одному стандартному кадрі, але може бути виконана й звичайним фотоапаратом. Для цього апарат після першої зйомки переміщається по горизонталі на базисну відстань (65 мм); умови зйомки при цьому повинні бути однаковими. Таким способом виготовляється погоджена стереопара знімків одного об'єкта, сфотографованого з двох точок. Для розглядання таких знімків використовують спеціальні стереоскопи, фільтри-окуляри.

Сьогодні розроблені методи фотографії, що дають стереоефект без спеціальних оптичних пристосувань. Одним зі способів одержання стереофотографій є лінзоворастровий з використанням спеціальної плівки. Фотодрук на таку плівку виконується двома об'єктивами, розташованими один від одного на базисній відстані. У разі сприйняття знімка обома очами створюється стереоскопічний ефект.

Стереоскопічний метод зйомки складний за технікою виконання, але його варто застосовувати у випадках:

а) накопичення великої кількості предметів;

б) наявності безлічі розташованих близько один від одного планів, які на звичайному фотографічному знімку можуть злитися в одну площину (місця катастроф, вибухів);

в) необхідності швидко зафіксувати обстановку місця події, наприклад під час ДТП;

г) фіксації об’єктів, які важко сприймаються за звичайним фотознімком (колодязі, ями та інші подібні об’єкти фотографічної зйомки);

д) одержання чіткого уявлення про позу трупа, виявленого на місці події;

е) неможливості проведення фотозйомки без порушення загальноприйнятих правил фотографування (наприклад, складні умови, що не дозволяють обрати оптимальну точку зйомки).

Стереозйомка може також використовуватися для визначення розмірів об’єктів і відстаней між ними (стереофотограмметричний спосіб зйомки). Для цього отриману стереопару фотознімків поміщають у стереофотограмметричний прилад (стереокомпаратор), що дозволяє спостерігачеві побачити просторове (стереоскопічне) зображення й виміряти відстані між об’єктами, визначити їх розміри.

5. Макрозйомка – метод одержання зображень дрібних об’єктів у натуральну величину або зі збільшенням без використання мікроскопа. Зазвичай такими об’єктами є сліди папілярних візерунків пальців рук, гільзи, стріляні кулі, сліди знарядь злому та ін. Особливістю цього методу є отримання зображень об’єкта в масштабі від 1:10 до 5:1 (тобто 1 сантиметр зображення на світлочутливому матеріалі фотоапарата відповідає 10–0,2 сантиметрам об’єкта).

Для одержання зображення під час фотографування об’єктів здійснюється з більш близьких відстаней, ніж відстані, зазначені на шкалі дистанцій звичайних об’єктивів до фотокамер (мінімальна дистанція фокусування у більшості об’єктивів близько 0,5–1 м). Для цього у разі макрозйомки фотоапаратом зі змінним об’єктивом найчастіше використовуються подовжувальні кільця, що призначені для збільшення відстані між світлосприймаючою поверхнею (плівка, електронний перетворювач) та об’єктивом або спеціалізовані об’єктиви для макрозйомки. Комплект подовжувальних кілець (що складається із чотирьох кілець різної висоти), як правило, входить до наборів технічних засобів для роботи на місці події (валіза слідчого та ін.).

Для проведення макрозйомки фотоапаратом з незмінним об'єктивом застосовуються спеціальні лінзи-насадки. Багато компактних цифрових фотоапаратів з незнімним об'єктивом мають режим «макрозйомка». Тому застосування лінз-насадок під час проведення макрозйомки стає необов'язковим.

6. Телезйомка – це метод одержання зображення віддалених об'єктів у потрібному масштабі із застосуванням телеоб'єктивів, конструкція яких дозволяє наблизити об'єкт зйомки й одержувати зображення в більшому масштабі, ніж звичайних об'єктивів. Телезйомка використовується у тих випадках, коли об'єкт перебуває на значній відстані й доступ до нього ускладнений, наприклад під час зйомки на місці події, коли об'єкт зйомки перебуває на балконі, карнизі або стіні висотного будинку тощо.

Найчастіше телезйомка застосовується під час проведення оперативно-розшукових заходів у процесі документування злочинних дій.

7. Репродукційна фотозйомка – це метод фіксації площинних об'єктів. Він застосовується для відтворення фотографічним способом плоских оригіналів (текстів, фотознімків, креслень, схем, малюнків та ін.). У разі такого фотографування дотримуються правил масштабної зйомки, що забезпечує високу точність копії. У процесі репродукційної зйомки потрібно:

а) рівномірно освітлювати всю поверхню об'єкта; для цього необхідно використовувати щонайменше два освітлювача, світло від яких повинне падати на оригінал під кутом;

б) забезпечити паралельність взаємного розташування негативного матеріалу та об'єкта;

в) оптична вісь об'єктива повинна проходити через центр об'єкта.

Репродукційна зйомка може бути виконана різними способами: за допомогою звичайних фотоапаратів або спеціальних репродукційних установок, рефлексним способом з використанням спеціального фотопаперу без застосування фотоапарата, із застосуванням електрофотографічних методів (копіювальна машина) або за допомогою електронних способів одержання зображення (цифрові фотоапарати, скануючі пристрої та ін.).

16. Методи судово-дослідницької фотографії

Судово-дослідницьку фотографію іноді називають експертною, через те що її методи і засоби застосовують експерти під час проведення судових експертиз. Спеціальні методи фотозйомки в лабораторних умовах розширюють пізнавальні можливості людини та дозволяють виявляти нові ознаки і властивості об'єктів, які неможливо побачити у разі звичайного візуального сприйняття. Також фотознімки потрібні для ілюстрації перебігу експертного дослідження й отриманих результатів, а також для забезпечення наочності висновків експерта.

У судово-дослідницькій (експертній) фотографії, поряд із методами фіксуючої зйомки, використовуються спеціальні фотографічні методи, що застосовуються під час проведення судових експертиз:

1. Мікрофотозйомка – це фотографування досліджуваних об'єктів зі значним збільшенням з метою виявлення в них деталей, що невидимі неозброєним оком. Ця фотозйомка здійснюється двома способами:

1) за порівняно невеликого збільшення (до 30 крат) вона може бути виконана за допомогою фотокамер, оснащених спеціальними мікрооб'єктивами;

2) за значного збільшення використовується фотокамера з мікроскопом.

Потрібний розмір збільшення у разі мікрофотозйомки залежить від характеру об'єкта, який фотографують. Наприклад, сліди на стріляних кулях і гільзах, сліди на замках від знарядь злому фотографують зі збільшенням у 10–50 разів, волокна паперу та інших речовин – зі збільшенням у 200 разів, мікроструктуру олівцевих і чорнильних штрихів – зі збільшенням у 200–400 разів.

2. Порівняльна зйомка – зйомка об'єктів експертного дослідження, виконана з метою порівняльного дослідження отриманих зображень для їх ідентифікації.

Щоб одержати зображення, придатні для проведення порівняльного дослідження сфотографованих об'єктів та їх деталей, під час фотозйомки необхідно дотримуватися ряду вимог:

1) зображення досліджуваних об’єктів повинні бути виконані в одному масштабі, в одному ракурсі, в однакових умовах;

2) отримані знімки повинні бути змонтовані на одному екрані або фототаблиці, де зіставляються шляхом монтажу (аплікації).

3. Контрастуюча зйомка застосовується переважно з метою підвищення яскравості контрасту, включаючи тіньові контрасти, що обумовлені наявністю на рельєфних поверхнях тіней від деталей рельєфу.

Ця зйомка широко застосовується у процесі техніко-криміналістичного дослідження документів. Вона дозволяє, зокрема, виявляти невидимі й слабовидимі тексти в документах (видалені підчищенням, травленням, вицвілі тощо).

4. Кольороподільна зйомка – це метод зйомки, що застосовується у дослідницькій фотографії для посилення або послаблення контрасту між об’єктами, що мають слабовидиму або невидиму для очей різницю в кольорі. За допомогою відповідного освітлення й світлофільтрів у разі кольороподільної зйомки на фотоматеріалах вдається підсилити колірні контрасти сфотографованих об’єктів, а тим самим наочно виявити навіть незначні колірні розбіжності.

Така зйомка буває необхідною для виявлення штрихів витертого, змитого, витравленого тексту, вицвілих текстів, відтисків печаток, а також різних дописок, домальованих штрихів у змінених цифрах і літерах, що за фарбуванням помітно не відрізняються від первісних штрихів.

5. Зйомка в інфрачервоних променях – це фотозйомка об’єкта, який освітлюється тепловими променями. Фотозйомка в інфрачервоних променях проводиться звичайними фотоапаратами із застосуванням звичайних об’єктивів. Об’єкти, що фотографують в інфрачервоних променях, освітлюють такими джерелами освітлення, у спектрі яких багато інфрачервоних променів. Найчастіше використовуються потужні (500–1000 Вт) джерела інфрачервоного випромінювання – ртутні лампи надвисокого тиску. Для зйомки застосовуються спеціальні чорно-білі плівки «Інфра», чутливі до інфрачервоних променів і відповідні інфрачервоні світлофільтри.

Застосування цього методу дозволяє виявити текст, залитий будь-яким барвником, і розбіжності в кольорі або яскравості речовин, що близькі за своїми оптичними властивостями.

6. Зйомка в ультрафіолетових променях – метод одержання фотозображення об'єктів та їх ознак з використанням ультрафіолетових променів, що не спостерігаються у видимому світлі. Ультрафіолетові промені, впливаючи на освітлювані об'єкти, викликають люмінесценцію (холодне світіння). Такий метод зйомки буває двох видів: зйомка видимої люмінесценції з використанням ефекту ультрафіолетового опромінення й зйомка у відбитих ультрафіолетових променях.

Під час зйомки видимої люмінесценції зображення отримують не в ультрафіолетових променях. Ними лише освітлюється об'єкт, який фотографують. Ця зйомка проводиться за допомогою будь-якого фотоапарата зі звичайним об'єктивом з використанням світлофільтра, найчастіше жовтого кольору, або безбарвного фільтра. Фотозйомка здійснюється у затемненій кімнаті.

Фотозйомка у відбитих ультрафіолетових променях дозволяє зафіксувати розбіжності в поглинанні ультрафіолетових променів тими ділянками паперу, які піддавалися впливу хімічного реактиву, і тими, на яких цього впливу не було. Під час проведення цієї зйомки, на відміну від фотозйомки видимої люмінесценції, об'єкт, який фотографують, освітлюється світлом ртутно-кварцової лампи без світлофільтра, але на об'єктив фотоапарата для фільтрації ультрафіолетових променів встановлюється ультрафіолетовий світофільтр з урахуванням необхідної зони пропущення ультрафіолетових променів. Фотокамери, що використовуються для цієї зйомки, найчастіше повинні бути оснащені кварцовим об'єктивом.

Використання цього методу дозволяє виявити витравлені або вицвілі тексти, додаткові сліди пострілу на перешкоді.

7. Зйомка у рентгенівських променях – метод отримання тіньового зображення за рахунок дії на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь сфотографований об'єкт.

Для цієї зйомки фотоапарати не потрібні. Весь процес фотографування полягає у тому, що фотоматеріал, який перебуває у

спеціальній касеті або упакований у чорний фотографічний папір, приводиться у контакт з об'єктом зйомки. Потім через цей об'єкт пропускають рентгенівські промені, що створюють його тіньове зображення на фотоемульсії – рентгенограму. Джерелом рентгенівських променів є спеціальні рентгенівські установки. Для одержання рентгенограми зазвичай застосовують особливі рентгенівські плівки, що характеризуються високою світлочутливістю й контрастністю.

Такий метод застосовується для вивчення внутрішньої будови частин вогнепальної зброї, замків, пошуку захованих предметів тощо.

8. Високошвидкісна зйомка – зйомка швидкоплинних явищ під час експертного дослідження (вибух, руйнування конструкції та ін.). Зйомка здійснюється спеціальною апаратурою, що дозволяє, наприклад, одержати зображення кулі в польоті.

17. Поняття криміналістичної ідентифікації і діагностики

Термін «ідентифікація» походить від пізньолат. *identifico* – ототожнюю. Теорія ідентифікації вивчає технічні засоби, методи та прийоми встановлення тотожності об'єктів, що мають значення для розслідування злочину.

Встановлення тотожності різних об'єктів дає змогу встановити факти, важливі для розслідування кримінального правопорушення, тобто доказові факти, одержати докази.

Процес встановлення тотожності об'єктів (взуття – за слідами, особи – за прикметами зовнішності, знаряддя злому – за відбитками тощо) здійснюється за допомогою різних методів. Теорія ідентифікації вивчає загальні прийоми, методи та принципи, притаманні усім випадкам встановлення тотожності, і тому називається загальною теорією криміналістичної ідентифікації.

Криміналістична ідентифікація – це процес встановлення індивідуальної тотожності об'єктів, що мають значення для розслідування кримінальних правопорушень або розгляду кримінального провадження.

Криміналісти під час з'ясовування всіх вузлових питань ідентифікації зважають на положення щодо діалектичної тотожності, а саме: немає двох речей, предметів матеріального світу, які б були абсолютно подібними за всіма рисами та ознаками. Кожний об'єкт тотожний лише сам собі, відрізняється від усіх інших, хоча б і подібних.

Наведене положення є основним у теорії криміналістичної ідентифікації. Тотожність тільки з собою та відносна стійкість ознак й обумовлюють можливість ідентифікації. Положення «об'єкт тотожний тільки сам собі» дозволяє науково обґрунтувати висновок про тотожність у разі збігу комплексу ознак.

Виключно важливою для теорії ідентифікації та правильного застосування її положень у судово-слідчій та експертній практиці є теза про те, що «конкретна тотожність містить у собі також розбіжності, зміни».

Для висновку про тотожність необхідно враховувати зміни, що відбулися, в об'єктах ідентифікації, а також те, що розходження у деяких ознаках при порівнянні не виключає тотожності.

Криміналістична діагностика розпізнає стан об'єктів, пізнає події, явища, процеси. Так, за слідами ніг можна не тільки ідентифікувати людину, але і судити про спрямованість її руху, приблизну швидкість, про факт перенесення речей, пересування в темряві. За слідами злому судять не тільки про використані знаряддя, а й про спосіб злому, про навички особи, її фізичну силу, витрачений час.

Слово «діагностика» грецького походження, означає «розпізнавання», «розрізнення», «визначення». Кожен з цих термінів, які не є синонімами, здатний охарактеризувати один з аспектів цього складного процесу. Розпізнати – встановити якусь подобу вже відомому. У криміналістиці це встановлення подібності досліджуваної ситуації з деякою типовою моделлю (типовою ситуацією). Розрізнити – диференціювати, відокремити цю ситуацію від інших їй подібних. У медицині, наприклад, є поняття диференціальної діагностики, коли типова форма встановлюваного захворювання відмежовується від інших форм, що характеризуються подібними симптомами. І, нарешті, визначити (заключний етап

діагностування) – через подібність з типовою моделлю, розрізнення дослідженого виявити індивідуально-конкретне, притаманне цій досліджуваній ситуації.

Діагностика може бути визначена як процес пізнання, в основі якого лежить визначення події (явища, факту) за його результатами. Будучи одним з методів у складній системі судового доказування, діагностика повністю узгоджується з його загальними принципами встановлення істини. З пізнавального боку судове доведення розцінюється як уявна реконструкція минулих подій, під час якої переважають висновки так званого зворотного напряму: від явища – до його сутності, від наслідку – до його причини, від відображення – до аналізу властивостей і стану відображеного об'єкта. Методологічною основою процесу такого пізнання є теорія відображення.

У найбільш загальному вигляді завдання криміналістичної діагностики можуть бути класифіковані так:

а) встановлення просторової структури обстановки злочинної події (наприклад, які з наявних слідів належать до вчиненого кримінального правопорушення);

б) встановлення механізму окремих етапів (стадій) події (наприклад, напрям і характер злому перешкоди);

в) визначення речової структури обстановки місця події (наприклад, які об'єкти обстановки могли залишити сліди на злочинці);

г) встановлення тимчасових характеристик злочинної події (наприклад, в якій послідовності відбувалися дії);

д) визначення властивостей використаних об'єктів, їх кількості, характеру функціонування (наприклад, скільки було учасників кримінального правопорушення);

е) ретроспективне дослідження причиново-наслідкових зв'язків (наприклад, що могло стати причиною пострілу без натискання на спусковий гачок);

ж) прогнозування дії причиново-наслідкових зв'язків (наприклад, які наслідки могли настати в результаті дій певної особи);

и) встановлення в цілому механізму злочинної події;

к) встановлення відповідності ситуації, що викладається учасником процесу (обвинуваченим, потерпілим), тому механізму події, що може бути визначений за слідами та іншими речовими доказами;

л) встановлення криміногенних факторів, складових елементів причин і умов злочинної події (наприклад, які недосконалості документів сприяють їх підробці).

З урахуванням викладеного предмет криміналістичної діагностики можна визначити як дослідження властивостей і стану об'єкта (ситуації) з метою встановлення змін, які відбулися у ньому, визначення причини цих змін та їх зв'язку із вчиненим кримінальним правопорушенням.

18. Об'єкти криміналістичної ідентифікації і діагностики. Відмінність ідентифікації від діагностики

Сьогодні загальновизнаним є те, що об'єктами ідентифікації у криміналістиці можуть бути предмети (речі), тварини, особи. Об'єктами ідентифікації вони стають тоді, коли потрапляють в орбіту судового процесу, а встановлення тотожності набуває істотного значення для справи.

Предмети (речі). Завдання встановлення тотожності предметів може виникнути у процесі розслідування різних кримінальних правопорушень. Неможливо навести вичерпний перелік предметів, щодо яких виникне потреба у встановленні тотожності. У кримінальних провадженнях такими предметами можуть виступати знаряддя і засоби, використані злочинцем під час вчинення кримінального правопорушення; залишені сліди; предмети, загублені злочинцем; викрадені речі, печатки, штампи тощо.

Тварини. Встановлення тотожності тварин набуває значення тоді, коли тварина була використана злочинцем для вивезення викрадених цінностей і на місці події були виявлені сліди лап або коли тварина була предметом розкрадання тощо.

Особи. Об'єктом ідентифікації може бути особа людини або труп. У слідчій практиці найчастіше трапляються випадки ідентифікації особи обвинуваченого, потерпілого, жертви злочину (невпізнаного трупа) та ін.

У процесі ідентифікації є два види об'єктів: ідентифіковані (відображувані) та ідентифікуючі (відображаючі). *Ідентифікованим*

називається об’єкт, встановлення тотожності якого є завданням цього дослідження. *Ідентифікуючими* називаються об’єкти, за допомогою яких встановлюють тотожність чи групову належність. *Ідентифікуючі* об’єкти є носіями матеріально-фіксованого відображення ознак *ідентифікованих* об’єктів.

Для вирішення питання про тотожність або відмінність користуються ідентифікуючими об’єктами. Наприклад, для того щоб вирішити питання, чи залишені сліди ніг, виявлені на місці кримінального правопорушення, вилученим у обвинуваченого взуттям (чи є воно тим самим), необхідно дослідити самі сліди або їх копії (зліпки). За допомогою зліпка вирішується це питання. Взуття – це ідентифікований об’єкт, а слід взуття (зліпок) – це ідентифікуючий об’єкт.

Ідентифікуючі об’єкти поділяються на дві групи:

1) ті, що за припущенням слідчого відображають ознаки ідентифікованого об’єкта (сліди ніг, пальців рук, знарядь злому, виявлені на місці події);

2) ті, походження яких від певного об’єкта є безсумнівним. Такі ідентифікуючі об’єкти називаються зразками.

Подібна класифікація є і в діагностиці. Тут об’єкти можуть бути поділені на діагностуючі і діагностовані (ті, які шукають, і ті, які перевіряються). Діагностованими є стан, властивість об’єкта, механізм події. Діагностуючими – ознаки, що відображають у матеріальному вигляді цей стан, властивість чи механізм.

Діагностуючими (шуканими) є ситуативні умови, що визначають динаміку події і відображені в його речовій обстановці. Діагностовані (ті, що перевіряються) – припущення (версії) слідчого, суду, експерта, пояснення інших учасників процесу (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, підсудного).

Як об’єкт, що перевіряється, може виступати, наприклад, припущення про динаміку ДТП, засноване на аналізі слідів, що залишилися на місці події і на ТЗ. Нерідко об’єктом, що перевіряється, є ситуація, викладена в показаннях будь-кого з учасників процесу. У подібних випадках у завдання експерта входить діагностування слідів, умов їх виникнення та визначення можливості їх освіти в тому вигляді, в тих місцях і за тих обставин, як показав допитуваний.

Діагностовний об'єкт – це встановлювана умова (предмет, ситуація), а діагностуючі об'єкти – це матеріальні носії ознак, що відображають властивості (систему властивостей, ознаки, комплекси ознак) і вплив на них певних умов події, яка відбулася.

Найчастіше як об'єкт, що діагностується, виступає якась конкретна ситуація, а як діагностуючі – різні види доказової інформації: предметної (речові докази, зліпки, копії); вербальної (описи в протоколах слідчих дій); графоаналітичної (схеми, плани); наочно-образної (фото-, кіно-, відеозображення). Діагностування конкретної ситуації є, по суті, інтегративним, що вимагає не тільки вивчення усієї вищеназваної інформації, але у разі потреби і її поповнення шляхом окремих слідчих дій (слідчий експеримент, повторний огляд місця події), експертизи тощо.

Для вирішення діагностичних завдань, пов'язаних з вивченням механізму події, що відбулася, необхідно отримати достатньо чітке і достовірне уявлення про об'єкти, які взаємодіяли, умови їх взаємодії, стадії події, її динаміку. Під час діагностування визначається, як інформація про подію розподілена за діагностуючими об'єктами, який потенціал інформації і про які ознаки ситуації несуть певні відображення, сліди тощо.

Відмінності. За наявності спільної мети ідентифікації та діагностики – встановлення фактів, що свідчать про подію злочину, – є чимало відмінностей у сутності вирішуваних при цьому завдань. У першому випадку це встановлення індивідуальності об'єкта, у другому – визначення конкретної ситуативної умови події. Обидва процеси тісно пов'язані між собою. Так, визначення умов слідоутворення завжди супроводжує ототожнення об'єкта за його слідом-відображенням. Зі свого боку, під час діагностичного встановлення механізму слідоутворення завжди враховуються властивості і стан слідоутворюючого об'єкта. Однак вирішення завдань обох груп не становить єдиного цілого. Вони можуть чергуватися, перемежовуватися, але можуть вирішуватися й окремо. Наприклад, під час експертного аналізу слідів злому чергування завдань і їх взаємозв'язок будуть мати такий вигляд: визначення спрямованості злому (діагностичне завдання) – визначення виду використаних знарядь злому (класифікаційно-діагностична) – встановлення властивостей суб'єкта: сила, зростання,

навички (діагностична) – встановлення групових властивостей застосованого знаряддя злому (ідентифікаційна) – придатність слідів для ототожнення (діагностична) – ототожнення зброї за слідами (ідентифікаційне завдання). Основне полягає у тому, що ці завдання не повинні протиставлятися і відриватися одне від одного.

Під час ідентифікації ознаки об'єкта порівнюються з ознаками, що відобразилися в сліді, що дозволяє за їх збігом говорити про ототожнення унікального (одиничного) об'єкта. Метою діагностики є встановлення конкретних, але не обов'язково унікальних умов ситуації. Тут метод порівняння використовується для того, щоб зіставити ситуацію, яка досліджується за відображеннями, з ситуацією типовою, відомою за закономірностями повторюваних подій. Стрижневим у діагностиці є порівняння за аналогією. За допомогою прийому аналогії виводять умовивід, ступінь ймовірності якого залежить від кількості подібних ознак і від того, наскільки вони істотні.

Характерною відмінністю діагностики від ідентифікації є те, що під час ідентифікації об'єкт, що перевіряється, завжди існує матеріально, а у разі діагностування цього може і не бути. Наприклад, «місце знаходження особи, яка здійснила постріл», яке фігурує як об'єкт дослідження, було як таке в момент минулої події, під час пострілу. Цієї ситуації до моменту діагностування вже немає, що обумовлює необхідність реконструкції чи моделювання.

19. Види та форми криміналістичної ідентифікації і діагностики

У криміналістиці розрізняють такі *види ідентифікації*:

а) встановлення тотожності об'єкта за ознаками, відображеними у пам'яті людини;

б) встановлення тотожності за описом;

в) встановлення тотожності за фотозображенням;

г) встановлення тотожності за слідами, які відображають ознаки зовнішньої будови та інших речових проявів;

д) встановлення тотожності цілого за частиною.

Особливим видом встановлення тотожності є ідентифікація цілого за частиною. У таких випадках вирішується питання про те, чи становили дві або декілька частин одне ціле; чи є ці частини частинами одного цілого.

Треба розрізняти індивідуальну ідентифікацію (ідентифікацію у вузькому розумінні) та встановлення групової належності (групову ідентифікацію). Під час індивідуальної ідентифікації встановлюється конкретна тотожність, тобто те, що цей об'єкт є саме тим, який спостерігався раніше або залишив сліди. У разі встановлення групової належності з'ясовується лише те, що об'єкт належить до певної групи (роду, виду, марки, системи тощо).

Значення встановлення групової належності є:

1) необхідним етапом до встановлення конкретної тотожності;

2) засобом виключення деяких версій у справі, чим звужує коло пошуків потрібного об'єкта та дозволяє виключити групу об'єктів з обсягу криміналістичного дослідження.

Групова ідентифікація має місце тоді, коли необхідно ідентифікувати матеріали і речовини. У цьому випадку йдеться про збіг властивостей порівнюваних об'єктів, які належать до певної групи, що і буде ототожнюваним об'єктом.

Індивідуальна ідентифікація не завжди можлива і дослідження може обмежуватися тільки встановленням групової належності. Здебільшого індивідуальна ідентифікація неможлива через недостатньо повне відображення ознак об'єкта.

Розрізняють дві *форми криміналістичної ідентифікації*: непроцесуальна і процесуальна.

Формами ідентифікації для непроцесуальної діяльності є:

– криміналістичні та оперативні обліки;

– ідентифікаційні дослідження за оперативними матеріалами;

– перевірка (встановлення) особи за документами;

– різноманітні оперативно-розшукові заходи.

Формами ідентифікації під час процесуальної діяльності можуть бути:

– пред'явлення для впізнання;

– ідентифікаційні експертизи;

– слідчі та судові огляди, освідування;

– обшуки;

– допити.

Види криміналістичної діагностики:

1) дослідження діагностованого об'єкта;

2) дослідження діагностуючого об'єкта. За природою діагностуючого об'єкта, зрештою, можна виділити чотири види (як і в процесі криміналістичної ідентифікації), хоча переважають діагностичні дослідження за матеріально-фіксованими відображеннями.

Криміналістична діагностика має дві *форми*: процесуальну і непроцесуальну.

20. Стадії криміналістичної ідентифікації та діагностики

Ідентифікація як процес встановлення тотожності поділяється на дві основні стадії: аналітичну та синтетичну. Ці дві стадії взаємозалежні.

Аналітична стадія починається з вивчення загальних, а потім окремих, індивідуальних ознак ідентифікованого об'єкта або ідентифікуючих об'єктів, походження яких є безсумнівним, після цього вивчаються інші ідентифікуючі об'єкти. Процес встановлення тотожності розпочинається із всебічного вивчення, аналізу ознак об'єктів ідентифікації.

Після проведеного вивчення ознак здійснюється їх порівняння. Ця частина роботи (порівняльне дослідження) є найважливішою в ідентифікації. Таке дослідження тісно пов'язане з безпосереднім аналізом, оскільки порівняння, відділене від аналізу, не може забезпечити детального зіставлення властивостей і ознак порівнюваних об'єктів.

Порівняння здійснюється за допомогою зіставлення ознак ідентифікованого об'єкта з ознаками ідентифікуючого або ознак тільки ідентифікуючих об'єктів.

Способи порівняльного дослідження:

1) спосіб зіставлення зводиться до розміщення порівняльних відображень в одне поле зору або на, можливо, більш близьку

відстань одне від одного з тим, щоб порівнювані об'єкти перебували на відстані найкращого сприйняття і при цьому був забезпечений ступінь збільшення, достатній для аналізу і порівняння ознак. З метою створення найкращих умов для зіставлення часто використовуються різноманітні оптичні прилади. Широко застосовуються фотографічні прийоми порівняння. Під час зіставлення іноді роблять допоміжні побудови;

2) спосіб накладення відображень полягає у накладанні одного з порівнюваних прозорих відображень на інший для того, щоб у разі суміщення виявити як збіжні ознаки, так і ті, що різняться. Для цього часто виготовляють спеціальні прозорі відображення на плівці, склі (негатив – позитив);

3) спосіб лінійного суміщення полягає у такому розміщенні двох відображень, при якому частина одного з них може розглядатися як продовження іншого. Частіше за все два фотозображення розрізаються за будь-якою лінією, а потім за нею складаються різні частини цих зображень.

Синтетична стадія. Якщо основним завданням аналітичної стадії є встановлення збігу і розбіжностей в ідентифікаційних ознаках, то перед синтетичною стадією ставиться завдання науково пояснити виявлені збіги і розбіжності та дійти висновку про тотожність або відмінність, іноді – подібність.

У результаті порівняння може бути встановлений збіг низки ознак і розбіжність інших. Залежно від виду дослідження експерт пояснює це даними конкретної науки, але завжди і в усіх випадках необхідно:

1) під час пояснення відмінностей враховувати:

а) зміни властивостей об'єктів ідентифікації;

б) зміни умов прояву властивостей;

в) зміни матеріально-фіксованого відображення;

2) у разі пояснення збігу враховувати:

а) стійкість ознак;

б) наскільки часто ознака трапляється в об'єктах ідентифікації (чим більш рідкісною є ознака, тим вона цінніша);

в) конкретні умови відображення об'єктів ідентифікації;

3) результат ідентифікації може бути виражено:

а) у позитивній формі – тотожність установлена;

б) у негативній формі – установлена відмінність;

в) у категоричній формі – інше вирішення цього питання за переконанням експерта неможливе;

г) у ймовірній (передбачуваній) формі – існує велика можливість цього рішення, інше рішення хоча і малоймовірне, але можливе, припустиме.

Структуру процесу криміналістичної діагностики в загальному вигляді можна представити так: визначення мети, попереднє вивчення об'єктів, аналіз діагностичних ознак, порівняння за аналогією, оцінка та коригування отриманих результатів, формулювання висновків. У наведеній схемі проглядається традиційне уявлення про криміналістичний ідентифікаційний процес. Тут немає будь-якого протиріччя. Уже зазначалося, що ідентифікація і діагностика мають багато спільного. Однак збіг стадій певних процесів не позбавляє їх самостійності. Важливо звернути увагу на інше: метод порівняльного дослідження використовується і в ідентифікації (для встановлення індивідуального об'єкта), і в діагностиці (для встановлення наявності конкретної ситуативної умови події).

Діагностування можна представити як процес звуження і конкретизації альтернатив аж до вибору найбільш вірогідної на стадії переходу в достовірне судження про факт. Конкретність виконуваного при цьому завдання визначається тим, що: а) встановлюється одна умова з усіх можливих; б) встановлюється умова сама по собі досить конкретно, оскільки пов'язана з конкретною ситуацією, з певними об'єктами.

Процес діагностичного дослідження складається із стадій, основними з яких є такі: 1) вивчення ознак об'єкта, явища; 2) зіставлення з типовими моделями, ситуаціями; 3) формулювання висновку відповідно до визначеного діагностичного завдання. Висновок може бути категоричним чи імовірним.

21. Поняття та наукові засади ототожнення особи за ознаками зовнішності (габітоскопія)

Габітоскопія – це галузь криміналістичної техніки, що включає систему теоретичних положень про зовнішні ознаки людини та сукупність методів і науково-технічних засобів, які забезпечують збирання, дослідження та використання цих ознак для ототожнення особи. Науковою основою габітоскопії є дані анатомії, антропології, біології.

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності являє собою встановлення тотожності або відмінності конкретної особи в оперативно-розшукових або кримінальних процесуальних цілях. Така ідентифікація можлива через індивідуальність зовнішнього вигляду людини та відносну його незмінність (стійкість).

Ідентифікованим за ознаками зовнішності може бути підозрюваний, обвинувачений, засуджений. Ідентифікуючими об'єктами є:

1) мисленнєвий образ зовнішнього вигляду, який зафіксований у пам'яті свідка, потерпілого, іншої особи; при цьому ототожнення здійснюється шляхом пред'явлення для впізнання;

2) матеріальна фіксація зовнішнього вигляду людини на фотознімку або відеоплівці;

3) словесний опис зовнішності людини з використанням спеціальної термінології (наприклад, у криміналістичному обліку розшукуваної особи) чи в довільній формі (під час допиту потерпілого);

4) останки людини (труп, частини розчленованого трупа, череп).

Формами ототожнення людини за ознаками зовнішності є: 1) впізнання; 2) оперативне узнавання; 3) експертна ідентифікація.

У криміналістиці вирізняють також види ідентифікації людини за ознаками зовнішності:

1) ідентифікація людини шляхом пред'явлення її для впізнання (можуть бути пред'явлені живі особи, труп або його частини, їх фотозображення);

2) ідентифікація людини шляхом безпосереднього зіставлення зовнішності з фото- чи ізопортретом (комбінованим портретом);

3) ідентифікація людини шляхом безпосереднього зіставлення її зовнішності зі «словесним портретом»;

4) ідентифікація людини шляхом зіставлення «словесного портрета» з фотозображенням;

5) відновлення обличчя загиблого за черепом (скульптурна реконструкція портрета);

6) експертне ототожнення людини за фотознімками (фотопортретна ідентифікаційна експертиза).

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності здійснюється за:

1) матеріально-фіксованими відображеннями (фотознімками, відеозаписом живих осіб і трупів; за трупами і кістковими останками);

2) уявними образами (за ідеальними слідами);

3) описом прикмет.

На сьогодні існують різні системи для створення суб'єктивних портретів (методи відтворення зовнішності розшукуваного за показаннями очевидців чи потерпілих):

1) синтетичні портрети – виготовляються з фрагментів фотозображень різних осіб шляхом їх підбирання та компонування під керівництвом слідчого або оперативного працівника;

2) рисовані портрети – виконуються художниками зі слів очевидців чи потерпілих;

3) фоторобот – комплекти фотографічних зображень частин обличчя, які використовуються з певною механізацією;

4) ідентифікаційний комплект рисунків *(ІКР)* – діапозитивів*;*

5) комп'ютерний фоторобот – являє собою використання комп'ютерної програми та засобів комп'ютерної графіки з метою побудови фотокомпозиційних портретів зі слів очевидців (або потерпілих).

22. Система елементів та ознак зовнішнього вигляду людини (словесний портрет)

Словесний портрет – це метод опису людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності. Як єдиний метод класифікації та опису зовнішніх ознак людини з метою розшуку й ототожнення він був розроблений наприкінці XIX ст. А. Бертільйоном і вдосконалювався потім іншими криміналістами. Використовується в оперативно-розшуковій, слідчій та експертній практиці.

Основними принципами словесного портрета є повнота і систематичність опису. Принцип повноти полягає в докладному описі зовнішньої анатомії, функціональних ознак і одягу. Принцип систематичності означає: 1) певну черговість опису окремих груп зовнішніх ознак; 2) послідовність опису кожної групи зовнішніх ознак за правилом «від загального до окремого», «зверху донизу»; 3) обов'язкове використання спеціальної термінології.

Словесний портрет використовується для: 1) розшуку невідомих злочинців за їх прикметами; 2) розшуку осіб, які переховуються від слідства і суду, втекли з місць позбавлення волі; 3) розшуку безвісти зниклих осіб; 4) встановлення загиблих осіб за неупізнаними трупами; 5) перевірки осіб, заарештованих на слідстві, у суді, місцях виконання покарань; 6) проведення впізнання живих осіб і трупів; 7) проведення огляду; 8) експертизи фотозображень з метою ототожнення особи; 9) перевірки документів, що посвідчують особу; 10) проведення оперативно-розшукових заходів.

Усі ознаки зовнішності поділяють на групи:

1) *анатомічні* – визначають стать, вік, зріст, статуру, антропологічні риси зовнішності, будову тіла, голови, обличчя та його елементів. Особлива увага приділяється обличчю людини як найбільш індивідуальній для особистості частині тіла у разі її зорового сприйняття;

2) *функціональні* (рухові, мовні та інші функції, які виявляються зовнішньо, зокрема поведінки: хода, постава, жестикуляція, міміка, голос, звички тощо);

3) *супутні* (прикмети одягу, взуття та інших предметів, що носилися постійно).

У разі характеристики загальнофізичних зовнішніх даних описуються стать (чоловіча, жіноча) та вік (визначається за документами, на вигляд або шляхом освідування). Демографічні дані охоплюють відомості про расу, національність, народність, етнічну групу. Характеризуючи анатомічні дані, використовуються такі показники, як розміри, контури (форма), положення, колір. Розміри вказуються зазвичай не в абсолютних цифрах, а щодо інших частин (деталей) тіла і передаються через такі поняття, як малий, середній, великий; низький, середній, високий; довгий, середній, короткий; вузький, середній, широкий; глибокий, середній, дрібний; товстий, середній, тонкий. Контур описується за подібністю з геометричними фігурами, а форма – щодо форм поверхні (або за аналогією із загальновідомими предметами).

У словесному портреті вказуються особливі та разючі прикмети. *Особливі прикмети* – це відмітні особливості, які мають цінність для ідентифікації людини за ознаками зовнішності (татуювання, родимки, шрами). Особливі прикмети можуть бути вродженими (укороченість кінцівки, родимі плями, горб тощо) і набутими (шрами, татуювання, викривлення носової перегородки). Особливі прикмети, які легкодоступні для спостереження і звертають на себе увагу, досить помітні, впадають в очі, називаються *разючими прикметами*.

Опис анатомічних ознак:

Стать: чоловіча, жіноча.

Вік. Встановлюється: а) за документами, якщо вони не викликають сумнівів; б) «на вигляд» (із зазначенням цієї обставини і в деяких межах: на вигляд 25–30 років, на вигляд 50–60 років); в) за даними медичного огляду або судово-медичної експертизи.

Національність (тип особи). За відсутності документів та інших достовірних відомостей, що підтверджують національність людини, допустимо визначення типу особи. Це може бути антропологічний тип зовнішності, характерний для певної раси (європеоїдний, монголоїдний, негроїдний тощо) або порівняльне визначення типу щодо нашої країни: європейський тип, кавказький, середньоазіатський, монгольський тощо.

Фігура в цілому

Зріст визначають найчастіше за тричленою градацією: низький (для чоловіків до 160 см), середній (для чоловіків від 160 до 170 см) і високий (для чоловіків понад 170 см). Для жінок ці цифрові величини використовують для кожної категорії на 10 см менше. Допустима характеристика: надто низький, надто високий. Якщо є або можуть бути дані, отримані з антропометричних вимірювань (медична карта), то зростання вказують в абсолютних величинах.

Статура характеризується залежно від розвитку кістково-м'язової системи і ступеня жирових відкладень. Розрізняють статуру: слабка, надто слабка, середня, кремезна, атлетична. За ступенем вгодованості людину можна охарактеризувати за такими ознаками: худий, худорлявий, середньої вгодованості, повний (особливості – надто худий, надто повний – огрядний).

Опис функціональних ознак

Постава – звичне положення тулуба і голови (звична поза людини). При цьому зазначається положення голови відносно тулуба (відхилена до правого або лівого плеча, нахилена вперед, відкинута назад), а також положення тулуба щодо вертикалі (спина пряма, сутула, згорблена).

Хода – сукупність звичних автоматичних рухів під час ходьби як прояв сформованого у людини певного динамічного стереотипу. Ця обставина визначає постійність таких елементів ходи, як довжина кроку (лівого, правого), ширина кроку, кут кроків, кут розвороту стопи. Тому описуючи ходу, вказують розмір кроку (довгий, короткий), ширину кроку (вузьке чи коротке розставляння ступень, постановка ступень під час ходьби (носками назовні, носками всередину, паралельно), темп (швидкий, повільний), вид (хода м'яка, важка, хитка, перевальцем, підстрибуюча, дрібна, вихлява). Зазначається також кульгавість, підтягування ноги, положення рук під час ходьби (розмахування рук, руки в кишенях, закладені ззаду). Хода може змінюватися під впливом захворювань ніг, нервової системи, перенесених травм голови.

Жестикуляція – комплекс рухів рук, плечей (іноді голови) людини, якими він супроводжує свою промову, щоб надати їй більшу виразність. У процесі опису жестикуляції фіксують її темп (швидка, повільна), виразність (жвава, енергійна, млява), характер жестів і їх зміст (вказівна, образотворча тощо).

Міміка – рух м'язів і елементів особи, що міняють її вираження залежно від емоційного стану або бажання. Вона може бути досить розвиненою або маловиразною. Зазвичай зазначають найбільш виражену і звичну міміку (підняття брів, закушування губ, підморгування тощо).

Мова – стосовно неї характеризують як дані, що відносять до, власне, мови, так і дані мовного механізму. У першому випадку вказують мови, якими розмовляє людина і яка є для неї рідною, діалект, акцент, особливості вимови, побудови фраз, вживання жаргонних слів, засміченість мови («ось», «розумієте» тощо).

Щодо мовного механізму, зазначають темп (повільний, швидкий), характер (мова спокійна, збуджена), особливості мови (гаркавість, шепелявість, гугнявість та ін.). Голос характеризують за тембром (бас, баритон, тенор, альт, дискант), силою (слабкий, середній, сильний) і чистотою (чистий, хрипкий, глухий, сиплий).

Манери (звички) поведінки формуються у процесі життєдіяльності людини і виражаються в одноманітному (зазвичай автоматичному, неконтрольованому) виконанні певних дій (потирання долонь, погладжування голови, вусів, переступання з ноги на ногу, манера прикурювати, вітатися тощо).

Опис супутніх елементів і їх ознак

Цей опис відносять до одягу, взуття, головних уборів і предметів, які зазвичай людина має при собі (окуляри, кільце, ланцюжки, кулон тощо). Щодо одягу, зазначають його найменування (куртка, плащ, піджак та ін.), вид (цивільний, спортивний, військовий, формений тощо), фасон і крій (однобортний піджак, пальто-реглан, шапка-ушанка), колір, малюнок, стан одягу, експлуатаційні ознаки. Так описують й інші супутні ознаки.

23. Фотопортретна експертиза

Фотопортретна експертиза – це окремий вид ідентифікаційних досліджень, що полягає в аналізі й порівнянні зовнішніх прикмет особи та їх відображень на фотографічних знімках із застосуванням спеціальних методик зіставлення, суміщення, графічного моделювання і розрахунків взаєморозташування ознак обличчя. Цей вид дослідження базується на загальних положеннях теорії криміналістичної ідентифікації, даних анатомії і морфології людини, антропології, судової фотографії, судової медицини, а також математики і кібернетики.

Метою таких досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зображеної на фотознімках.

Предмет судово-портретної експертизи становлять фактичні дані, що встановлюються на основі спеціальних знань у галузі судового портретознавства і мають значення для кримінальних проваджень або цивільних справ. На вирішення судово-портретної експертизи можуть бути поставлені ідентифікаційні та діагностичні завдання. Ідентифікаційні завдання спрямовані на встановлення індивідуально-конкретної тотожності особистості. Досягається це шляхом аналізу, порівняння, оцінки ознак, відображених на матеріально-фіксованих зображеннях людини. Діагностичні завдання вирішуються у разі необхідності отримання певної характеристики людини за її фотозображеннями чи іншим об’єктом (наприклад, черепом), а також під час встановлення певних фактів, пов’язаних з виготовленням фотознімку.

Об’єктами фотопортретної експертизи є фотознімки та їх репродукції, на яких зафіксовані портрети ототожнюваної особи та порівняльні зразки. Позитивні результати експертизи зумовлюють високоякісні знімки, зняті з невеликим розривом у часі і у відповідних умовах (положення людини, освітлення, стан окремих елементів зовнішності). Найкращими для встановлення тотожності особи є фотознімки, виготовлені з додержанням правил сигналетичної (впізнавальної) фотографії.

Поряд із фотознімками, об’єктами такого виду дослідження є: посмертні маски (зліпки з особи трупа), довічні рентгенограми

голови та її частин, череп трупа невідомої людини, скульптурні та графічні портрети, відтворені на основі черепа за методом пластичної та графічної реконструкції, мальовані портрети, композиційні (складені за допомогою фоторобота) та композиційно-мальовані портрети, опис ознак зовнішності за системою «словесного портрета», іконографічний матеріал у вигляді мальовничих портретів, графіки та інші художні зображення людини.

Типовими питаннями, які вирішує фотопортретна експертиза, є такі:

1) чи зображена на представленому фотознімку певна особа;

2) чи є серед осіб на груповому фотознімку певна особа, зображена на пред'явлених порівняльних фотознімках-зразках;

3) чи зображена на пред'явлених фотознімках, виготовлених у різні періоди, одна й та сама особа;

4) чи зображений на фотознімку труп гр. А.;

5) чи зображений на досліджуваному фотознімку будь-хто з осіб, чиї фотокартки-зразки представлені на дослідження?

Фотопортретна експертиза належить до найбільш складних видів експертиз, тому, як правило, проводиться за допомогою комплексу методів, а саме: порівняльних, вимірювальних, графічних, математичних і кібернетичних. Експертне дослідження полягає у виявленні та порівнянні зовнішніх прикмет з використанням спеціальних методів зіставлення, суміщення, накладання зображень, координатних сіток, лінійних і кутових вимірів. Під час дослідження використовують такі технічні прийоми, як: вимірювання відстаней між однойменними анатомо-топографічними крапками; вивчення різномірних співвідношень; проведення графічних побудов. Експерти використовують зазвичай 12 антропометричних точок обличчя в положенні анфас і профіль (наприклад, точки, які відповідають зовнішнім і внутрішнім кутам очей та губ, зіниці, кінчик носа, точка перенісся й основи носа тощо).

Фотопортретна експертиза поділяється на такі підвиди:

1. Експертиза зображень людей за фотопортретами з метою встановлення, чи не зображено на двох (або більше) фотознімках одна й та сама особа.

2. Експертиза невпізнаного трупа (фотознімки якого представлені) та фотопортрета живої особи для встановлення особи трупа.

Таке дослідження здійснюється шляхом вивчення фотозображення голови трупа та фотопортрета живої безвісти зниклої людини з метою її ототожнення. На вирішення експертизи ставиться, зокрема, таке запитання: чи не зображений на фотознімках трупа невідомої людини гр. А., що зображений на фотопортретах № 1, 2, 3? Ефективність вирішуваних експертом завдань в основному залежить від того, наскільки правильно сфотографований труп у морзі. Так, найважливішим правилом є проведення перед фотографуванням «туалету трупа», а за необхідністю – реставрація пошкоджених м'яких тканин з наступним накладенням гриму. Недотримання зазначених правил, а також відхилення від правил сигналетичної зйомки зумовлюють втрату можливості використання фотознімків трупа з метою ідентифікації особистості.

3. Експертиза прижиттєвих фотографій безвісти зниклої людини та черепа трупа для встановлення, чи міг виявлений череп належати цій особі.

Під час дослідження потрібно виділяти такі методи вивчення об'єктів: порівняння фотозображень черепа і прижиттєвих фотографій методом фотосуміщення; порівняння фотозображень скульптурного портрета, виконаного на основі черепа за методом пластичної реконструкції з прижиттєвими фотографіями безвісти зниклого; порівняння графічних зображень зовнішнього вигляду людини, відтворених за черепом, і прижиттєвих фотографій; порівняння прижиттєвих рентгенограм голови безвісти зниклого з посмертними рентгенограмами черепа трупа невідомої людини. Перераховані різновиди дослідження необхідно здійснювати в рамках комплексної експертизи разом із судово-медичним експертом, а в разі необхідності і з рентгенологом.

4. Експертиза посмертної маски невідомої людини і прижиттєвих фотозображень безвісти зниклого з метою впізнання трупа. У цих випадках порівнюють ознаки, виявлені під час вивчення гіпсової маски і її фотознімків, та ознаки, що відобразилися на прижиттєвих знімках безвісти зниклого.

24. Поняття та завдання техніко-криміналістичного дослідження документів

Документ – це матеріальний об'єкт, у якому зафіксовано відомості про будь-які факти, що відбулися, чи які можна передбачити.

У судово-слідчій практиці розрізняють такі види документів:

– письмові (тексти, цифри та інші записи);

– графічні (креслення, рисунки, схеми);

– фотодокументи;

– кіно- та відеодокументи;

– фонодокументи;

– електронні документи.

За процесуальною природою письмові документи можуть виступати письмовими та речовими доказами. Документи – речові докази мають значення для розслідування не тільки завдяки своєму змісту, а й через сам факт свого існування, а також спосіб їх виготовлення та інші матеріальні ознаки. Документи як речові докази можуть бути зведені до таких видів.

1. Документи як засіб вчинення кримінальних правопорушень: підроблені рахунки, накладні, відомості, лікарняні листи.

2. Документи як засіб приховування злочинів. Наприклад, листи про самогубство нібито від імені убитих тощо.

3. Документи як засіб, що сприяє розкриттю злочину і встановленню істотних обставин справи.

Документи – письмові докази мають значення для встановлення істини у справі завдяки лише своєму змісту (наприклад, висновок експерта, акт ревізії тощо). При цьому вони не є об'єктом криміналістичного дослідження і можуть замінюватися у справі копіями або дублікатами. У практиці техніко-криміналістичних досліджень зазвичай мають справу з письмовими документами як речовими доказами.

За юридичною природою документи поділяються на справжні та підроблені. Справжні зі свого боку поділяються на дійсні (ті, що мають чинність) та недійсні (що втратили чинність). Та за джерелом – на офіційні (паспорт, посвідчення особи, довідка) та неофіційні (лист, записна книжка тощо).

Підробленим називають документ, який ніколи не мав чинності, оскільки його зміст або реквізити не відповідають дійсності. При цьому підроблення буває двох видів: інтелектуальне або матеріальне. *Інтелектуальне підроблення* полягає у складанні та виданні правильного за формою та виготовленням документа, але такий документ містить завідомо неправдиві відомості. Встановити факт інтелектуального підроблення за допомогою криміналістичної експертизи неможливо. *Матеріальне підроблення* передбачає змінення змісту документа через внесення до нього неправдивих відомостей або шляхом повного виготовлення підробленого документа (тобто часткове або повне підроблення). Матеріальне підроблення виявляється за допомогою техніко-криміналістичного дослідження документів.

Обов'язкові відомості, які повинні міститися у документі для визнання його чинним, називаються реквізитами. Такими відомостями, як правило, є найменування документа і дата його складання; назва та адреса підприємства (організації), яке складало документ; сторони, які беруть участь у здійсненні операції; зміст здійснюваної угоди; підстава для здійснення операції; одиниці виміру й обсяг операції (у натуральному та вартісному показниках); номер документа; підписи відповідальних (посадових) осіб; відтиски печаток та штампів. Відсутність одного або декількох реквізитів у випадках, передбачених законом, зумовлює недійсність або заперечність документа.

Документи можуть бути виготовлені рукописним, машинописним, комп'ютерним, поліграфічним або іншими способами, за допомогою письмових знаків, інших графічних зображень, виконаних чорнилами, пастами для кулькових ручок, тушем, олівцем, друкарською фарбою або іншою речовиною. Як матеріал для виготовлення письмового документа, можуть бути використані папір, дерево, фанера, картон, тканина, скло та ін. Документи відрізняються за формою, розмірами, засобами захисту від підроблення, текстом та іншими елементами.

Повне і всебічне технічне дослідження документів здійснюється під час проведення технічної експертизи – техніко-криміналістичного дослідження документів. Об'єктами цього дослідження

є зміст документа, матеріали та знаряддя письма. Технічна експертиза документів поділяється на експертизу реквізитів та експертизу матеріалів документів.

Експертиза реквізитів документів вирішує такі основні завдання:

1) встановлення особливостей виготовлення друкарських засобів та їх відбитків;

2) встановлення факту і способу внесення змін до документа (підчищення, травлення, дописування, переклеювання фотокарток тощо);

3) виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабовидимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а також текстів (зображень) на обгорілих та згорілих документах за умови, що папір, на якому їх виготовлено, не перетворився на попіл;

4) встановлення типу, системи, марки, моделі та інших кваліфікаційних категорій друкарської техніки, а також ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків;

5) ідентифікація печаток, штампів, факсиміле за їхніми відбитками;

6) ідентифікація засобів розмножувальної техніки за їхніми відбитками;

7) ідентифікація компостерних знаків за просічками;

8) ідентифікація письмового приладдя за штрихами;

9) ідентифікація особи, яка надрукувала машинописний текст, намалювала і/або вирізала зображення, за особливостями навичок виконавця;

10) встановлення належності літер певному комплекту шрифту;

11) визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються.

Експертизою матеріалів документів встановлюються рід, вид (інша класифікаційна категорія) матеріалів, на яких і за допомогою яких виконувався (виготовлявся) документ (папір, барвники тощо), а також їх спільна родова (групова) належність.

25. Криміналістичне дослідження письма

Криміналістичне дослідження письма (судове почеркознавство) – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності письма, процес його дослідження, можливість ідентифікації людини за почерком та вирішує інші завдання почеркознавчої експертизи.

Письмо – це засіб фіксації і зберігання думки людини; походить від звукового мовлення і є основним засобом спілкування людей. Розрізняють смисловий і графічний боки письма. Смисловий бік письма виявляється у мовних засобах і відображає письмову мову того, хто пише. Графічний бік письма виражається у вигляді письмових знаків та їх сполучень – почерку.

Письмова мова – це вираження думок людини за допомогою різних мовних засобів (синтаксису, орфографії, лексики, пунктуації, стилістики). Письмова мова кожної людини відрізняється власним стилем викладання, словниковим складом, загальним рівнем грамотності. Для письмової мови людини характерними є індивідуальність і відносна сталість.

Почерк – це манера написання, виражена в системі рухів, які фіксуються у рукопису. Почерк залежить від рівня розвитку особи і закріплення в неї письмово-рухових навичок. Своєрідність почерку виявляється у певній сукупності загальних та окремих ознак. Ідентифікаційними властивостями почерку є його індивідуальність (виражається в наявності ознак, які рідко зустрічаються) і відносна сталість (основні ознаки почерку не зазнають істотних змін упродовж ідентифікаційного періоду).

Властивості почерку (індивідуальність та відносна сталість) пов’язані з динамічним стереотипом (нейрофізіологічною основою навичок). Графічний навик охоплює три основні групи навичок:

1) технічні (спосіб техніки письма);

2) безпосередньо графічні (вміння зображувати літери (цифри), об’єднувати їх у слова);

3) орфографічні (вміння визначати фонеми (звуки) та відображати їх письмовими знаками).

Зовнішні прояви щодо стійких навиків письма, що відображаються в рукописі, становлять *систему ідентифікаційних ознак письма,* яка охоплює ознаки письмової мови, топографічні ознаки письма та ознаки почерку. Причому для кожної особи ця сукупність ознак є неповторною.

Ознаки письмової мови поділяються на загальні та окремі. До загальних ознак належать: рівень володіння письмовою мовою (високий, середній, низький); ступінь розвитку граматичних та стилістичних навичок (високий, середній, низький); довжина речень (велика, середня, мала); переважаючі типи речень (прості, складні); використання фразеологічних засобів; лексичні ознаки й обсяг словникового запасу та ін.

До окремих граматичних ознак письмової мови належать орфографічні чи пунктуаційні помилки, своєрідність побудови окремих речень, наявність у реченнях стилістичних чи синтаксичних помилок (вживання архаїзмів, діалектизмів, жаргону, скорочень, професіоналізмів, тавтології тощо).

Ознаки письмової мови мають важливе ідентифікаційне значення для встановлення авторства письма, а також допоміжне значення – для ідентифікації особи за почерком.

Топографічні ознаки письма характеризують особливості розміщення тексту в цілому або окремих його частин – це стійкі звички розміщення тексту. Під час вивчення топографії звертають увагу на поля, абзаци, побудову рядків за напрямком, розміщення розділових знаків чи лапок, спосіб перенесення слів, нумерацію сторінок тощо. Так, вирізняють розмір полів: малий (до 10 мм), середній (до 20 мм) і великий (понад 20 мм); абзаци: малі (20 мм), середні (30 мм), великі (понад 40 мм); лінію полів: пряма, хвиляста, опукла, ввігнута, ступінчаста.

Ознаки почерку поділяють на загальні та окремі. Загальні ознаки характеризують почерк як систему рухів. До них належать:

1) *виробленість почерку* – відображає здатність того, хто пише, користуватися сучасною системою скоропису; визначається темпом письма і координацією рухів під час виконання письмових знаків та їх з'єднань. Під виробленістю почерку розуміють рівень володіння технікою письма, що виявляється в здатності виконувати

рукописний текст у швидкому темпі, стійкими координованими рухами. Існують три ступеня виробленості почерку: вироблений (високий), недостатньо вироблений (середній), невироблений (низький);

2) *складність почерку* – свідчить про те, якими рухами виконуються письмові знаки, конфігурацію їх будови. Розрізняють простий, спрощений та ускладнений почерки;

3) *нахил почерку* – залежить від напрямку згинаючих рухів у разі виконання прямолінійних елементів. За нахилом почерк є прямим, правонахильним, лівонахильним, косим та безладним;

4) *розмір почерку* – визначається висотою малих літер: великий (5 мм і більше), середній (від 2 до 5 мм), дрібний (не перевищує 2 мм);

5) *розгін почерку* – характеризує протяжність (розмір) руху по горизонталі і визначається відношенням ширини знаків до їх висоти, а також відстанню між письмовими знаками. Вирізняють: стиснутий (малий розгін) – ширина малих літер менша за їх висоту, відстань між буквами незначна; середній – ширина малих літер приблизно дорівнює їх висоті, а також відстані між літерами; розгонистий (великий розгін) – ширина малих літер більша за їх висоту, відстані між літерами збільшені;

6) *зв'язність почерку* – полягає в безперервності виконання певної кількості письмових знаків та їх частин у межах одного слова. Характеризується як мала (у процесі з'єднання літер у більшості слів по дві-три), середня (у разі з'єднання від чотирьох до шести) та велика (під час виконання шести і більше знаків в одному слові у разі безупинного руху рукою в процесі письма);

7) *натиск почерку* – характеризує інтенсивність і розміщення зусиль на пишуче приладдя під час виконання письмових знаків. Визначається ступенем: сильний, середній, слабкий;

8) *переважаючі форма і напрямок рухів* – форма рухів є прямолінійною і криволінійною. Вирізняють округлий (ліво- і правоокружний) та кутастий почерк.

Окрема ознака почерку – це характеристика рухів, що виявляється у процесі виконання окремих літер чи їх елементів. Вони мають важливе ідентифікаційне значення, оскільки

вирізняються своєрідністю та стійкістю. Такі ознаки зберігаються навіть за умисного змінення особою свого почерку. Виокремлюють певні групи рухів, які використовуються для вивчення окремих ознак почерку:

1) форму траєкторії рухів під час виконання письмових знаків та їх елементів (дуго-, круго-, петлеподібна);

2) напрямок рухів (зліва направо, зправа наліво, право- чи лівоокружний тощо);

3) протяжність рухів;

4) спосіб початку (з крапки, завитка, петлі) та закінчення руху;

5) вид з'єднання елементів у літері (примикаючий, інтервальний тощо);

6) кількість рухів;

7) послідовність рухів;

8) розміщення точки перетину рухів щодо лінії рядка або інших елементів знака;

9) складність рухів тощо.

Підпис – особливий вид рукопису, що відображає прізвище особи у вигляді букв або умовних письмових знаків і має посвідчувальне значення.

Індивідуальна і динамічно стійка програма графічної техніки письма, в основі якої лежить образ виконання підписів, реалізована за допомогою системи рухів, є підписовим почерком.

Підписи класифікуються залежно від: а) належності особи – від імені існуючої особи, від імені вигаданої особи; б) посвідчувального значення – справжні, несправжні; в) умов виконання – в природних умовах, навмисно або ненавмисно змінених.

Підписи за своїм складом бувають: літерні – підпис складається тільки з букв; штрихові – підпис складається зі штрихів, що не утворюють букв; змішані – підпис складається як з букв, так і безбуквених елементів. Крім того, підписи можуть бути: повні – коли в підписі присутні всі літери прізвища; скорочені; ускладнені – у разі додавання ініціалів або умовних поєднань штрихів, а в заключній частині підпису – розчерк. Найбільшу складність у дослідженні являють собою штрихові підписи. Однак у процесі

глибокого їх дослідження можна виявити дрібні особливості (наприклад, своєрідна властивість рухів), що є додатковими ідентифікаційними ознаками.

До графічних ознак підпису належать:

1) розчерк – напрям заключного штриха;

2) співвідношення рядків основи письма і верхніх закінчень штрихів;

3) гладіолаж – зменшення розміру штрихів до кінця підпису;

4) положення підпису щодо тексту документа і лініювання на папері (топографічна ознака).

Навмисна зміна власного підпису в цілях відмови від нього в подальшому називається *автопідробкою*. Видами автопідробки є: 1) спотворення ознак підписового почерку; 2) обведення підпису олівцем або чорнилом; 3) вироблення нового варіанта підпису.

26. Методика почеркознавчої експертизи

Судово-почеркознавча експертиза – судова експертиза, основним завданням якої є ідентифікація виконавця рукопису тексту, цифрових записів або підпису. Така експертиза вирішує також деякі неідентифікаційні завдання, а саме: встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або у незвичайному стані виконавця, умисно зміненим почерком з підробленням (імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця, а також належності його до певної вікової групи.

Типові питання, що вирішуються експертизою, такі: чи виконано рукопис певною особою; чи виконані кілька рукописів однією особою; чи виконано рукопис умисне зміненим почерком; чи виконано рукопис у незвичних умовах; чи перебувала особа, яка виконала рукопис, у незвичайному стані; чи володіє особа, яка виконала рукопис, навичками письма спеціальними шрифтами; особою якої статі виконано рукопис; до якої вікової групи належить виконавець рукопису.

Під час підготовки матеріалів для судово-почеркознавчої експертизи основним завданням слідчого є надати у розпорядження експерта доброякісні порівняльні зразки.

Зразки для експертного дослідження поділяються на *експериментальні* (спеціально одержані для цілей цієї конкретної експертизи) та *вільні* (створені або одержані поза зв'язком із розслідуваним кримінальним провадженням, як правило, до його відкриття). Іноді можуть використовуватись умовно-вільні зразки почерку, тобто такі, що виконані після відкриття кримінального провадження, але поза зв'язком з експертизою.

Основні вимоги щодо вільних зразків почерку: достовірність (безсумнівність) походження; відповідність досліджуваному документу (близькі за часом виконання, формою і змістом, виконані аналогічним письмовим приладдям та ін.), достатність зразків за кількістю. Експериментальні зразки одержують тоді, коли відсутні вільні зразки або вони недостатні за обсягом і якістю. Експериментальні зразки почерку, підписів, цифрових записів повинні відповідати досліджуваному документу за матеріалом письма, письмовим приладдям і бути надані у достатній кількості.

Експериментальні зразки відбираються під диктовку чи шляхом самостійного написання. При цьому використовується текст досліджуваного документа або складається спеціальний текст з використанням окремих слів, їх поєднань чи цифр з досліджуваного.

У разі необхідності дослідити рукописний текст експерту надають: 1) вільні зразки письма підозрюваного (обвинуваченого) на 8–10 аркушах; 2) експериментальні зразки – на 5–10 аркушах.

Для вирішення питання про те, чи виконано підпис певною особою, необхідні такі зразки: вільні та експериментальні зразки підпису особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис; вільні зразки підозрюваного у вигляді текстів; вільні зразки підписів підозрюваної особи; експериментальні зразки, виконані у вигляді написів прізвища особи, від імені якої зроблено підпис.

Експериментальні зразки підписів одержують на кількох аркушах паперу через деякі проміжки часу. У разі призначення експертизи підписів експерту рекомендується надавати: вільні та експериментальні зразки почерку на 8–10 аркушах, по 10–15 вільних і 20–30 експериментальних зразків підписів особи. Експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах паперу (по 5–6 підписів на кожному аркуші) або на таких самих бланках, що й досліджуваний документ.

Методика судово-почеркознавчої експертизи передбачає чотири стадії дослідження:

1) попереднє ознайомлення з матеріалами (вивчення матеріалів кримінальної справи, ознайомлення з документами – речовими доказами і зразками, з питаннями, які поставлені перед експертом, тощо);

2) роздільне дослідження (здійснюється роздільне вивчення документа – речового доказу та зразків для порівняльного дослідження; провадиться виявлення загальних і окремих ознак письма та почерку);

3) порівняльне дослідження (виявлені ознаки зіставляються; результати порівняння заносяться до спеціальних таблиць – розробок);

4) оцінка наслідків і формулювання висновків (оцінюється індивідуальна сукупність виявлених ознак; експерт робить висновок про наявність або відсутність індивідуальної тотожності).

Існують певні особливості дослідження почерку, який зазнав умисних змін. Найбільш поширеними видами умисного змінення почерку є скорописне маскування (умисна зміна зовнішнього вигляду почерку); наслідування друкованого почерку (той, хто пише, обирає для себе новий вид письма, яким він зазвичай не користується); зміна особою пишучої руки (виконання письма лівою рукою); імітація чужого почерку (наслідування почерку іншої особи); наслідування шкільних прописів; наслідування недостатньо виробленого почерку. Так, ознаками зміни особою пишучої руки є розлад координації рухів, нестійкий нахил, нерівномірність розташування літер щодо горизонтального рядка, ознаки «дзеркальності» окремих елементів, розмір і розставляння літер, злами овальних та вертикальних штрихів тощо.

Під час дослідження експерт має виявити ознаки, що виникли внаслідок умисного спотворення почерку. Встановлюються стійкі ознаки та їх достатність для ідентифікації особи, яка писала.

27. Встановлення змін у документі

Поширеними способами змінення документів є підчистка, травлення та змивання тексту, дописка і виправлення записів, переклеювання фотокарток та заміна окремих частин документа.

Підчистка – спосіб змінення змісту документа, при якому механічно видаляють частини тексту. Видалення штрихів може бути підготовчим етапом для внесення нових записів. Під час підчищення текст стирають (тертям гумкою) або зіскрібають гострим предметом (лезом бритви). Ознаками підчистки є порушення верхнього шару паперу, зменшення товщини паперу, пошкодження ліновки або захисної сітки, залишки підчищених штрихів, розпливи барвника у штрихах нового тексту.

У ході експертного дослідження документа, крім ознак його зміни, можливо встановити зміст тексту, видаленого підчищенням. Для цього застосовується кольороподільна і контрастна зйомка, зйомка в УФ- та ІЧ-променях, дифузно-копіювальний метод, зйомка на просвіт і в падаючому світлі. Якщо підчистка проведена на документі, виконаному на високоякісному папері, рекомендується обробити поверхню документа парами йоду або дрібнозернистими порошками. Більш інтенсивне осідання порошків на окремих частинах поверхні документа є свідченням підчищення.

Дописка – спосіб змінення початкового змісту документа шляхом внесення до рукописного тексту нових слів, фраз або окремих письмових знаків. Дописка здійснюється щодо літерних або цифрових записів. Ознаками дописки є нерівномірність проміжків між рядками, словами, буквами у середині слів; зменшений розмір і розгін почерку певної частини тексту; неоднаковий нахил штрихів однойменних знаків; наявність обведення штрихів основного тексту; розходження в інтенсивності, відтінках барвника штрихів та їх копіювальних властивостей. Ознаки дописки можуть бути виявлені за допомогою оптичних приладів або світлофільтрів, що підсилюють колірний контраст барвника штрихів. Дописка розпізнається у процесі почеркознавчого і техніко-криміналістичного дослідження у разі косопадаючого світла

із застосуванням лупи та світлофільтрів, а також під час дослідження в УФ-променях, зйомці в ІЧ-променях тощо.

Виправлення – спосіб змінення початкового змісту документа шляхом переробки одних письмових знаків на інші. Виправлення проводиться щодо літерних і цифрових записів. Виправляються, як правило, близькі за конфігурацією цифри і літери. Ознаками виправлення є відмінність у відтінку та інтенсивності забарвлення штрихів у літерах, цифрах і словах; різна товщина штрихів або наводка в літерах, словах; пошкодження паперу в місцях виправлення.

Травлення – спосіб змінення змісту документа, при якому текст видаляють за допомогою хімічних реактивів, які вступають у реакцію з барвником штрихів і знебарвлюють його. Як травлячі речовини, використовуються деякі кислоти і луги. Ознаками травлення є: наявність білястих плям від дії хімічної речовини; поява матових ділянок; зміна кольору паперу; знебарвлення ліновки і захисної сітки; шорсткість поверхні; поява дрібних тріщин; збільшення ламкості паперу; наявність залишків барвника витравлених штрихів; розпливи барвника нових штрихів. Ознаки травлення виявляють за допомогою оптичних приладів і ультрафіолетових освітлювачів. Так, під ультрафіолетовим освітленням залишки хімічних речовин, штрихи знешкодженого тексту можуть люмінесціювати. Плями, утворені на документі у разі травлення, під час впливу на них УФ-променів набувають або інший щодо основного документа відтінок світіння, або більшу його інтенсивність. Як показує експертна практика, для травлення найчастіше використовуються соляна кислота, перекис водню, хлорне вапно або текст змивається водою чи спиртом. Наявність на документі травлячих речовин, їх природу встановлюють шляхом проведення хімічного аналізу. При цьому можна також відновити знебарвлені записи. Сліди від змивань мають вигляд розпливу з кольоровою облямівкою по краях.

Заміна частин документа – один із способів часткового підроблення, який полягає в заміні окремих аркушів документа, вклеюванні деяких ділянок або переклеюванні фотокартки.

Ознаками заміни аркушів є порушення порядку нумерації сторінок або невідповідність номерів сторінок; розходження у графічних ознаках друкарського шрифту, в рисунку захисної сітки, формі та розмірах лінування; невідповідність аркушів за розміром або якістю паперу; додаткові проколи у місцях кріплення аркушів та ін.

Ознаками *переклеювання фотокартки* є відсутність на ній відбитка печатки; розходження у графічних ознаках літер у частинах відбитка на фотокартці та документі; наявність розрізу на фотокартці; розходження в кольорі часток клею, який виступає з-під фотокартки.

Підробка підписів документа. Відомі такі способи: 1) відтворення по пам'яті; 2) змальовування «на око»; 3) виконання після попереднього тренування; 4) копіювання (через копіювальний папір, на просвіт або за допомогою проміжного кліше).

Підписи, виконані по пам'яті і малюванням, досліджуються методами почеркознавства. До ознак, що свідчать про підробку підпису шляхом копіювання, належать такі:

1. Копіювання на просвіт: уповільнене виконання (звивистість штрихів, сліди зупинки пишучого приладу, одноманітність натиску, тупий початок і закінчення штрихів підпису); повний збіг усіх деталей досліджуваного й оригінального підпису.

2. Копіювання за допомогою проміжного кліше: відсутність слідів натиску пишучого приладу; відмінність відтінків люмінесценції досліджуваної ділянки документа і загального фону у разі впливу УФ-променів; нерівномірність забарвлення штрихів.

3. Під час використання копіювального паперу: сліди забруднень; сліди вторинного обведення й інші ознаки підготовки підробки, що виявляються візуально або за допомогою спеціальних приладів.

Досить рідко зустрічається ще один спосіб: використання негативу сфотографованого оригіналу підпису. Ознаки підробки полягають у сповільненості рухів під час виконання підпису і повного збігу з оригіналом.

28. Дослідження слабовидимих, невидимих, залитих і закреслених текстів. Встановлення тексту спалених документів

Під дією різних природних чинників (вплив прямих сонячних променів, підвищена вологість повітря, атмосферні гази тощо) текст з часом може знебарвлюватися (так званий «згаслий» текст).

Під час дослідження «згаслих» текстів застосовують такі методи: фотозйомка видимої та інфрачервоної люмінесценції, кольоророзрізнення, дифузно-копіювальний та адсорбційно-люмінесцентний методи. Слабовидимі штрихи можуть бути прочитані за допомогою світлофільтрів, які підсилюють контрастність тексту. У лабораторних умовах застосовують опромінювання документа за допомогою лазера і спостереження люмінесценції за допомогою електронно-оптичного перетворювача.

Невидимі тексти можуть бути результатом тайнопису. *Тайнопис* – невидимі записи, виконані безбарвним розчином якоїсь речовини. У процесі тайнопису використовують «симпатичне» чорнило – прозорий або слабозабарвлений розчин солей, невидимий на папері (наприклад, розчин хлористого кобальту), а у деяких випадках різноманітні органічні речовини, соки рослин (цибулі, лимона, капусти). Ознаками тайнопису можуть бути неоднорідність лиску на різних ділянках паперу, наявність нечітко виражених матових штрихів, збільшені проміжки між рядками, наявність значних ділянок аркуша без тексту.

Методами виявлення тайнопису є огляд документа в косопадаючих променях, прасування паперу праскою, запилення поверхні паперу порошками (сажею, графітом) або окурювання його парами соляної кислоти, аміаку, йоду. У процесі огляду документа можуть бути застосовані ультрафіолетові освітлювачі. Органічні речовини можна виявити фотографуванням в ультрафіолетових променях. Під час лабораторних досліджень застосовують рентгенівське опромінювання, хімічний аналіз та спеціальні методи виявлення невидимих текстів.

У судово-слідчій практиці іноді трапляються випадки, коли документи, які мають важливе значення для встановлення істини, пошкоджені – тексти залиті, закреслені чи замазані певними барвниками. Можливість прочитання таких записів і обрання відповідних методів дослідження залежить від таких чинників: 1) який барвник використовувався для виконання запису; 2) який саме барвник було застосовано для пошкодження записів; 3) з якого матеріалу виготовлено основу документа.

Виявлення залитих і закреслених текстів є можливим за допомогою огляду документа на просвіт або в косопадаючому світлі. Позитивний результат може дати огляд з використанням світлофільтра того самого кольору, що й барвник, яким залитий текст документа. Закреслені тексти можуть бути встановлені за рельєфом штрихів на зворотному боці документа.

Відомими методами дослідження залитих текстів є:

1) кольоророзрізнення – спосіб фотозйомки із застосуванням світлофільтрів;

2) фотозйомка в інфрачервоних променях (доцільна у разі виявлення запису, виконаного речовиною, що поглинає ці промені);

3) фотозйомка у проникаючому світлі та косопадаючих променях;

4) фотозйомка в рентгенівських променях (метод одержання тіньового зображення за рахунок дії на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь об’єкт, що фотографується);

5) фотозйомка в інфрачервоних променях (фотозйомка об’єкта, який освітлюється тепловими променями. На об’єктив надягається інфрачервоний фільтр, а об’єкт освітлюється за допомогою ламп розжарювання) або ультрафіолетових (метод заснований на дії ультрафіолетових променів, відбитих від об’єкта зйомки);

6) дифузно-копіювальний метод (рекомендується для текстів, виконаних водорозчинними речовинами (наприклад, чорнилом) і закритих нерозчинними (друкарською фарбою);

7) адсорбційно-люмінесцентний метод (для копіювання використовують вибірково діючий розчинник).

Виявлення записів на спалених документах має свої особливості. Дія високих температур на матеріал документа змінює його властивості. Так, за температури близько 500 °С папір стає крихким й у разі доторкання руйнується. При такому стані документів виявити записи неможливо.

Відновити записи в документах стає можливим за умови, що вони були піддані температурі не більш ніж 150–250 °С. З такими документами необхідно поводитися досить обережно. Дрібні шматочки вилучають за допомогою гумової груші.

Перед дослідженням спалений документ необхідно розправити, для чого його рекомендується обробити водним розчином гліцерину (10–20 %) або водяною парою.

Для встановлення текстів спалених документів застосовують комплекс методів. У таких випадках ефективними виявляються огляд у косопадаючому світлі, огляд в ультрафіолетових променях, різні фотографічні методи дослідження, відбілювання поверхні документа перекисом водню.

29. Поняття і загальні положення трасології. Механізм слідоутворення

Трасологія – це галузь криміналістичної техніки, яка вивчає матеріально-фіксовані сліди, закономірності їх утворення і розробляє прийоми, методи, науково-технічні засоби їх виявлення, фіксації, вилучення та дослідження.

Трасологія базується на таких наукових положеннях:

1) об’єкти матеріального світу є індивідуальними. Кожний об’єкт індивідуальний і тотожний тільки самому собі. Індивідуалізація об’єкта здійснюється за збігом загальних і окремих ознак;

2) за певних умов зовнішня будова одного об’єкта може відбитися на іншому. Точність відображення залежить від фізичних властивостей слідоутворюючого і слідосприймаючого об’єктів, механізму слідоутворення. За матеріально-фіксованими слідами можлива ідентифікація (встановлення тотожності) об’єкта, який їх залишив;

3) відносна стійкість об'єктів. Об'єктами механічної контактної взаємодії можуть бути тільки тверді тіла, які мають доволі стійкі зовнішні ознаки;

4) відбиття у сліді зовнішньої будови предмета є перетвореним (має вид негативу). У сліді ознаки зовнішньої будови предмета переважно мають дзеркальне відображення.

Криміналістичне значення слідів визначається існуванням їх причинного зв'язку з подією злочину. У трасології за слідами можна встановити:

1) індивідуальну тотожність об'єкта, яким утворено слід (ідентифікувати об'єкт);

2) групову належність об'єктів (тип, клас, рід, вид, різновид);

3) механізм і умови виникнення слідів, слідоутворення (вид сліду, напрямок і кут взаємодії об'єктів тощо);

4) окремі обставини злочинної події (спосіб проникнення у житло, кількість учасників події, їх анатомо-фізіологічні особливості, напрямок пересування злочинців, використання транспортних засобів, орієнтовний час вчинення злочину та ін.).

Трасологічні дослідження дають змогу вирішувати ідентифікаційні та діагностичні завдання.

Учинення багатьох злочинів супроводжується певними змінами у навколишньому оточенні. Такі зміни прийнято називати слідами злочину. Слід являє собою відображення злочинних дій, окремих елементів злочинного акту. У криміналістичному розумінні цінність слідів зумовлена існуючою залежністю між злочином та його відбиттям (слідами). Історично використання слідів з метою розкриття злочинів відомо з давніх часів (особливо це стосується держав Стародавнього Сходу: Індії, Китаю, Камбоджі, Японії).

У сучасній криміналістиці поняття сліду розглядається за кількома аспектами. У широкому розумінні *слід* – це результат будь-якої матеріальної зміни первинної обстановки внаслідок вчинення злочину: матеріально-фіксовані зміни одного об'єкта на інший; поява чи зникнення певних предметів, порушення початкового розташування, місцезнаходження, стану різних об'єктів

(наприклад, загублені злочинцем на місці події власні речі, скалки розбитого віконного скла). Сліди в широкому розумінні охоплюють: комплекси елементів, притаманних певним подіям (сліди дорожньо-транспортної події, сліди пожежі та ін.); зміни обстановки (поява або зникнення предметів, зміна їх місця розташування); зміна вигляду або стану предмета (зламаний замок). На сучасному етапі розвитку криміналістики як сліди розглядаються: звукові сліди, запахові сліди, сліди-мікрочастинки, сліди-речовини, сліди генетичного коду людини.

Традиційно трасологія вивчає сліди тільки у вузькому розумінні, а саме матеріально-фіксовані відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому (сліди-відображення). Сліди-відображення виникають унаслідок взаємодії двох об'єктів і достатньо поширені: це сліди рук людини, ніг, взуття, зубів, транспортних засобів, знарядь та інструментів тощо. Сліди-відображення є основним предметом вивчення у трасології.

Механізм слідоутворення – це система компонентів процесу утворення слідів-відображень. Такий механізм може бути різним: слідоутворення може здійснюватися в результаті фізичних, хімічних, біологічних та інших процесів. Матеріально-фіксовані сліди виникають унаслідок механічної контактної взаємодії двох об'єктів: один об'єкт утворює слід (той, який залишив слід) – слідоутворюючий об'єкт, інший – сприймає змінення (на якому утворився слід) – слідосприймаючий. Ділянки поверхні об'єктів, якими вони стикаються під час утворення сліду, називаються контактними поверхнями, а факт взаємодії – слідовим контактом. Сліди завжди залишаються на слідосприймаючих об'єктах.

Слід виникає за умови, що слідоутворюючий об'єкт є більш твердим, ніж слідосприймаючий, і діє з такою силою, яка зможе викликати його відбиття. Утворення слідів під час взаємодії слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів залежить від ряду чинників: твердості об'єктів, напрямку взаємодії, розташування об'єктів, сили і характеру взаємодії.

30. Класифікація слідів, їх криміналістичне значення

У трасології сліди класифікують за різними підставами. Розрізняють сліди-предмети (відображають ознаки об'єкта, характер дій – замок, уламки скла), сліди-речовини (виділення людини, бензин, масло) та сліди-відображення (відображають ознаки предмета, що їх залишив, – відбиток руки, слід від коліс). Трасологія в основному вивчає саме сліди-відображення. Залежно від слідоутворюючих об'єктів виділяють сліди людини, тварин, предметів. Що стосується конкретних слідоутворюючих об'єктів, то найчастіше трапляються сліди рук, ніг, зубів, транспортних засобів, знарядь злому та інструментів. Залежно від механізму утворення слідів розрізняють сліди: об'ємні та поверхневі, статичні та динамічні, локальні та периферичні.

Об'ємні (вдавлені) сліди відображають зовнішню будову слідоутворюючого об'єкта в об'ємі, тобто у всіх трьох його вимірах – за довжиною, шириною та глибиною. Вони виникають від вдавлення слідоутворюючого об'єкта у податливу слідосприймаючу поверхню, яка при цьому деформується. Часто об'ємні сліди утворюються на слідосприймаючій поверхні (наприклад, ґрунті, деревині, пластиліні) в результаті натискання або удару (сліди взуття на снігу, сліди рук на пластиліні та ін.). Об'ємний слід дає змогу уявити зовнішню будову та окремі елементи слідоутворюючого об'єкта. Якість сліду залежить від властивостей речовини слідосприймаючої поверхні, сили і напрямку натискання (удару), інших умов слідоутворення.

Поверхневі (площинні) сліди виникають у результаті змін, що відбуваються на поверхні слідосприймаючого об'єкта (за двома вимірами: довжиною і шириною). Обидва об'єкти, що беруть участь у слідоутворенні, за твердістю приблизно однакові. До поверхневих слідів можуть належати, наприклад, сліди пальців рук на поверхні меблів, сліди босих ніг на паркетній підлозі, сліди протектора транспортного засобу на асфальті.

Поверхневі сліди зазвичай поділяють на два види: сліди нашарування і сліди відшарування. *Сліди нашарування* формуються внаслідок накладення на слідосприймаючий об'єкт речовини, яка має на собі слідоутворюючий об'єкт (потожирові сліди пальців рук, сліди, залишені забрудненою підошвою взуття, тощо). *Сліди відшарування* формуються з речовини, частки якої виокремлюються від слідосприймаючого об'єкта і залишаються на слідоутворюючому об'єкті (наприклад, сліди пальців рук, утворені на вкритій порохом або свіжопофарбованій поверхні).

Поверхневі сліди можуть бути видимими і невидимими. *Видимі сліди* – це такі, які можна виявити шляхом безпосереднього зорового прийняття, а *невидимі* – відшукання і сприйняття яких передбачає застосування спеціальних засобів або пристосувань.

Залежно від стану об'єктів на момент слідоутворення виникають статичні або динамічні сліди.

Статичні сліди виникають у момент спокою (статики), який наступає під час механічної взаємодії слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів, які контактують у перпендикулярному напрямку. У більшості випадків такі сліди зберігають зовнішні ознаки слідоутворюючого об'єкта, відображають його без істотних перекручувань, тому їх називають також відтисками. Типовими прикладами статичного сліду є відбиток пальця руки з відображенням папілярного візерунка та відбиток підошви взуття на ґрунті. Різновидом статичних слідів є сліди кочення, які утворюються під час прокатування слідоутворюючого об'єкта по слідосприймаючому (наприклад, слід протектора транспортного засобу, утворений у процесі поступально-обертального руху по будь-якій поверхні).

Динамічні сліди виникають у результаті руху одного або обох об'єктів слідоутворення. Кожна точка утворюючої поверхні залишає слід у вигляді лінії (траси). До динамічних можуть належати сліди розрубу, розпилу, ковзання, свердління, різання, тертя тощо.

Залежно від місця, на якому відбулися зміни слідосприймаючого об'єкта, вирізняють локальні та периферичні сліди.

Локальні сліди виникають у межах контакту взаємодіючих об'єктів (наприклад, слід босої ноги в межах контакту з поверхнею дерев'яної підлоги). Навколо локального сліду поверхня слідоприймаючого об'єкта залишається незмінною.

Периферичні сліди виникають за межами контактної взаємодії слідоутворюючого і слідоприймаючого об'єктів (наприклад, слід від забрудненого борошном (цементом, пилом) верху взуття, утворений «на периферії», навколо взуття, за межами підошви).

Сліди можуть бути механічного, хімічного, біологічного, термічного походження. У криміналістиці переважно вивчаються сліди механічної дії як найбільш поширені об'єкти трасологічного дослідження.

31. Сліди людини (антропоскопія)

До слідів людини, що мають значення для трасології, належать сліди рук, рукавичок, сліди ніг, взуття, сліди зубів, інших частин тіла, що не мають папілярних візерунків (губи, вушні раковини), сліди одягу та крові.

Сліди рук. *Дактилоскопія* – це розділ трасології, що вивчає властивості і будову папілярних візерунків з метою використання їх відбитків для ототожнення особи та розкриття злочинів.

Шкіра на долонній поверхні рук людини складається з двох основних шарів: верхнього – епідермісу та нижнього, що розташований під епідермісом, – дерми. Дерма має будову у вигляді сосочків, розміщених рядами, кожен з яких має незмінну структуру впродовж усього життя людини. Епідерміс копіює рельєф сосочків і утворює папілярні лінії – лінійні пагорби, розділені борозенками. Папілярні лінії становлять основу рельєфу шкіри долонної поверхні руки і підошви стопи. У дорослої людини ширина папілярної лінії сягає 0,4–0,6 мм, а висота – 0,1–0,4 мм.

Основними властивостями папілярних ліній є їхня індивідуальність, стійкість та відновлюваність. Індивідуальність папілярних візерунків полягає в тому, що у кожної людини свої рисунки папілярних ліній, а будова їх ліній має таку сукупність ознак, яка дає змогу відрізнити один візерунок від іншого.

Стійкість папілярних візерунків виявляється в тому, що впродовж усього життя людини їх будова не змінюється. На нігтьових фалангах вони виникають на третьому-четвертому місяці розвитку плода людини, а остаточне їх формування відбувається на шостому місяці. Розвиток організму людини пов'язаний зі збільшенням ширини, висоти та довжини папілярних ліній, але рисунок, його окремі деталі, кількість папілярних ліній залишаються незмінними. Про відновлюваність папілярних ліній свідчать такі дані. Ушкоджений епідерміс через певний час відновлюється у початковому вигляді, а ушкодження дерми призводить до порушення папілярних ліній та утворення шрамів або рубців.

Папілярний візерунок – узор на нігтьових фалангах пальців рук, утворений папілярними лініями. Папілярні візерунки поділяються на три основні типи: дугові, петльові та завиткові. Якщо візерунки за своєю будовою не належать до жодного з основних типів, то це атипові (аномальні) візерунки.

Дугові папілярні візерунки є найпростішими за своєю будовою і складаються з одного-двох потоків папілярних ліній, які беруть початок біля одного бічного краю пальця та продовжуються до іншого, утворюючи в середній частині візерунка дугоподібні фігури. Дугові візерунки поділяються на два види: прості дугові візерунки і дугові візерунки із зародковим внутрішнім рисунком. Дугові візерунки становлять близько 5 % від загальної кількості пальцьових візерунків.

Петльові папілярні візерунки мають не менше трьох потоків ліній і одну дельту, а в їхньому внутрішньому рисунку є хоча б одна папілярна лінія, що утворює вільну петлю. Петльові візерунки поділяються на ульнарні (основи петель звернено до мізинця) і радіальні (основи петель звернено до великого пальця). Розрізняють такі види петльових візерунків: прості, половинчасті, замкнуті, вигнуті, рівнобіжні, зустрічні. Петльові візерунки становлять близько 65 % від загальної кількості пальцьових візерунків.

Завиткові папілярні візерунки – найскладніші за будовою, їх внутрішній рисунок має хоча б одне коло, повний оберт спіралі або дві-три системи петель, голівки яких огинають одна одну, або хоча б одне півколо, опуклість якого звернена до основи візерунка.

Завиткові візерунки мають дві дельти (іноді три-чотири). Завиткові візерунки поділяються на кругові, спіралеподібні, неповні зі складною будовою внутрішнього рисунка. Завиткові візерунки становлять близько 30 % від загальної кількості візерунків.

На місці події трапляються такі види слідів пальців рук, як об'ємні (утворюються на пластичних речовинах) та поверхневі (видимі, слабовидимі та невидимі; відшарування і нашарування). Поверхневі сліди рук можуть бути безбарвними або забарвленими. Механізм утворення слідів та їх вид зумовлюють техніку їх виявлення.

Способи виявлення слідів рук. Під час пошуків слідів рук на місці події необхідно уявляти, до яких предметів міг торкатися злочинець. Виявлення об'ємних і забарвлених слідів не викликає значних труднощів. Поверхневі сліди рук виявляють:

1) оглядом у косопадаючих променях;

2) оглядом у проникаючому світлі (якщо об'єкт огляду прозорий);

3) обробленням поверхні дактилоскопічними порошками;

4) окурюванням парами йоду;

5) використанням хімічних реактивів (розчинів азотнокислого срібла, нінгідрину та алоксану).

Об'ємні сліди виявляють візуальним оглядом.

Фізичні способи виявлення слідів рук засновані на здатності потожирового сліду утримувати частки іншої речовини (порошка). Існує загальне правило, згідно з яким слідчий або спеціаліст повинні уникати застосування порошків з метою виявлення слідів на місці події: краще не використовувати ніяких порошків, а вилучати предмети цілими разом з виявленими слідами. Якщо немає іншої можливості виявити та вилучити сліди рук, то виникає потреба в їхньому копіюванні або застосуванні дактилоскопічних порошків.

Дактилоскопічні порошки – це порошки, які використовуються для виявлення невидимих або слабовидимих потожирових слідів рук (двоокис титану, основний вуглекислий свинець, бронзовий порошок, порошки алюмінію та заліза, сажа, графіт). Серед них розрізняють магнітні та немагнітні дактилоскопічні порошки;

прості та складні. Найбільш відомі такі магнітні порошки: «Агат», «Сапфір», «Рубін», «Малахіт», «Топаз» та ін. Існують універсальні суміші порошків, придатні для забарвлення слідів на різних поверхнях. Принцип використання порошків полягає в тому, що потожирові виділення на відбитках пальців рук тривалий час залишаються зволоженими, тому до них прилипають часточки порошків. Слід на темній поверхні забарвлюють світлим порошком, а на світлій – темним.

До способів виявлення слідів рук належить також обробленння поверхні об'єкта парами йоду. *Окурювання парами йоду* не знищує слідів і не виключає у разі невдачі застосування інших методів. Сліди забарвлюють парами йоду за допомогою йодної трубки (складається з гумової груші, безпосередньо йодної трубки і скляної лійки). У такий спосіб виявляють сліди рук на найрізноманітніших поверхнях: папері, картоні, дереві, пластмасі, лакованих меблях. Однак сліди, виявлені за допомогою парів йоду, швидко знебарвлюються. Пари йоду не стійкі, швидко випаровуються (упродовж 10–15 хв). Забарвлені парами йоду сліди фіксують фотографуванням, а в деяких випадках закріплюють на поверхні розчином крохмалю або порошком заліза.

Хімічні способи засновані на взаємодії деяких складових частин потожирової речовини з певними реактивами: хімічні реактиви вступають у реакцію з амінокислотами поту і забарвлюють сліди рук. Найбільшого поширення одержали такі хімічні реактиви, як водний розчин азотнокислого срібла (5–10 %), розчин нінгідрину (0,2–2 %) або алоксану в ацетоні (1 %), розчин бензидину в перекису водню (у 100 $см^3$ етилового спирту розчиняється 0,25 г бензидину). Робота з хімічними реактивами проводиться в лабораторних умовах.

Способи фіксації слідів рук: 1) основний спосіб – опис у протоколі; 2) фотографування; 3) копіювання слідів.

Після виявлення слідів рук їх необхідно сфотографувати, а потім описати у протоколі слідчого огляду. У протоколі зазначаються: на якому предметі виявлено сліди та їх місцезнаходження; розташування слідів на об'єкті; характер і стан поверхні об'єкта; вид сліду; розміри кожного сліду; які способи виявлення та фіксації використовувалися; як саме упаковано об'єкти зі слідами.

Копіювання потожирових слідів, забарвлених дактилоскопічними порошками, здійснюється на спеціальну слідокопіювальну плівку (темну або світлу). Для копіювання об'ємних слідів рук використовують полімерні матеріали: силіконові пасти «К», «У-4», «СКТН-1», «Сиеласт».

Упакування предметів зі слідами рук. Вилучені предмети зі слідами рук повинні бути певним способом упаковані. Способи упакування: циліндричні предмети (наприклад, склянку) можна помістити між двома дощечками, які перев'язують шпагатом; предмет може бути затиснутий листами картону, поміщений у коробку, яка перев'язується шпагатом.

Якщо злочинець скористався *рукавичками* (шкіряними, матерчатими), то виявлені сліди також можуть бути використані для ідентифікації насамперед рукавичок, але в ряді випадків і для встановлення деяких групових ознак людини (дослідження поту, яким просякнуті рукавички, тощо).

У слідах шкіряних рукавичок відображається узор шкіри, зморшки, складки, дефекти, що виникли в процесі носіння. У слідах матерчатих рукавичок – ознаки тканини, вид переплетення, дефекти тканини, сліди ушивок та ін. Особливо цінними в ідентифікаційному плані є ділянки у зоні шва: тут утворюється оригінальна подібність ниток двох зшитих шматків.

Сліди ніг та взуття – це відбитки морфологічних особливостей ніг, шкірного рельєфу (або рельєфу підошви взуття). Види слідів ніг (взуття) поділяються на об'ємні (утворюються на поверхні ґрунту) та поверхневі (видимі, невидимі), статичні та динамічні. Об'єктом трасологічного дослідження можуть бути сліди ніг людини, сліди взуття та доріжка слідів.

Сліди босої ноги бувають об'ємні та поверхневі; в них виділяють пальці, плюснову частину, звід і п'ятку. На поверхні ступні розташовані папілярні лінії, які утворюють певні візерунки. За статичними слідами босої ноги можна встановити особу, яка їх залишила.

На місці події може бути виявлено *одиночний слід* або декілька послідовно залишених слідів ніг чи взуття. *Доріжка слідів ніг* – це група слідів ніг людини, яка складається з декількох

(три і більше) послідовно розташованих відбитків босих ніг або взуття. Елементи доріжки слідів ніг: лінія напрямку руху, лінія ходьби, довжина кроку, ширина кроку, кут розгортання стопи. Доріжка слідів ніг має діагностичне значення (дає змогу зробити висновок про напрямок, швидкість і характер пересування, зріст, стать, фізичний стан і приблизний вік, фізичні вади).

Способи фіксації слідів ніг (взуття):

1) опис у протоколі;

2) фотографування;

3) копіювання;

4) виготовлення зліпків (із гіпсу, паст «К», «СКТН», сірки, парафіну);

5) складання схем і замальовок.

У протоколі слідчого огляду варто зазначити: місце і час виявлення слідів; на якій поверхні вони виявлені (пісок, глина, сніг, асфальт тощо); вид сліду (об'ємний, поверхневий); форму (сліди черевиків, чобіт, босої ноги); розміри сліду; індивідуальні особливості підошви; дані вимірів елементів доріжки слідів; спосіб виявлення і фіксації сліду; спосіб вилучення сліду та його упакування.

Сліди ніг (взуття) фотографують за правилами масштабної зйомки. Об'ємні сліди ніг на снігу фотографують із жовтим або жовтогарячим світлофільтром і блендою. Доріжку слідів фотографують панорамним способом.

Під час огляду одиночного сліду взуття підлягають вимірюванню такі параметри: 1) довжина сліду; 2) довжина і ширина підметки; 3) довжина і ширина проміжної частини; 4) довжина і ширина підбора.

Завжди необхідно намагатися вилучити слід у натурі. Якщо це неможливо, вдаються до копіювання слідів ніг.

Виготовлення зліпків. Після фотографування та опису в протоколі слідів з них виготовляють зліпки, використовуючи при цьому гіпс, парафін, сірку, полімерні матеріали.

Порядок виготовлення гіпсового зліпка: із сліду видаляють сторонні предмети; готують арматуру для каркаса (за довжиною і шириною) і бирку; готують розчин гіпсової маси; заповнюють слід насипним, наливним або комбінованим способом; після затвердіння зліпка його видаляють і промивають чистою водою.

Наливний спосіб. У посуд з водою невеликими дозами насипають сухий гіпс, рівномірно перемішуючи до утворення «сметаноподібної» маси. Заливають у слід гіпсову масу на 10–15 мм, розміщують арматуру, потім виливають іншу частину гіпсового розчину. Для виготовлення одного зліпка необхідно мати 0,5 л води і 0,5–0,7 кг медичного гіпсу. Якщо *сліди взуття залишено на снігу,* рекомендується застосовувати комбінований спосіб. Слід покривають тонким шаром сухого гіпсу, а потім заливають гіпсовим розчином. У цьому разі розчин повинен мати температуру повітря, а за досить низької температури розчин гіпсу роблять на антифризі (суміші води зі спиртом).

Якщо *сліди взуття залишено на сипучому ґрунті,* їх попередньо укріплюють, поливаючи навколо них на відстані 50 мм водою, а потім застосовують наливний спосіб.

Якщо *в сліді є вода,* рекомендується застосовувати насипний спосіб. Для цього в слід насипають на 2–2,5 мм сухого гіпсу, кладуть арматуру, поверх знову насипають стільки ж гіпсу і крізь зволожену марлю ллють воду, доки вона не буде на його поверхні.

Поверхневі сліди-нашарування копіюють на глянцевий фотопапір чи дактилоплівку, а на нерівних поверхнях копії виготовляють за допомогою полімерних матеріалів – паст «К», «У-4», «СКТН-1».

Поверхневі сліди-нашарування копіюють на глянцевий фотопапір чи дактилоплівку, а на нерівних поверхнях копії виготовляють за допомогою полімерних матеріалів – паст «К», «У-4», «СКТН-1».

Сліди зубів можуть бути залишені злочинцем на продуктах харчування (сирі, шоколаді, фруктах тощо) і на інших предметах (металева пробка від пляшки, свинцева пломба тощо), а також на тілі людини (злочинця, жертви). Слідами зубів встановлюють, за яких умов вони утворилися, й ідентифікують людину.

За механізмом утворення розрізняють сліди *надкусу і відкусу*. У процесі надкусу відбувається неповне змикання зубів, і на протилежних поверхнях об’єкта утворюються сліди, що відображають жувальну поверхню верхніх і нижніх зубів, а також деяку частину їх бічної поверхні.

У процесі відкусу зуби змикаються повністю, відокремлюючи відкушену частину. На об'єкті, від якого зроблений відкус, залишаються сліди у вигляді жолобків, що повторюють конфігурацію зовнішнього краю зубів. На відкушеній частині відображаються сліди від внутрішньої поверхні зубів у вигляді опуклих дугоподібних смуг.

Сліди крові являють собою сліди-речовини, проте в цьому випадку йдеться про криміналістичне значення форми цих слідів, а не їх біологічних властивостей, що належать до судової медицини. Форма слідів залежить від умов їх виникнення. Тому трасологічне вивчення форми слідів крові, виявлених на місці події, одязі, дозволяє встановити механізм їх утворення. Знаючи, за яких умов виникли сліди крові, можна з урахуванням інших даних одержати уявлення про окремі моменти злочинної події.

Розрізняють сліди крові: у формі калюжі, бризок, крапель, патьоків, помарок.

32. Сліди знарядь зламу, інструментів та транспортних засобів

Знаряддя злому – це будь-який твердий предмет (металевий прут, лом, труба, сокира тощо), який може бути використаний для подолання перешкод. Зазвичай застосовується різний столярський або слюсарський інструмент, металеві предмети. До особливої групи знарядь злому належать спеціально виготовлені у злочинних цілях інструменти та пристрої: «гусяча лапа», «рак», «фомка», «уїстіті», «відмички» тощо.

Знаряддя злому класифікуються за трьома видами:

1) загального призначення (пристрої для нарізки металу);

2) ті, що випадково опинилися на місці злому (металічний прут);

3) спеціально виготовлені (відмички, «гусяча лапа», «фомка»).

Сліди знарядь злому – це сліди, залишені різними засобами, які використовувалися злочинцем для відкриття сховищ і руйнування перепон.

Сліди знарядь злому поділяють на такі види:

1) сліди натискання (результат натиску – вм'ятина);

2) сліди ковзання (тертя) (лом; утворюються подряпини або потовщення матеріалу);

3) сліди різання (сокира, ніж, ножиці);

4) розпилу;

5) розрубу;

6) свердління.

Залежно від умов слідоутворення вони можуть бути об'ємними та поверхневими, статичними та динамічними. Сліди знарядь злому й інструментів виявляють на зламаних вікнах, дверях, проламаних підлогах або стелях, замикаючих пристроях.

Сліди фіксують за загальними правилами в протоколі слідчого огляду, в якому відображається, що зламано, з якого матеріалу виготовлено цей об'єкт, де він розташований, які на ньому пошкодження, їх розміри, контур, форма, механізм утворення, вид слідів, наявність у них сторонніх речовин тощо. Виявлені на місці події знаряддя злому підлягають ретельному огляду і опису в протоколі. Сліди знарядь злому та інструментів необхідно сфотографувати за правилами масштабної зйомки. Дрібні сліди-відображення доцільно фотографувати методом макрозйомки.

Способи фіксації слідів знарядь злому:

1) опис у протоколі;

2) фотографування;

3) виготовлення схем;

4) копіювання;

5) виготовлення зліпків.

Для виготовлення зліпків використовують різні матеріали: пластилін, гіпс, синтетичні матеріали – пасти «К», «У-4», «СКТН-1», зуболікарські зліпочні маси (стіракрил, стенс, дентол, тіодент). Виготовлені зліпки варто упакувати й опечатати.

Дослідження слідів знарядь злому та інструментів дає змогу з'ясувати механізм злому, навички злочинця, встановити групову належність знаряддя, яке було застосовано, або ідентифікувати його.

Сліди транспортних засобів – це сліди, які відображають зовнішню будову частин транспортного засобу: сліди-відображення (сліди коліс на ґрунті); предмети, що виокремилися від транспортного засобу (частки фарного скла); речовини (плями мастила).

Колісний транспорт залишає сліди статичного походження – сліди кочення, а під час різкого гальмування утворюються сліди динамічного походження – сліди гальмування. Сліди автотранспорту залишаються у вигляді відбитків протектора. Вони можуть бути об'ємними (на снігу, глині, іншому ґрунті) та поверхневими (на асфальті).

За слідами транспортного засобу можна визначити: групову належність (тип, марку, модель); ототожнити транспортний засіб або його частину; встановити деякі обставини розслідуваної події (напрямок руху, довжину шляху гальмування, швидкість гальмування, механізм і характер пошкоджень тощо). Вивчення слідів дозволяє визначити: колію (відстань між середніми лініями слідів коліс, встановлених на одній осі), базу (відстань між передньою та задньою осями), кількість осей і коліс, ширину бігової доріжки, довжину кола коліс.

Способи фіксації слідів транспортних засобів: 1) опис у протоколі; 2) фотографування; 3) виготовлення схем, замальовок; 4) копіювання; 5) виготовлення зліпків.

У протоколі слідчого огляду необхідно зазначати: місцезнаходження слідів і час їх виявлення; вид і стан ґрунту або покриття дороги, де виявлено сліди; вид слідів (об'ємні, поверхневі); кількість слідів, їх розташування між собою; ширину кожного сліду; глибину об'ємних слідів щодо поверхні дороги; розмір колії; форму рисунка протектора шин, їх розміри, індивідуальні особливості; довжину сліду одного оберту колеса; довжину шляху гальмування; ознаки напрямку руху; ознаки шляху гальмування і ступінь його відображення.

Поверхневі сліди протектора можуть бути скопійовані на фотопапір або прошкурену листову гуму. У разі виявлення слідів на картоні, фанері, папері, одязі потерпілого їх вилучають у натурі.

З об'ємних слідів транспортних засобів виготовляють гіпсові зліпки (зліпки повинні бути завдовжки 600–700 мм). Для фіксації окремих деталей використовують полімерні матеріали.

33. Поняття судової балістики, її значення для розслідування злочинів

Судова балістика – це галузь криміналістичної техніки, яка вивчає ознаки вогнепальної зброї і боєприпасів, закономірності виникнення слідів їх застосування, розробляє засоби та методи збирання і дослідження таких слідів для встановлення певних обставин розслідуваних злочинів, а також рекомендації щодо запобігання злочинам, пов'язаним із вогнепальною зброєю. У військово-технічній галузі це – вчення про закони польоту снарядів, випущених із вогнепальної зброї. У судовій же балістиці досліджується вогнепальна зброя і наслідки застосування її зі злочинною метою. Дослідження зброї дає можливість висунути обґрунтовані версії, виявити істотні обставини у справі, встановити винну особу.

Судова балістика пов'язана з іншими галузями знань. Найбільш близький зв'язок судової балістики із судовою медициною та судовою хімією, методи яких використовуються під час дослідження зброї та слідів пострілу. Судова балістика пов'язана також з іншими галузями криміналістичної техніки: трасологією, судовою фотографією тощо.

Речовими доказами у процесі використання вогнепальної зброї можуть бути зброя та її частини, патрони, гільзи, кулі, дріб, картеч, пробоїни, пижі, незгорілі порошинки, пристрої, прилади і матеріали, що застосовувалися під час кустарного виготовлення зброї та боєприпасів.

Завдання судової балістики:

1) визначення властивостей вогнепальної зброї та боєприпасів (наприклад, чи є вилучений у затриманого предмет вогнепальної зброї; чи придатна зброя до стрільби);

2) визначення групової належності зброї та боєприпасів або їх частин (наприклад, до якого виду чи зразку належать патрон, куля, гільза);

3) ідентифікація зброї та боєприпасів (наприклад, чи з цієї зброї відстрілена куля, гільза; чи були куля і гільза до пострілу частинами одного патрона);

4) встановлення окремих обставин застосування вогнепальної зброї (наприклад, відстань, з якої стріляли; напрямок пострілу).

Об'єктами судово-балістичного дослідження є:

1) ручна вогнепальна зброя;

2) окремі частини зброї;

3) сліди пострілу (сліди застосування зброї);

4) засоби та інструменти, що застосовувалися для споряджання патронів або виготовлення снарядів;

5) боєприпаси;

6) вибухові пристрої та речовини і сліди їх застосування.

34. Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї

Ручна вогнепальна зброя може бути класифікована за різними підставами. За своїм призначенням зброя поділяється на бойову, мисливську та спортивну.

Бойову зброю (вогнепальну і холодну) призначено для вирішення бойових завдань. Бойова вогнепальна зброя буває: короткоствольна – довжина ствола 50–200 мм (пістолети і револьвери); середньоствольна – довжина ствола 200–300 мм (пістолети-кулемети, автомати, карабіни); довгоствольна – довжина ствола 450–850 мм (гвинтівки, ручні кулемети).

Мисливську зброю призначено для мисливських цілей (рушниці різних систем, мисливські карабіни тощо).

Спортивну зброю призначено для занять спортом (спортивні пістолети, малокаліберні гвинтівки тощо). Це малокаліберна зброя (5,6 мм), призначена для стрільби патронами кільцевого запалювання (пістолети, револьвери).

За будовою каналу ствола зброя може бути нарізною, гладкоствольною чи комбінованою. У більшості моделей вітчизняної нарізної зброї чотири нарізи. *Наріз* слугує для надання кулі обертального руху. З метою поліпшення бойових властивостей дульна частина ствола в деяких видах зброї має звуження («чок»), а іноді ще й нарізи («парадокс»).

Вогнепальну зброю розрізняють за внутрішнім діаметром ствола – калібром. У нарізній зброї калібр вимірюється у міліметрах і відображає відстань між протилежними полями нарізів.

Найчастіше бойова зброя має такі калібри: 6,35; 7,62; 7,65; 8; 9; 11,45 мм, спортивна – 5,6 мм. У США та Великій Британії калібр визначається в дюймах і лініях (1 дюйм – 25,4 мм, 1 лінія – 2,54 мм).

Калібр гладкоствольної зброї визначається кількістю круглих куль, які можуть бути виготовлені з англійського фунта свинцю (453,592 г). Мисливські рушниці мають калібри 12 (відповідає діаметру 18,2 мм), 16 (16,80 мм), 20 (15,70 мм). Калібр зброї наносять на ділянці казенної частини ствола і дінце гільзи.

Залежно від будови ударно-спускового механізму розрізняють:

– неавтоматичну зброю (наприклад, револьвери систем Наган, Сміт-Вессон, Бульдог, гвинтівка зразка 1891 р.);

– автоматичну самозарядну (напівавтоматична) (наприклад, пістолети ТТ, Макарова, Парабеллум);

– автоматичну самострільну (наприклад, пістолет-кулемет «Скорпіон», автомати ППС, АКМ, АКМС, АК-74).

Напівавтоматична та автоматична зброя перезаряджається під дією порохових газів. Але в напівавтоматичній зброї щоразу необхідно натискати на спусковий гачок, а в автоматичній – стрільба виконується доти, доки спусковий гачок натиснутий і в магазині є патрони.

Ці властивості вогнепальної зброї мають важливе криміналістичне значення, оскільки визначають наявність, місце розташування та вид слідів, що виникають на стріляних кулях та гільзах, які використовуються для встановлення виду зброї та її ідентифікації.

За способом виготовлення зброя може бути *заводською, кустарною, саморобною*. Вогнепальна зброя, що використовується зі злочинною метою, за способом виготовлення поділяється на перероблену заводську та атипову. Перероблена зброя виготовляється злочинцями зі стандартної зброї шляхом внесення конструктивних змін – укорочування ствола, відсторонення приклада (наприклад, обрізи бойових і спортивних гвинтівок, мисливських рушниць). *Атипова* зброя може бути сконструйована як таємна зброя (зброя таємної дії) – стріляючі авторучки, парасольки, тростi, стволи, зброя, вмонтована в підбор черевика, та ін.

Залежно від функціонального призначення розрізняють зброю *просту*, яка виконує функції одного виду зброї, та *комбіновану* – виконує функції двох і більше різних видів зброї.

Мисливська зброя поділяється на *кульову, дробову* та *комбіновану.*

Кульова зазвичай має один нарізний ствол, дробова – один чи декілька гладких стволів, розташованих горизонтально чи вертикально, а комбінована – призначена для стрільби як дробом, так і кулями (для цього є нарізний ствол).

Криміналістичне дослідження дозволяє встановити насамперед приналежність об'єкта до вогнепальної зброї. Оскільки можуть бути виявлені об'єкти, що зовні не схожі на вогнепальну зброю або мають зовнішні ознаки вогнепальної зброї, але такою не є (іграшки, муляжі).

Важливим є встановлення виду (типу, системи, моделі, зразка) цієї зброї та її балістичної характеристики.

Дослідження зброї дозволяє встановити факт здійснення з неї пострілу, особливо після чистки. Також розповсюдженими є дослідження зброї на предмет її справності та придатності до здійснення пострілів.

35. Криміналістичне дослідження патронів

Патрон – це сполучення необхідних для пострілу компонентів (порох, куля або дріб) в оболонці. Патрони поділяються на унітарні та окремого запалювання. Стрільба із сучасної зброї здійснюється унітарним патроном, який складається з гільзи із зарядом пороху, кулею або дробом і капсулем, а мисливський патрон має пиж і прокладки.

Гільза – це тонкостінна склянкоподібна ємкість для порохового заряду, капсуля, кулі або снаряда, у дробовому патроні – дробу і пижів. Складається з денця, корпусу і дульця, в якому закріплюється куля. У гільзі дробового патрона дульце відсутнє. Гільза виготовляється з металу або картону (досить рідко з пластмаси).

Стрільба з нарізної зброї провадиться кулями, з гладкоствольної – дробом, спеціальними кулями, картеччю. *Куля* – це металеве (найчастіше свинцеве) тіло, різне за формою, для стрільби з вогнепальної зброї. Кулі в нарізній зброї бувають оболонкові, напівоболонкові та безоболонкові. У бойовій зброї використовуються кулі спеціального призначення: важкі, бронебійні, трасуючі, запалювальні, розривні та ін. Розрізняють також кулю зі зміщеним центром ваги – куля, осереддя якої розташоване таким способом, що в момент удару об перешкоду вона змінює траєкторію польоту.

Кулі до гладкоствольних мисливських рушниць за формою можуть бути: круглі (кулясті), стрілочні, турбінні та комбіновані.

Дріб – це свинцеві кульки, досить рідко шматочки свинцю, призначені для пострілу з дробової зброї. Дріб має діаметр 1,5–5 мм. Дріб, який має діаметр більш ніж 5 мм, називається картеччю.

Порох – це вибухова речовина, яка застосовується у зарядах вогнепальної зброї. Поділяється на димний (у разі його згоряння виділяється певна кількість диму) і бездимний (згоряє без виділення диму). Компонентами димного пороху є калієва селітра (60–70 %), сірка (10–12 %) та деревне вугілля (2–8 %). Основу бездимного пороху становить піроксилін (наприклад, порох Лишева – це бездимний порох колоїдного типу, створений з нітроклітковини). За формою димний порох має вид маленьких порошинок різноманітної конфігурації, бездимний порох – платівок або циліндриків однакових розмірів.

Пижі та прокладки використовуються у патронах для гладкоствольних мисливських рушниць. *Пиж* – шматок войлоку або іншого щільного матеріалу, який виокремлює у заряді порох від кулі чи дробу. Пижі бувають основні та додаткові. За матеріалом пижі поділяються на войлочні, картонні, деревноволокнисті тощо. *Прокладки* призначені для пом’якшення поштовху порохових газів і запобігання деформації заряду.

36. Криміналістичне дослідження слідів пострілу

Під час пострілу з вогнепальної зброї відбувається взаємодія порохового заряду, снаряда (кулі, дробу) і перепони, в результаті чого виникають зміни, які називають слідами пострілу або слідами застосування зброї. *До цих слідів належать*: стріляні снаряди, гільзи, пижі; частки речовин, що виникають у процесі згоряння пороху і викидаються з каналу ствола; сліди, що утворюються на стріляних кулях та гільзах; сліди-ушкодження від снаряда на ураженому об'єкті; відкладення кіптяви пострілу на тілі (найчастіше на руці) особи, яка стріляла.

Сліди згоряння заряду у вигляді кіптяви залишаються у каналі ствола зброї, на кулях, картонних прокладках, пижах, паску обтирання та перепоні.

Сліди частин зброї утворюються на кулях, дробу та гільзах. Вид і характер слідів залежать від конструкції зброї.

На гільзах, відстреляних з автоматичної зброї, сліди утворюються: на капсулі – слід від бійка ударника у вигляді вм'ятин і сліди переднього зрізу затвора – борозенки і валика; на дінці гільзи – слід відбивача; на ребрі та дні кільцевого паза – сліди від зачіпки викидача. На корпусі гільзи можуть відбитися сліди патронника у вигляді повздовжніх трас і дрібні вм'ятини від країв кожуха затвора.

На кулі (у разі пострілу з нарізної зброї) утворюються сліди від стінок каналу ствола. Такі сліди складаються з дрібних валиків і борозенок. Кількість слідів (смуги) та їх нахил щодо повздовжньої осі кулі відповідають кількості та напрямку нарізів каналу ствола.

На перепонах від кулі та дробу виникають пробоїни, вм'ятини, тріщини, розриви, сліди кіптяви у вигляді пояска обтирання.

У пробоїні розрізняють вхідний і вихідний отвори. Вхідний кульовий отвір в еластичних перепонах має дещо менший діаметр, ніж діаметр кулі; у сухому дереві, листовому металі отвір близький до калібру кулі; у ламких твердих перепонах (скло, цегліна) отвір може бути навіть дещо більшим, ніж діаметр кулі; на тілі людини діаметр вхідного отвору, як правило, менший за діаметр кулі.

Ознаки вхідного отвору:

1) дефект тканини – відсутність її частин;

2) наявність навколо рани (на тілі людини) пояска осаднення у вигляді кайми завширшки 1–3 мм червоно-бурого кольору;

3) наявність пояска обтирання;

4) наявність ознак пострілу з близької відстані або в упор (у разі пострілу в упор відбивається дуловий зріз зброї – штанцмарка).

Вихідний кульовий отвір має різні розміри та форму. Найчастіше краї вихідного отвору нерівні, вивернуті назовні. Вихідний отвір, як правило, більший, ніж вхідний.

Під час пострілу можуть утворюватися сліди рикошету, які виникають у разі удару кулі об перепону щодо малого кута зіткнення. При цьому куля змінює свій напрямок.

Поясок обтирання – одна з важливих ознак кульового ушкодження; має вигляд темної смуги, розташованої по краю вхідного отвору. Поясок обтирання утворюється частинами речовин, винесених кулею з каналу ствола, а також частинами матеріалу, з якого виготовлено кулю.

Визначення напрямку пострілу і місця, звідки він був зроблений. Під час огляду місця події місце пострілу визначають за допомогою виявлення гільз та за слідами вогнепальних ушкоджень. Напрямок польоту кулі зазвичай визначається шляхом візирування (спостереження крізь канал пробоїни). Наявність двох пробоїн дозволяє визначити напрямок польоту кулі з достатньою точністю. Візирування може здійснюватися за допомогою виготовленої з паперу трубки або протягуванням шнура крізь пробоїни. Місце пострілу, встановлене за допомогою візирування, фотографують. Під час стрільби з великої відстані необхідно враховувати траєкторію польоту кулі. У складних випадках доцільно запрошувати спеціаліста із судової балістики.

Якщо є один наскрізний кульовий канал, визначити напрямок пострілу можна за умови, що канал за довжиною в декілька разів перевершує калібр снаряда, тобто досить глибокий. У такий канал вставляють дерев'яний стрижень. Осьова лінія стрижня вкаже напрямок польоту кулі.

Широко застосовується розрахунково-графічний спосіб. Для цього виготовляють схематичні креслення будівлі або місцевості у двох проєкціях: горизонтальній та вертикальній. На них позначають кульові пошкодження, з'єднують між собою і продовжують лінію в напрямку, зворотному польоту кулі. На таких кресленнях видно не тільки лінії польоту кулі, але і межі можливого (найбільш імовірного) положення зброї в момент пострілу.

37. Розслідування кримінальних вибухів

Вибуховий пристрій – це виріб, призначений і здатний до вибуху в певних умовах. Вибухові пристрої (далі – ВП) можна поділити на ВП промислового і саморобного виготовлення.

Вибуховий пристрій промислового виготовлення являє собою пристрій, виготовлений промисловим способом відповідно до нормативно-технічної документації. Під саморобним розуміють пристрій, в якому хоча б один з елементів виготовлений саморобним способом, або пристрій, що має непромислову нерегламентовану збірку, тобто конструкцію остаточно підготовленого до вибуху пристрою, не обумовлену вимогами відповідних технічних умов на його виготовлення (монтаж).

Вибуховий пристрій складається, як правило, з вибухових речовин або суміші речовин, засобів ініціювання (капсулі-запальники, електрозапальники, капсулі-детонатори, електродетонатори, запали тощо), запобіжно-виконавчого механізму (детонатора) і корпусу (металевого, дерев'яного, пластмасового). Однак до ВП можуть бути віднесені і пристрої, в яких відсутній будь-який з перерахованих елементів (наприклад, засіб підривання), але, проте, здатні до вибуху в конкретних умовах. Наприклад, деякі типи ВП можуть бути безкорпусними.

ВП саморобного виготовлення, конструкція і дія яких засновані на принципах ВП промислового виготовлення, нерідко маскуються під предмети побуту: портфелі, посилки, ручні електроліхтарики, термоси тощо. Такі предмети зручно транспортувати і можна залишити під виглядом забутої речі.

Залежно від конструкції засобів підривання (детонатора) у ВП можуть бути реалізовані вогневий, електричний, механічний та хімічний способи підривання або їх поєднання.

Відповідно до застосованих засобів підривання ВП поділяються на керовані (по радіоканалу, по проводах), уповільненої дії (типу об'єктних мін, гранат дистанційної дії, вибухових пакетів) і некеровані, що спрацьовують під час впливу на чутливий елемент. До останніх належать ВП типу інженерних мін, мін-пасток, які працюють у режимі очікування, тобто спрацьовують у разі впливу на замінований об'єкт, а також ВП типу ручних гранат ударної дії, боєприпасів артилерії з детонаторами ударної дії тощо.

У результаті спрацьовування засобів ініціювання (детонатора) відбувається вибух основного заряду вибухової речовини (далі – ВР), процес якого характеризується звільненням великої кількості енергії в обмеженому обсязі за короткий проміжок часу.

Застосовувані у вибухових пристроях ВР являють собою хімічні сполуки або суміші, здатні до швидкої реакції, що супроводжується виділенням великої кількості тепла й утворенням газів. Виникнувши в одній точці під впливом нагрівання (удару, тертя, вибуху), ця реакція миттєво поширюється по заряду за допомогою процесів горіння або детонації (дія ударної хвилі).

Основними ВР є: тринітротолуол, тетрил гексоген, октоген (ТЕН), нітрогліцерин, нітроклітковини тощо, а також склади на їх основі. Як ініціюючі склади, використовують азид свинцю, гримучу ртуть, тринітрорезорцинат свинцю (ТНРС), тетразен.

У завдання слідчого, що проводить огляд місця події, входить виявлення, фіксація, вилучення комплексу об'єктів, які можуть мати відношення до вибуху. Відомі складності при цьому породжує обставина, що до цього моменту ще не відомий вид застосованого ВП, а отже, і його компоненти, які варто шукати. Тому під час огляду місця вибуху абсолютно необхідна участь фахівця з боєприпасів, ВП і ВР.

З урахуванням конструкції ВП на місці події можуть бути виявлені сліди ВР, частини, фрагменти корпусу, боєприпасів, залишки джерел живлення, проводів, годинникового механізму або іншого пристрою, покликаного викликати вибух. Рештою частинами

детонатора можуть бути фрагменти, частини засобів ініціювання (проводи, гільзи детонатора тощо), виконавчих механізмів (ударники з жалом, електроконтакти, поршні, кульки та ін.), корпус, чек тощо.

Виявлені об'єкти фотографують, фіксують у протоколі і на плані (схемі), зазначають точне місце розташування кожного об'єкта, зовнішній вигляд, стан, матеріал (хоча б приблизно), наявність слідів-накладень, зокрема ВР. Залишки їх можуть бути виявлені як на частинах боєприпасів, так і на уражених об'єктах, одязі тощо.

Описуючи пошкодження, зазначають їх вигляд (пробоїна, вм'ятина), розміри, форму, вивернуті крайові ділянки, місце розташування.

38. Поняття, предмет та об'єкти криміналістичного вчення про холодну зброю

Холодна зброя досить часто використовується зловмисниками для вчинення різних кримінальних правопорушень, відповідно, така зброя часто стає об'єктом судової експертизи – експертизи холодної зброї, базовою галуззю знань для якої є криміналістичне вчення про холодну зброю.

Криміналістичне вчення про холодну зброю – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає холодну зброю та конструктивно подібні з нею вироби, сліди їх застосування під час вчинення кримінальних правопорушень та розробляє технічні прийоми, методи і засоби виявлення, фіксації, вилучення та дослідження таких об'єктів з метою розслідування кримінальних правопорушень.

До наукових основ такого вчення входять дані щодо знарядь різних націй та народностей, призначених для нанесення тілесних ушкоджень, дані військових наук, мисливствознавства, технології обробки металу та деяких інших галузей знань, а також створена в межах, власне, криміналістичного вчення система знань про різновиди холодної зброї, її криміналістичні ознаки, процес дослідження такої зброї, критерії оцінки виявлених ознак та надання певних висновків тощо.

Як галузь криміналістичної техніки, криміналістичне вчення про холодну зброю являє собою складну систему наукового знання. У цілому таке вчення поділяється на дві частини. До першої частини входять знання про холодну зброю, зокрема що має відношення до кримінального застосування, а також про сліди її виготовлення, зберігання, транспортування, збуту. Друга частина складається із системи розроблених технічних засобів, прийомів, методів та методик виявлення, фіксації, вилучення, зберігання і дослідження холодної зброї та конструктивно подібних з нею виробів у ході досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень.

Отже, криміналістичне вчення про холодну зброю як галузь криміналістичної техніки складається з таких основних *елементів*:

– криміналістичного поняття холодної зброї;

– системи класифікацій холодної зброї;

– комплексів ознак кожного виду (різновиду) холодної зброї;

– прийомів, методів і засобів виявлення, фіксації, вилучення, зберігання холодної зброї та конструктивно подібних з нею виробів під час слідчого огляду, обшуку тощо;

– методики криміналістичного дослідження холодної зброї в рамках судової експертизи.

Об'єктами криміналістичного вчення про холодну зброю є:

1) холодна зброя, окремі її частини, заготовки та напівфабрикати зброї;

2) конструктивно подібні з холодною зброєю вироби;

3) матеріали, інструменти та інші засоби (креслення, записи) для виготовлення холодної зброї;

4) предмети зі слідами від холодної зброї.

Предмет криміналістичного вчення про холодну зброю включає чотири групи закономірностей:

1) закономірності використання холодної зброї як засобів або знарядь вчинення кримінальних правопорушень;

2) закономірності утворення слідів, пов'язаних з виготовленням, володінням і застосуванням холодної зброї;

3) закономірності, пов’язані з розробкою технічних прийомів, методів і засобів виявлення, фіксації та вилучення холодної зброї, конструктивно подібних з нею виробів та слідів їх застосування;

4) закономірності криміналістичного дослідження холодної зброї, конструктивно подібних з нею виробів та слідів їх застосування.

39. Поняття холодної зброї, її класифікація та будова

Холодна зброя – предмети та пристрої, конструктивно призначені та за своїми властивостями придатні для неодноразового завдання тяжких (небезпечних для життя у момент спричинення) і смертельних тілесних ушкоджень, дія яких заснована на використанні м’язової сили людини та які не мають прямого виробничого або господарсько-побутового призначення.

Існують предмети, які, крім основного свого призначення – завдання тілесних ушкоджень, через особливості їх конструкції дозволяють виконувати різні допоміжні операції (наприклад, багнет-ніж до автоматів АКМ і АК-74 призначений не тільки для ураження живої цілі, але і для перерізування дроту, зокрема і такого, що перебуває під дією електричного струму, тобто його допоміжне призначення – інженерний інструмент). Такі предмети належать до холодної зброї, оскільки основне їх призначення не пов’язане з господарсько-побутовими або виробничими цілями.

Проте існують предмети, які близькі до холодної зброї за конструкцією, розмірами і характеристиками міцності, але до холодної зброї вони не належать, оскільки мають інше цільове призначення, не пов’язане із завданням тілесних ушкоджень (наприклад, водолазний ніж близький до кинджала, слюсарний шабер – до стилета тощо), хоча такими предметами і можна наносити тілесні ушкодження, які є не менш небезпечними, ніж ті, що завдані холодною зброєю.

За конструкцією та способом нанесення тілесних ушкоджень холодна зброя поділяється на:

– зброю безпосередньої дії (клинкову, неклинкову, комбіновану);

– зброю опосередкованої дії (метальну, просту, складну).

Клинкова холодна зброя – предмети та пристрої, уражуючим елементом яких є клинок. Вона може відрізнятися своєю конфігурацією, розмірами, способами утримання в руці. Зброя з руків'ям – шаблі, шашки, кинджали, ножі тощо. Зброя з древком – піки, списи, рогатини.

Клинкова холодна зброя може бути з коротким (до 40 см), середнім (від 40 до 52 см) та довгим (більше 52 см) клинком. Клинок може мати пряму форму і криву – ятагани, шаблі, шашки, деякі кинджали і ножі.

Найбільш поширеними в криміналістичній практиці є зразки короткоклинкової зброї з руків'ям: кинджали (військові, мисливські), ножі (військові, мисливські, кримінальні), багнети.

За принципом дії клинкова холодна зброя ділиться на зброю: рублячої дії (шаблі, шашки); колючої дії (кортики, стилети, багнети, шпаги, рапіри); колючо-рублячої (ятагани, палаші, мечі); колючо-ріжучої дії (кинджали, ножові багнети, ножі).

Неклинкова (ударно-дробильна) холодна зброя – предмети та пристрої, уражуючим елементом яких є ударна частина (частини). До цього виду холодної зброї належать кістені, бойові батоги, кастети, ударні персні, булави тощо.

За конструкцією, розмірами і характером застосування ударно-дробильної холодної зброї цей вид зброї можна поділити на три групи:

1. Холодна зброя, що має прямий довгий стрижень з обтяженням на кінці (або без нього), в якій під час удару використовуються маса предмета і радіус його розмаху (палиці, булави, битки, шестопери).

2. Холодна зброя, що має довільний за довжиною стрижень або петлю, до яких прикріплена на спеціальному підвісі ударна частина, і тому при ударі використовується не тільки м'язова сила людини, а й сила інерції ударної частини (кістені, бойові батоги тощо).

3. Холодна зброя, що збільшує силу удару відкритою або стисненою в кулак кистю руки (кастети та ударні персні тощо).

Комбінована холодна зброя – предмети та пристрої, у яких в одне конструктивне ціле поєднані уражуючі елементи, характерні для різних типів холодної зброї (наприклад, кастет-ніж з клинком та ударною частиною).

Метальна холодна зброя – предмети та пристрої, які призначені для ураження цілі на відстані.

Метальна холодна зброя *поділяється на*:

– просту метальну холодну зброю (ураження цілі обумовлено її контактом з предметом, який отримав направлений рух унаслідок безпосереднього прикладання до нього м'язового зусилля людини – метальні ножі, сюрікени тощо);

– механічну холодну зброю (ураження цілі обумовлено її контактом із снарядом, який отримав направлений рух унаслідок прикладання м'язового зусилля людини до механічного пристрою – луки, арбалети, пращі тощо).

За призначенням холодна зброя поділяється на: бойову, мисливську, спортивну, кримінальну.

До *бойової холодної зброї* належить зброя, що призначена і придатна для смертельного ураження цілі у разі вирішення бойових та оперативно-службових завдань державними й іншими легітимними військовими або воєнізованими формуваннями та перебуває чи перебувала в них на озброєнні.

До *мисливської холодної зброї* належить зброя, призначена і придатна для смертельного ураження (зокрема добивання) звіра в умовах промислового або спортивного (зокрема підводного) полювання.

До *спортивної холодної зброї* належить зброя, що призначена виключно для проведення спортивних змагань та тренувань, параметри і характеристики якої зафіксовані у Правилах змагань.

До *кримінальної холодної зброї* належать виготовлені кустарним або саморобним способом предмети та пристрої, які призначені для завдання тілесних ушкоджень людині і не мають аналогів серед бойової та мисливської зброї.

За довжиною клинка: довгоклинкова, середньоклинкова, короткоклинкова.

За *способом виготовлення* розрізняють холодну зброю:

а) заводського виготовлення;

б) кустарну, що виготовляється майстрами-зброярами в умовах офіційної підприємницької чи іншої діяльності в кустарних майстернях, за своїми характеристиками близька до заводської зброї, але за ступенем якості та/або одноманітності зовнішнього оформлення, конструкції та розмірів не відповідає стандартам промислового виробництва;

в) саморобну, яка виготовлена та зібрана саморобним способом з деталей і частин цілком саморобного виготовлення чи з використанням окремих деталей і частин зброї та/або виробів іншого призначення промислового чи кустарного виробництва.

Кожний вид холодної зброї має свою сукупність необхідних конструктивних елементів.

Клинкова холодна зброя зазвичай складається з клинка, руків'я і обмежувача (або гарди). Найбільш розповсюдженим видом клинкової холодної зброї, що надходить на експертне дослідження, є ножі.

Найбільш розповсюдженими видами *неклинкової* (ударно-дробильної) холодної зброї, які надходять на експертне дослідження, є нунчаку та кастети. Нунчаку складається з двох або більше стрижнів з твердого матеріалу (дерева, пластмаси), які послідовно гнучко з'єднані між собою і можуть виконувати функції як руків'я, так і бойової частини. Кастет, що надягається на пальці рук чи затискається між ними або кистю руки, виготовлений з твердого матеріалу і має бойову частину (частини) з шипами або без них.

40. Особливості огляду холодної зброї та слідів її застосування

Холодна зброя, що є предметом кримінального правопорушення або ж засобом чи знаряддям його вчинення, може бути виявлена під час огляду місця події, огляду речей, а також у процесі обшуку в помешканні підозрюваного чи інших місць.

Однак, незалежно від того, чи була холодна зброя знаряддям злочину, чи засобом його вчинення, вона оглядається з метою виявлення та фіксації в протоколі слідчої (розшукової) дії її

характеристик: форми, розмірів, конструкції, індивідуальних ознак. При цьому особлива увага звертається на ті групові ознаки, що характеризують таку зброю саме як холодну, та індивідуальні, які дозволяють виділити цей зразок зброї з ряду подібних.

Під час огляду холодної зброї її необхідно брати так, щоб не знищити слідів пальців рук злочинця і не залишити своїх. Виявлену холодну зброю фотографують за правилами вузлової та детальної фотозйомки, описують у протоколі огляду і вказують її розміщення відносно інших об'єктів на схематичному плані місця події.

У клинковій холодній зброї виміряються: 1) загальна довжина по прямій осьовій лінії; 2) загальна довжина клинка; 3) ширина клинка; 4) товщина клинка; 5) довжина скосу обуха; 6) довжина леза; 7) довжина і ширина кожного долу (якщо вони маються); 8) довжина п'яти; 9) ширина заточення леза; 10) довжина рукоятки і ширина її в середній частині, а також найбільша і найменша її ширина і товщина; 11) довжина, ширина і товщина упора.

Опис холодної зброї та конструктивно подібних з нею виробів у протоколі слідчої дії здійснюється в такій послідовності:

– загальна характеристика: найменування предмета, з чого він складається, загальна довжина, спосіб кріплення клинка і рукоятки (рукоятки та ударної частини або декількох ударних частин);

– характеристика клинка: форма, розміри, колір і магнітні властивості, кількість лез, наявність обуха і його форма (прямий, опуклий, увігнутий, звивистий, східчастий), наявність скосу обуха і його форма; розташування, форма і розміри дол, ребер жорсткості; розміщення і зміст маркувальних позначень тощо;

– характеристика ударної частини в неклинковій холодній зброї: форма, розміри, матеріал, характер поверхні; наявність, кількість, розташування, форма і розміри зубців чи шипів;

– характеристика руків'я: форма та її розміри в цілому; з яких частин і деталей складається; колір, форма, розміри, матеріал і магнітні властивості окремих деталей; характер поверхні; наявність і розташування маркувальних позначень; кількість отворів для пальців і їхні розміри (в кастетах);

– характеристика упору (обмежувача): його форма, розміри, матеріал, кількість і напрямок «ріжок» і їх кінців тощо;

– відсутність деталей, поломки та інші дефекти.

Крім самої холодної зброї, вимірюється й описується її футляр (ножни, чохол), при цьому вказується: його матеріал, загальна довжина, ширина та товщина, форма; наявність і розміри розтруба, кілець, вушок чи ланцюжків, запобіжних ременів; наявність, розміщення і характер прикрас, емблем, орнаменту, маркувальних позначень тощо.

Крім того, холодна зброя та конструктивно подібні з нею вироби оглядаються на предмет виявлення на них слідів рук, крові тощо. Щоб не зашкодити і не знищити такі сліди, огляд холодної зброї проводиться в чистих гумових рукавичках, при цьому треба брати її за такі частини, на яких сліди пальців рук не могли залишитись: ребра клинка чи упора, вістря клинка і торцева частина рукоятки тощо. Виявлення, фіксація та вилучення названих слідів проводиться за загальними правилами. При цьому необхідно мати на увазі, що найбільша кількість мікрочастинок зберігається на основі клинка під упором, у долах, місцях зазублин і дефектів металу на площині клинка. Оскільки досить часто злочинці намагаються знищити сліди, що залишились на поверхні холодної зброї, тому особливу увагу треба звертати на дослідження внутрішньої поверхні чохла для неї, де можуть залишитися частки крові, волокна тканини одягу тощо.

Крім самої холодної зброї та конструктивно подібних з нею виробів, оглядаються, описуються та вилучаються сліди її застосування на різних предметах навколишньої обстановки.

Сліди холодної зброї на дереві, металі, пластмасах, гумі, шкірі та інших матеріалах можуть бути слідами тиску, ковзання, розрубування, проколювання, а іноді й розпилу.

На тілі людини сліди холодної зброї можуть бути колоті, різані, рубані, колючо-ріжучі, розриви тканини, осаднення тощо. У трасологічному відношенні це – сліди ковзання і тиску, але внаслідок специфіки живої тканини вони відрізняються від слідів на твердих предметах. На відміну від слідів на твердих перепонах, сліди на тілі людини менш інформативні, оскільки після слідоутворення

нерідко змінюють форму та інші ознаки. Тому ідентифікація холодної зброї за слідами ковзання (розрубу, розрізу) на м'яких тканинах тіла – явище досить рідкісне. Натомість за слідами на хрящах або кістковій тканині іноді можливо ідентифікувати конкретне знаряддя, яким наносились тілесні ушкодження (проводилось розчленування тіла). У зв'язку з цим важливо вживати заходи щодо збереження слідів пошкодження на кістках і хрящовій тканині. З цією метою сліди розрубу на кістках і хрящах вилучають та консервують, для чого залучаються судово-медичні експерти.

Пошкодження на тілі людини, одягу та інших матеріальних предметах несуть інформацію про якісні властивості зброї. Так, величина пошкодження і форма країв рани свідчать про вид зброї: рубляча, ріжуча, колюча чи ударно-дробильна. Форма колотої рани характеризує перетин клинка зброї, а глибина і розміри «сліпого» ранового каналу відображають будову клинка.

На тканині та матеріалі одягу можуть залишитися сліди металізації, забруднення: частки фарби, іржі. Тому предмети (одяг, шматочки тканини тощо) з такими слідами на їх поверхні треба вилучати і надсилати на експертизу для визначення складу мікрослідів нашарування. Наприклад, за наявності пошкодження голови людини, спричиненого тупим предметом, треба завжди оглядати та вилучати головний убір (за наявності), оскільки на його тканині можуть бути мікрочастинки знаряддя (зброї), що використовувалось.

Відповідно, на поверхнях ударно-дробильної зброї також потрібно ретельно шукати мікрочастки біологічних тканин і волокна одягу. Встановлення їх походження дозволить цілеспрямовано вести розшук злочинця.

Виявлена холодна зброя та сліди її застосування можуть містити інформацію, що характеризує особу злочинця, його навички, іноді професійну належність (наприклад, про знання анатомічної будови тіла і професійні навички людини можуть свідчити розташування ран і спосіб розчленування), а також містити інформацію щодо обставин вчиненого кримінального правопорушення (наприклад, кількості нанесених ударів, положення особи, яка

наносила удари, та її взаєморозташування щодо особи, якій завдані тілесні ушкодження, або певних уражених предметів тощо). Порівняльний аналіз слідів від холодної зброї з різних місць вчинення злочинів іноді дозволяє встановити факт використання певного виду холодної зброї під час вчинення декількох злочинів.

Після огляду холодна зброя відповідним способом упаковується й опечатується, що зазначається в заключній частині протоколу.

41. Запах і його використання у боротьбі із злочинністю

Запах – одна з властивостей матеріального об'єкта (або присутніх на ньому речовин), що сприймається людиною або твариною за допомогою нюху.

Властивість запаху як фізичного тіла варто відрізняти від властивостей запахових слідів у криміналістичному плані. До фізичних властивостей запаху в літературі відносять летючість, розчинність, адсорбцію, розбавлення і дифузію.

Летючість – це здатність речовини випаровуватися, тобто переходити з рідкого або твердого в газоподібний стан. Випаровування відбувається за будь-якої температури, однак швидкість його залежить від природи речовини і зовнішніх умов. Наприклад, нафталін, йод (кристалічний) випаровуються за кімнатної температури, під час підігріву паротворення збільшується. Отже, запаховий слід довше зберігається взимку, ніж влітку, або в закритому (захищеному) місці, ніж на відкритому повітрі.

Розчинність – здатність пахучих речовин розчинятися на нюхових органах людини і тварин.

Адсорбція – поглинання пахучих речовин з газоподібного середовища поверхневим шаром іншої речовини. Завдяки адсорбції можливо сприйняття запаху речовини, що існує в повітрі в малих кількостях, оскільки молекули його адсорбуються безпосередньо на чистій поверхні твердих тіл.

Розбавлення – зміна концентрації речовини, що веде до утворення нової властивості запаху.

Дифузія – взаємопроникнення часток однієї речовини в іншу. Наприклад, взуття, будучи у вживанні, просочується потожировими виділеннями й ароматичними речовинами людини, які проникають крізь товщину підошви, відокремлюються від неї та адсорбуються на оточуючих предметах, зокрема на ґрунті.

За джерелами об'єктів пахучі речовини підрозділяються на ті, що виділяються живими організмами, та інші речовини природного (запахові речовини квітів, гниття, їжі, нафти тощо) і штучного (запахові речовини пластмас, пально-мастильних матеріалів тощо) походження.

Запахові сліди виникають щодо переходу речовини з твердого або рідкого стану в газоподібний, і не всі названі фізичні властивості запаху можна механічно переносити в криміналістичне дослідження запахових слідів у практиці розшуку.

У криміналістичному аспекті запахові сліди характеризуються такими *властивостями*: безперервність механізму утворення, рухливістю структури, розвіюванням і подільністю.

Безперервність механізму утворення запахових слідів відображає специфічну сторону їх виникнення. За наявності джерела і відповідних зовнішніх умов запаховий слід утворюється безперервно – доти, доки існує джерело запаху (предмет, речовина). На відміну від трасологічних слідів, утворення яких відбувається в основному одномоментно, створення запахових слідів являє собою триваючий процес. Звідси час виявлення слідів залежить від кількості пахучої речовини в джерелі і зовнішніх умов, в яких відбувається процес слідоутворення. Останнє необхідно враховувати у практиці використання слідів запаху для застосування розшукової собаки або для вилучення та консервації запаху.

Рухливість структури запахових слідів характеризує внутрішній стан речовини сліду і свідчить, що між його частками (молекулами) немає зв'язку, вони перебувають у хаотичному русі і постійно перемішуються між собою і частками середовища, в якому відбувається слідоутворення. З цього випливає, що інтенсивність запаху поблизу джерела більша і забір його треба робити в безпосередній близькості від поверхні джерела запаху або з його поверхні. Якщо запаховий слід поміщений в обмежений

простір, наприклад у скляну ємність, то внаслідок рухливості структури він буде являти собою однорідну суміш у будь-якій частині ємності.

Розвіювання – це властивість запахового сліду розосереджуватися в ємності або просторі, тобто змінювати свій обсяг і таким способом зменшувати кількість запахових речовин в одиниці обсягу. Розвіювання треба відрізняти від фізичної властивості летючості, якою володіють деякі тверді і рідкі тіла. Летючість – властивість джерела запаху, а розвіювання характеризує сам запаховий слід як деякий обсяг газоподібної речовини, здатної взаємодіяти з органом нюху й обирати сприйняття запаху.

Унаслідок цієї властивості запаховий слід утворює газоподібну хмару, що не має постійної, стійкої форми (запах вихлопних газів автомашини, трупа тощо). Такий слід, виникнувши поблизу поверхні джерела, постійно рухається і розсіюється в повітряному середовищі. Напрямок і швидкість руху залежать від переміщення повітря. Вітер збільшує швидкість розсіювання, змінює напрямок руху сліду і дозволяє відшукувати джерело запаху.

Подільність запахових слідів. Оскільки речовина, що утворить запаховий слід, перебуває в газоподібному стані, цей слід може бути розділений на частини, причому кожна з них зберігатиме якісні характеристики цілого. Завдяки цій властивості з одного джерела можна отримувати одночасно або з розривом у часі декілька зразків запахових слідів, інформаційна значимість яких буде однаковою.

Властивість подільності запахових слідів зі збереженням інформаційної значимості цілого в кожній його частині дозволяє зробити важливі рекомендації, якими необхідно керуватися для вилучення і збереження (консервації) слідів. Якщо неможливо вилучити джерело запаху, варто відібрати декілька порцій запахового сліду, щоб забезпечити повторні дослідження. Якщо запаховий слід законсервований в ємності, його можна розділити на однорідні порції.

У криміналістиці всі сліди за стійкістю ділять на *змінювані і відносно незмінні*. У природних умовах запахові сліди піддаються змінам. Так, запахова речовина в сліді взуття змінюється і через

деякий час взагалі зникає, розсіюючись у навколишньому середовищі. Якщо запаховий слід законсервований, наприклад поміщений у спеціальну металеву або скляну флягу, банку, він стає відносно незмінним і тривалий час придатний для досліджень.

Об'єктами-носіями запаху людини є піт, кров (зокрема, в сухих плямах), волосся (зберігає індивідуальний запах людини десятки років); особисті речі (ношені предмети одягу, взуття утримують індивідуальний запах від кількох днів до кількох місяців); різні предмети (засоби вчинення злочину, зброя, які не менше 30 хвилин перебували в контакті з людиною, зберігають його індивідуальний запах до двох діб).

На речах і предметах, заритих у землю або сніг, запахові сліди присутні до декількох місяців. Так, на облікових журналах, заритих у клумбу в металевій коробці, сліди-запахи можна було виявити і після 7 місяців. Одорологічні сліди добре зберігаються на холоді, в тіні, в закритих приміщеннях, на пористих, жорстких поверхнях; гірше – на вітрі, на нагрітих і гладких предметах.

42. Поняття та сутність криміналістичної одорології

Криміналістична одорологія – це система наукових прийомів і технічних засобів виявлення, аналізу, вилучення та зберігання запахових слідів для їх подальшого використання з метою встановлення конкретної людини і належних їй предметів, речей, документів та інших об'єктів за індивідуальним запахом.

1965 р. група криміналістів у складі А. Винберга, В. Безрукова, М. Майорова і Р. Тодорова запропонувала використовувати спосіб консервації і подальшого застосування запахів, який був названий криміналістичною одорологією, або одорологічним методом.

Закономірно виникло питання про можливість використання запахових слідів у процесі доказування, тобто здійснення ідентифікації вже не тільки на етапі інтенсивного проведення оперативно-розшукових заходів на початку розслідування, але практично

в будь-який момент провадження. У 80–90-ті рр. XX ст. можливість призначення судової експертизи запахових слідів (одорологічної експертизи) та допустимість використання результатів цієї експертизи у доведенні були предметом бурхливих дискусій. Проте наукові дослідження дозволили вирішити спірні питання та розробити науково обґрунтовані ефективні методики збирання і дослідження слідів пахучих речовин.

За механізмом утворення запахові сліди умовно можна розділити на сліди-джерела запаху і сліди-запахи.

Сліди-джерела запаху – це сліди людей, тварин, комах, рослин, предметів і тіл органічного та неорганічного походження, тобто твердих, рідких, сипучих об'єктів. Наприклад, слід взуття людини або невидимі сліди рук на знарядді злочину одночасно несуть трасологічну й одорологічну інформацію. Звідси робота щодо вилучення кожного виду інформації повинна здійснюватися у певній послідовності. Якщо зі сліду взуття виготовити гіпсовий зліпок – втратимо його як одорологічний слід. Знаряддя, яке тримав у руках злочинець, потрібно зберігати в герметичному посуді як запаховий слід. Разом з тим воно може бути потрібним для дослідження, наприклад, експерту-трасологу або судовому медику (для встановлення групової приналежності крові тощо).

Сліди-запахи являють собою газоподібну суміш повітря з молекулами пахучої речовини, тобто саме джерело запаху (об'єкт) відсутній, а запах його залишився. У слідчій і оперативній практиці такими слідами є матеріальні частки (молекули) предметів, речовин, різних виділень людини, тварин, що відокремилися і перебувають у газоподібному стані. Присутність останніх у визначеному місці утворює слід запаху, наприклад бензину, ефіру, духів. Сліди-запахи несуть якісну інформацію про джерело і тому подібні зі слідами-речовинами, але відрізняються від них тим, що в місці виявлення запахового сліду відсутнє його джерело. Сліди-запахи досить нестійкі, вони безупинно розсіюються в просторі і практично зникають. Отже, на місці виявлення їх необхідно швидко вилучати і консервувати.

Сліди-джерела запаху поділяються на дві підгрупи: сліди-джерела запаху людини і сліди-джерела власного запаху.

Криміналістичні значення насамперед мають пахучі речовини тіла людини, які слугують важливим джерелом особистісної інформації, функціонуючим постійно, за будь-яких умов, незалежно від волі і бажань індивіда. Пахучі речовини, що виділяються з потом людини і потрапляють на предмети обстановки, зберігають відомості про нього і після відходу суб'єкта – джерела запахової інформації.

Пахучі речовини, що характеризують тіло особи, за їх значенням у дослідженні запахових слідів умовно можуть бути розділені на:

1) речовини, що визначають біологічний вид, стать, вік, стан здоров'я та інші групові особливості суб'єкта;

2) речовини, що відображають його індивідуальні особливості;

3) компоненти, присутні внаслідок різних випадкових зовнішніх і внутрішніх факторів.

Сліди-джерела власного запаху – це всі матеріальні предмети, які певною мірою мають властивість летючості і тому є джерелами запаху, тобто пахнуть. Потрібно мати на увазі, що власний запах предмета може бути сильніше, ніж запах людини, залишений на ньому: іноді такі предмети не можна використовувати для роботи розшукової собаки, оскільки власний запах предмета-носія сильніше, ніж запах, залишений людиною. Навряд чи можна використовувати для вибірки змочену в бензині ганчірку, якою злочинець витер руки.

Вивчення умов утворення запахових слідів становить один з напрямів досліджень криміналістичної одорології. Ці сліди діляться на три групи: *свіжі, нормальні і старі*. До слідів першої групи належать ті, які виявлені упродовж однієї години з моменту їх залишення. Нормальними вважаються сліди, виявлені в період до трьох годин, а старими – через три години після утворення. Практика криміналістичної одорології свідчить, що в закритих непровітрюваних приміщеннях запахові сліди зберігаються на добре всмоктуваних носіях до двох років.

Для правильного визначення ймовірних місць перебування запахових слідів і об'єктів-носіїв запаху необхідно моделювати поведінку злочинців на місці події, звертаючи увагу на місця його тривалого перебування.

Криміналістична одорологія використовує в боротьбі зі злочинністю різні хімічні мітки, для нанесення яких використовують пахучі та стійкі хімічні речовини. Хімічні мітки результативні під час визначення руху злочинців, виявлення викрадених цінностей, грошей, документів тощо. Для опрацювання пахучих міток потрібні спеціально підготовлені собаки, а також інструментальні засоби.

У процесі аналізу запахових слідів вирішуються такі завдання: виявлення учасників злочину, виявлення індивідуального запаху однієї й тієї самої людини в запахових слідах, вилучених з різних місць події; встановлення приналежності злочинцеві предметів, виявлених на місці події; встановлення приналежності предметів, вилучених у злочинця чи інших осіб, потерпілому; визначення походження запаху від конкретних осіб під час комплексного дослідження речових доказів.

43. Вилучення та використання запаху людини

Пахучі сліди на місці події використовуються спочатку для застосування розшукової собаки «по гарячих слідах», після чого одорологічні проби з предметів і слідів (включаючи і виявлення з розшуковими собаками) вилучають і зберігають для аналізу.

Під час проведення невідкладних слідчих дій робота із запаховими слідами здійснюється за загальними правилами, але з урахуванням особливостей, характерних для цих слідів. До таких *особливостей* належать: створення умов, що забезпечують максимальне збереження запахових слідів; обмеження кількості учасників огляду місця події тільки необхідними особами; дотримання правил поведінки і пересування, що виключають порчу слідів або їх забруднення сторонніми пахучими речовинами (учасники огляду повинні перебувати в межах відведеної ділянки, пересуватися тільки з дозволу керівника огляду, не палити і не створювати протягів); сувора черговість пошуку і вилучення запахових слідів. Ця діяльність повинна передувати роботі з будь-якими іншими слідами або предметами – речовими доказами.

Як засоби для відбору та консервації одорологічних проб, використовують *шматки бавовняної байки або фланелі* розмірами приблизно 10 × 15 см, упаковані в три-чотири шари побутової алюмінієвої фольги, пінцети, гумові рукавички і пульверизатор з водою. Замість фольги як упаковки можуть використовуватися чисті скляні банки з металевими або скляними кришками.

Спочатку над сухим предметом – носієм запаху – один-два рази розпилюють воду (легке зволоження сприяє виділенню пахучих речовин), потім предмет у місцях передбачуваного існування одорологічного сліду обгортають шматком байки, а поверх неї – фольгою в два шари, після чого останню ретельно притискають для забезпечення щільного контакту тканини з предметом. Цей контакт повинен здійснюватися не менше однієї години.

Шматки байки із зібраними пробами упаковують окремо в чисті скляні банки або загортають у кілька шарів фольги (пакети і кришки з поліетилену, інших пластмас для пакування запахових об'єктів не придатні, тому що пропускають або вбирають у себе пахучі речовини). Зі слідів крові і з предметів, що ймовірно належать злочинцеві і вилучених у разі провадження слідчих дій, пахучі речовини витягують безпосередньо в лабораторії.

Якщо на місці події злочинець залишив особисті речі і предмети, то пінцетом або руками у гумових рукавичках кожен об'єкт поміщають в окремий новий поліетиленовий мішечок, який герметично зав'язують. Для кращої герметичності використовують подвійні поліетиленові мішечки, в яких запахи можуть зберігатися місяцями, не втрачаючи своїх індивідуальних якостей.

Проби запаху відбирають на *ватяні або марлеві тампони*. Для цього пінцетом беруть стерильний тампон, яким з легким натиском проводять по поверхні-носію запаху і поміщають у герметичний скляний посуд темного кольору. Так пахучі речовини відбирають з одягу підозрюваного, його особистих речей і слідів взуття.

Отримати проби запаху можна також *методом адсорбції*, під якою розуміють поглинання речовини з розчину або газу поверхневим шаром сорбенту. Для цього із запахового сліду шприцом відсмоктують пахучі речовини, які перекачують в ємність.

На дні ємності міститься сорбент (стерильний ватний або марлевий тампон), після чого її герметично закривають.

Для кращого вилучення запаху зі сліду поверх сорбенту кладуть алюмінієву фольгу і поліетиленову плівку, притискаючи їх вантажем. Якщо слід розташований на вертикальній поверхні предмета-носія, то сорбент, фольгу і плівку зміцнюють клейкою стрічкою. Коли потрібно зібрати запах зі сферичної або фігурної поверхні (наприклад, дверної ручки, важелів керування автомобілем), її обгортають шматком сорбенту. Під час вилучення запаху з об'ємних або поверхневих слідів ніг, рук на ділянку предмета-носія поверх сорбенту кладуть коробку. Під неї створюється мікроклімат, що підсилює випаровування пахучої речовини.

Проби запаху можна відібрати за допомогою *поліетиленових колб, шприца* та інших всмоктуючих (за рахунок створення вакууму) приладів як зі слідів людини, предметів, речей, знарядь злочину, одягу, так і з повітря закритих приміщень. Взяті проби перекачуються в герметично закупорений посуд для зберігання і подальшого використання у встановленні злочинців.

Службові собаки досить чітко шукають людей за пробами запаху з приміщень, в яких ті перебували 10–15 хвилин, а також за запахами, відібраними з дрібних предметів (сірників, кнопок, цвяхів тощо). Якщо в приміщенні є запахи інших людей, це не робить істотного впливу на якість вибірки.

Пахучі речовини зберігаються в повітрі приміщень 2–3 доби, і навіть короткочасне провітрювання не усуває їх. Для надійної одорологічної вибірки достатньо кількох десятків кубічних міліметрів повітря з молекулами пахучих речовин, взятих з людини або її сліду.

Оптимальним сорбентом визнано активоване вугілля, що зберігає на собі пробу запаху до двох років і має можливість багаторазового (5–8 разів) використання.

Пахучі речовини людини на слідах ніг, взуття, знаряддях злочину й обставині місця події на відкритій місцевості зберігаються впродовж 20 годин, а на особистих речах і предметах – до декількох діб.

Термін збереження запахових слідів залежить від обсягу і ступеня вентиляції приміщення, а також від сприймаючих властивостей місця перебування об'єктів-носіїв. Так, на бавовняній панчосі, заритій у сніг на глибину близько двох метрів, запах тримався більше 40 діб, а на закопаній у землю картотеці в картонному футлярі – більше 6 місяців. За цими слідами за допомогою службової собаки були встановлені власники зазначених предметів.

Біологічні виділення людини (слина, сеча, кров, сперма) містять індивідуальні пахучі речовини. Ці виділення, а також волосся з різних частин тіла і стрижені нігті ефективні для вибірки речей і предметів за допомогою службової собаки.

Способи вилучення, пакування та зберігання біологічних виділень людини в цілому такі ж, як і у разі вилучення запахових проб або предметів-носіїв. Коли біологічні виділення містяться на вилучених предметах і речах, їх варто помістити в герметичні ємності, а якщо на землі – їх доцільно вилучити разом з частиною ґрунту й упакувати в закритий скляний посуд. Коли біологічні виділення неможливо вилучити разом з предметом-носієм, варто взяти проби, які утворюються з їх пахучих речовин, на марлеві тампони, а також декілька зразків запаху шприцом і закачати в герметично закупорювані ємності. Після вилучення й упаковки біологічних виділень флакони, баночки та поліетиленові мішечки рекомендується позначити етикетками із зазначенням номера кримінальної справи, місця, часу вилучення тощо. Ємності опечатуються.

Своєчасно взяті та законсервовані запахи можна пересилати поштою для проведення вибірок речей і предметів підозрюваного. Найкраще пересилати предмети одягу (сорочки, носовички, головні убори, взуття, підкомірці тощо), оскільки на них концентруються досить пахучі речовини. Коли у справі проходять декілька підозрюваних, які проживають у різних місцях, то одна і та сама річ, виявлена на місці події, може послідовно транспортуватися для проведення одорологічних вибірок. Після кожної вибірки її потрібно одразу герметично упакувати.

Як зразки для порівняльного дослідження використовуються невеликі кількості рідкої і сухої крові, що відбираються в медичній установі. Можливий, але менш бажаний відбір зразків потожирової речовини. Його повинні здійснювати особи, які не брали участі у зборі запахових проб на місці події у певній справі. Це необхідно, щоб пахучі сліди цього фахівця з випадкових причин не потрапили одночасно до складу слідових проб з місця події і до складу порівняльних зразків. Оскільки повністю не можна виключити таку можливість, використання проб крові щодо доказового значення результатів дослідження переважає.

Для отримання порівняльного зразка особі, у якої він відбирається, пропонується самостійно витягти з банки (або з фольги) два чистих клаптя байки і помістити їх на 30 хв окремо один від одного в розправленому вигляді на тіло: за пояс штанів, за комірець або під манжети одягу, що притискаються до тіла. Шматки байки з отриманими зразками складають і упаковують в банки або у фольгу, позначають етикетками, де вказують прізвище, ім'я, по батькові особи, у якої відібраний зразок, рід його занять, вік, з якої частини тіла отриманий порівняльний зразок, час контакту клаптів байки з тілом, наявність специфічних запахів під час отримання порівняльних зразків.

44. Виникнення, поняття, зміст і правові основи кримінальної реєстрації

Методи реєстрації в цілях боротьби із злочинністю використовувалися ще в стародавні часи. Як правило, для цього застосовувалось два способи: таврування та каліцтва.

Обидва ці способи виконували одночасно функції покарання і впізнання (в стародавньому Вавилоні – Закони Хаммурапі, стародавній Індії – Закони Ману). Фізичні каліцтва вказували не тільки на характер скоєного злочину, але і на те, скільки злочинів вчинено цією особою. Під час таврування на лиці чи на іншій частині тіла випалювали умовні знаки, букви чи слова (наприклад, у Росії – «ВОР», «КАТ»). Тавро деякою мірою полегшувало затримання

злочинця, але, встановивши, де, коли і за що він був покараний, впізнати його особу за тавром було неможливо.

В Англії і Франції проводились «ідентифікаційні паради», які полягали в тому, що злочинців, які перебували під вартою, оглядали поліцейські, і намагалися впізнати раніше бачених.

Науковою основою кримінальної реєстрації є положення про індивідуальність кожного об'єкта, відносну стійкість ознак об'єкта та можливість його ідентифікації. Формування кримінальної реєстрації на науковій основі було започатковано наприкінці XIX ст. французьким криміналістом А. Бертільйоном, який розробив і впровадив у практику боротьби зі злочинністю антропометричний метод реєстрації злочинців. Більш прогресивним методом, який через декілька років прийшов на зміну антропометрії, став дактилоскопічний метод реєстрації злочинців.

Кримінальна реєстрація – це цілеспрямований систематичний облік певних об'єктів для наступного використання реєстраційних даних під час розслідування злочинів, розшуку злочинців і речових доказів, з'ясування обставин, що супроводжують кримінальне правопорушення.

Систему кримінальної реєстрації утворюють різні види криміналістичного обліку.

Криміналістичний облік – це система реєстрації, систематизації та зосередження об'єктів або відомостей про них за їх ідентифікаційними ознаками з метою використання облікових даних для розслідування та попередження кримінальних правопорушень, яка ґрунтується на наукових даних і узагальненнях практики боротьби зі злочинністю.

Безпосереднім призначенням кримінальної реєстрації є утворення попередніх умов для ідентифікації об'єктів, що реєструються, наведення відповідних довідок щодо них. За допомогою реєстраційних даних здійснюється розшук та ідентифікація об'єктів шляхом порівняння матеріалів реєстрації з ознаками об'єкта, що перевіряється. Кожний вид криміналістичного обліку – це фактично інформаційно-пошукова система. Тому ведення і використання криміналістичних обліків передбачають широке застосування інформаційних технологій.

За допомогою кримінальної реєстрації вдається вирішувати такі *завдання розслідування*: встановлення факту притягнення особи раніше до кримінальної відповідальності; виявлення невідомого злочинця, який зник з місця події, або особи, яка втекла з місць позбавлення волі; ідентифікація злочинця за його слідами; встановлення особи невпізнаного трупа тощо.

У вузькому розумінні реєстрація є процесом фіксації в установленому порядку ознак об'єктів в облікових документах за наявності необхідних для цього підстав. Під час криміналістичного обліку використовують різні способи реєстрації та фіксації ознак об'єкта: описово-письмовий, дактилоскопічний, фотографічний, графічний, колекційний.

Правовими основами криміналістичної реєстрації є: Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про Національну поліцію», Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Постанова міністра внутрішніх справ «Про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України», Положення Міністерства внутрішніх справ України Про експертну службу тощо.

45. Види обліків

Система криміналістичного обліку складається з його різних видів. Залежно від вирішуваних завдань криміналістичні обліки поділяються на оперативно-пошукові та інформаційно-довідкові, а залежно від рівня концентрації інформації – на центральні, регіональні та місцеві.

Оперативно-пошукові обліки вміщують об'єкти, які безпосередньо пов'язані з подією злочину і, як правило, вилучені під час оглядів місця події або проведення оперативних заходів та слідчих дій. До них належать: дактилоскопічні обліки, колекції слідів злому, взуття, транспортних засобів, волокон, замків і ключів, підроблених рецептів і бланків документів, кулегільзотеки, колекції суб'єктивних портретів тощо.

Інформаційно-довідкові обліки (колекції і картотеки) комплектуються об'єктами та даними, які безпосередньо не пов'язані з подією злочину та одержані в результаті нагромадження відомостей інформаційного характеру. Об'єктами інформаційно-довідкових колекцій і картотек можуть бути зразки різноманітних виробів, рисунки, фотографії, таблиці, каталоги тощо.

Центральні обліки здійснюються Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України (далі – ДНДЕКЦ). До центральних оперативно-пошукових обліків належать: центральна колекція куль і гільз зі слідами зброї (кулегільзотека); центральна картотека фальшивих грошей; центральна картотека підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; центральна картотека слідів рук, вилучених з місць нерозкритих тяжких та резонансних злочинів; центральна колекція макетів вибухових пристроїв і речовин; центральна колекція фонограм з голосами осіб, які анонімно повідомляли про загрозу вибуху.

У межах центральних обліків утворено інформаційно-довідкові колекції зразків: документів суворого обліку, цінних паперів і грошей; зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; рельєфних підошов взуття; інструментів, що використовуються у процесі зламування; лакофарбових покриттів; вибухових пристроїв і речовин; протекторів шин; волокон і волосся; паливно-мастильних матеріалів; підроблених номерів вузлів, деталей та агрегатів автотранспорту тощо.

Регіональні обліки здійснюють науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (далі – НДЕКЦ).

Регіональні оперативно-пошукові обліки комплектуються з об'єктів, що вилучені під час оглядів місця події за справами про злочини, вчинені на території відповідного регіону, або надіслані для постійної перевірки з інших органів. До таких обліків належать картотеки: слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні на осіб, узятих поліцією на облік; кулегільзотеки; картотеки фальшивих грошей; картотеки підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів

поліграфії; колекції слідів знарядь злому, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); слідів взуття, вилучених з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, вилучених з місць нерозкритих злочинів; суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів; підроблених рецептів на одержання наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів; зразків почерку осіб, які займаються підробленням медичних рецептів; зразків печаток і підписів лікарів, які виписують рецепти на одержання медичних засобів; мікрооб'єктів.

На регіональному рівні утворюються інформаційно-довідкові колекції: зразків зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; рельєфних підошов взуття; інструментів, що використовуються під час злому; лакофарбових покриттів; скла фар автотранспорту; макетів вибухових пристроїв і речовин; протекторів шин; слідів рукавиць; замків і ключів; зразків волокон і волосся; паливно-мастильних матеріалів; підроблених номерів вузлів і агрегатів автотранспорту тощо.

Місцеві обліки ведуться у відділах, відділеннях, групах НДЕКЦ, що обслуговують міськрайонні органи і комплектуються об'єктами, вилученими у ході оглядів місця події у кримінальних провадженнях, що вчинені на території обслуговування органу Національної поліції, або надісланими для постійної перевірки з інших органів. До таких обліків належать: картотеки слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні картотеки на осіб, узятих поліцією на облік; колекції слідів знаряддя злому, вилучених з місць нерозкритих злочинів; слідів взуття, вилучених з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, вилучених з місць нерозкритих злочинів; суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів.

На місцевому рівні утворюються інформаційно-довідкові колекції: рельєфних підошов взуття; інструментів, що використовуються під час злому; лакофарбових покриттів; скла фар автотранспорту; протекторів шин; слідів рукавиць; замків і ключів; підроблених номерів вузлів і агрегатів автотранспорту тощо.

46. Криміналістичні обліки органів внутрішніх справ

Облік за способами здійснення злочинів

Цей облік являє собою спеціальну систему реєстрації злочинів за чітко вираженими ознаками, які характеризують механізм злочинних дій і особу злочинця. У регіонах облік здійснюється шляхом ведення двох видів картотек (за злочинами, які скоєні відомими і невідомим особами).

Картка на нерозкритий злочин перед поміщенням у картотеку обов'язково перевіряється за іншою картотекою і навпаки. Облік ведеться на місцевому й обласному рівнях. Дані про спосіб скоєння злочину є, крім того, частиною універсальної системи автоматизованого банку даних.

Облік осіб, які зникли безвісти, невпізнаних трупів, невідомих хворих і дітей

Цей облік здійснюється на рівні ДНДЕКЦ України, а також на рівні областей і являє собою систему взаємопов'язаних карток, які об'єднують пізнавальні картки єдиного зразка, що містять формалізований опис зовнішніх ознак людини.

Цьому обліку належать особи, які зникли без наявних для цього причин, якщо невідома їх доля і місцезнаходження; неповнолітні, які втекли із шкіл-інтернатів, дитячих будинків та інших закладів; душевнохворі, люди похилого віку й інваліди, інші особи, якщо вони не можуть повідомити про себе відомості, необхідні для встановлення особистості.

Впізнавальні картки обов'язково перевіряються за алфавітною картотекою осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності. Зі свого боку картотека зниклих безвісти осіб використовується під час перевірки осіб, доставлених в органи поліції, чи тих, які прибули без документів у будинки пристарілих та інвалідів, лікувальні заклади.

Впізнавальні картки осіб, занесених до картотеки невпізнаних трупів, перевіряються за картотеками безвісти зниклих громадян і осіб, які оголошені у розшук.

Облік слідів пальців рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотека), і осіб, узятих поліцією на облік

Цей облік ведеться експертно-криміналістичними відділами МВС. Об'єднує в себе картки з фотокартками одиничних і групових слідів пальців рук (долонь), візерунків, вилучених з місця розкритих кримінальних правопорушень, а також дактилоскопічні карти осіб, які взяті поліцією на облік. Цей облік є необхідним для встановлення осіб, які залишили сліди рук на місцях подій. За його допомогою є можливість встановити факт залишення слідів однією і тією самою особою в різних місцях, що може бути підставою для об'єднання кримінальних проваджень в одне.

Облік стріляних куль, гільз і боєприпасів із слідами зброї (кулегільзотека)

Цей облік ведеться в експертно-криміналістичних управліннях з метою встановлення фактів застосування злочинцями одного й того самого екземпляра зброї під час скоєння декількох злочинів. Обліку підлягають кулі, гільзи і боєприпаси із слідами зброї, виявлені і вилучені на місці нерозкритого злочину. У разі вилучення зброї вона перевіряється за обліком викраденої, загубленої, вилученої, добровільно зданої нарізної вогнепальної зброї, проводяться експериментальні постріли, отримані кулі і гільзи направляються до кулегільзотеки для перевірки.

Облік підроблених грошових знаків і цінних паперів

Цей облік ведеться в експертно-криміналістичному центрі й експертних підрозділах на місцях. Облік ведеться у формі колекції зразків підроблених грошових знаків і цінних паперів з одночасним їх описом у спеціальних картках, які складаються за результатами дослідження об'єктів. Перевірці за обліком передує експертне дослідження сумнівних грошових знаків і цінних паперів з метою встановлення їх справжності та підробленості. У випадку, коли вони підроблені, визначається спосіб їх виготовлення, використання матеріалів для виготовлення, джерела походження цих об'єктів.

Облік підроблених документів, виготовлених поліграфічним способом

Як і попередній, цей облік є як централізованим, так і місцевим. У нього входять масиви підроблених документів чи їх фотокопії: бланки, виготовлені за допомогою типографських наборів,

кліше, поліграфічних засобів чи іншої розмножувальної техніки. Картотека підроблених документів дозволяє встановити єдине джерело їх надходження і виявити осіб, які займаються їх виготовленням.

Облік підроблених медичних рецептів на отримання наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів, а також зразків почерку осіб, які здійснюють їх підробку

Цей облік в експертних закладах ведеться за регіонами, оскільки рецепти на наркотичні і сильнодіючі препарати приймаються в аптеках того регіону, де і виписуються. Облік дозволяє встановити факт підробки ряду рецептів однією особою і визначити застосовані для цього технічні засоби, а за зразками почерку встановити осіб – виконавців підробки.

Фонотеки голосу і мови осіб, які являють собою оперативний інтерес

Цей облік є централізованим. Мовна інформація про осіб реєструється на магнітних носіях для визначення особи, впізнання громадян у процесі оперативно-розшукових заходів і слідчих дій.

Крім описаних обліків, у ряді міських (районних) органах ведуться ініціативні обліки неномерних речей, слідів транспортних засобів і взуття, мікрооб'єктів, вилучених з місць нерозкритих злочинів, а також суб'єктивних портретів.

РОЗДІЛ 3
КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

47. Поняття криміналістичної тактики, її система та завдання

Криміналістична тактика – це система наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового розслідування та судового слідства, які розробляються на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів провадження слідчих і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів та встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину.

У структурному відношенні в тактиці виділяються два розділи: перший містить так звані загальні положення (вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів); другий включає положення щодо тактики провадження окремих слідчих дій. Таке розуміння тактики та її структури має найбільш загальний характер і є загальновизнаним. Проте воно звужує сферу застосування та межі криміналістичної тактики, характеризуючи її тільки щодо окремих слідчих дій.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики потребують розширення меж її дослідження. За своїм змістом вона повинна мати трирівневу структуру:

1) загальні положення (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи, елементи планування й організація розслідування, вчення про криміналістичну версію тощо);

2) підгалузі (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності);

3) окремі наукові теорії (теорія прийняття тактичних рішень, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів та ін.).

Оскільки тактика є частиною криміналістичної науки, вона не може не включати до себе деякі її положення. Це можуть бути

окремі криміналістичні теорії або їх структурні підрозділи. Окремі наукові теорії у криміналістичній тактиці мають різний ступінь сформованості, тому вона є відкритою системою, яка характеризується появою нових теорій.

Складові елементи криміналістичної тактики:

1) тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети;

2) тактична рекомендація – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо обрання і застосування засобів, прийомів і форм поведінки;

3) система (підсистема) тактичних прийомів – упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість у процесі її реалізації (іноді систему тактичних прийомів іменують тактичною комбінацією);

4) тактика слідчої (судової, оперативно-розшукової) дії, яка охоплює весь типовий тактичний комплекс її можливого здійснення, реалізації;

5) система слідчих або інших дій (тактична операція), спрямована на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Криміналістична тактика тісно пов'язана з іншими розділами криміналістики – криміналістичною технікою та методикою розслідування окремих видів злочинів. Тактика провадження певних процесуальних дій змінюється залежно від характеру задіяних засобів та прийомів криміналістичної техніки. Використання технічних засобів передбачає їх тактичне обґрунтування та доцільність. Взаємозв'язок криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів визначається тим, що рекомендації тактики реалізуються тільки через методику розслідування з урахуванням специфічних рис конкретного виду злочину.

48. Поняття, джерела та функції тактичного прийому

Відокремлення тактичного прийому від інших способів дії полягає в його психологічній сутності, особливостях психологічного механізму його реалізації. Такий механізм реалізації тактичного прийому припускає: 1) його психологічну спрямованість, пов'язану з викриттям неправди, актуалізацією забутого, відтворенням події, що трапилася, знаходженням прихованого тощо; 2) безпосередню чи опосередковану взаємодію між слідчим (суддею) та його респондентами; 3) психологічний ефект від використання прийому (що пов'язано з одержанням об'єктивних показань, виявленням слідів і знарядь злочину, встановленням місцезнаходження тайника тощо).

Визначення поняття тактичного прийому передбачає врахування і такої його ознаки, як ситуаційна зумовленість. Слідча ситуація справляє чималий вплив як на обрання тактичних прийомів, так і на доцільність їх застосування в певних умовах.

Тактичний прийом – це спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації та є найбільш раціональним і ефективним у певних ситуаціях.

Тактичний прийом виконуватиме свої функції тільки в тому разі, якщо він відповідатиме ряду *вимог*, до яких належать законність, етичність, науковість, вибірковість, пізнавальна цінність.

Законність як принцип застосування тактичних прийомів полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці прийоми повинні повністю відповідати закону. Тактичний прийом може використовуватися лише в межах тих слідчих і судових дій, порядок здійснення яких визначено кримінально-процесуальним законом. Відповідність тактичного прийому вимогам законності означає також і те, що він не може суперечити закону.

Етичність тактичних прийомів полягає в тому, що вони не можуть містити елементи неправдивої інформації, введення особи в оману, справляння такого впливу на психіку людини, що

зумовлює негативні наслідки. Неприпустимими є тактичні прийоми, засновані на насильстві, погрозах, обмані, використанні аморальних спонукань, культурної відсталості, релігійних упереджень тощо.

Важливою вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, є їх *науковість,* під якою розуміють відповідність прийому науковим даним, що лежать в основі його формування. Розроблення тактичних прийомів ґрунтується на даних різних наук: психології, логіки, педагогіки, лінгвістики, кібернетики та ін. Проте вимога науковості цим не вичерпується. Вона насамперед визначає природу тактичного прийому. Наукова обґрунтованість передбачає: науковість прийому за джерелом його походження; відповідність прийому сучасному стану науки; можливість наукового передбачення результатів використання прийому.

Наступною вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, є їх *вибірковість* як спроможність вирішувати тактичні завдання у певних ситуаціях. Ситуативний характер прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час провадження досудового чи судового слідства в цілому або у разі проведення окремих слідчих (судових) дій, зумовлює потребу в опрацюванні найрізноманітніших тактичних прийомів.

Серед вимог, що ставляться до тактичних прийомів, є також їх *пізнавальна цінність*. Тактичні прийоми за своїм призначенням і спрямованістю сприяють пізнанню, переслідують мету одержати доказову інформацію (знайти сліди чи знаряддя злочину, одержати показання від свідка чи обвинуваченого, встановити особу злочинця чи жертви тощо).

У генезі криміналістичної тактики до її *джерел* традиційно відносять дані таких наук, як логіка, психологія, лінгвістика, соціологія, наука управління та ін. Разом з тим розвиток окремих наук, їх інтеграція та диференціація дають змогу виявити нові джерела, що сприяють розвитку і становленню криміналістичної тактики та її ядра – тактичних прийомів. До таких джерел можуть належати дані теорії прогнозу, теорії ігор, теорії систем тощо.

Наукові положення *логіки* мають посісти особливе місце під час формування та використання тактичних прийомів огляду місця події, допиту в усіх його різновидах, обшуку та інших процесуальних дій. Такі тактичні прийоми, як аналіз слідів та інших речових доказів, їх зіставлення з іншими даними, постановлення різноманітних за своєю природою запитань допитуваному чи пред'явлення йому певних доказів, містять у собі елементи логіки. Її закони визначають не тільки форму і зміст тактичних прийомів, а й певну послідовність їх застосування, певне їх поєднання у межах окремої процесуальної дії.

Важливим теоретичним джерелом тактичних прийомів є *психологія.* Її особлива роль визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо або опосередковано спрямовані на специфічний об'єкт – психіку людини; їх розроблення і побудова ґрунтуються на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, певних властивостях і станах; їх зміст і механізм реалізації зумовлені необхідністю справляння психологічного впливу з метою встановлення психологічного контакту, актуалізації забутого, викриття неправди у свідченнях тощо.

Особливий інтерес для розвитку криміналістичної тактики становить *соціальна психологія*, яка надає відомості про вікові, соціально-психологічні особливості особи, її конформність, схильність до референтної групи (референту), соціальну роль та ін. Використання даних цієї науки дозволяє більш диференційовано формувати достатні та необхідні засоби впливу на осіб різних категорій.

Розроблення і застосування тактичних прийомів пов'язані з деякими напрямами математичної науки, зокрема *теорією ігор*. Вплив теорії ігор на розвиток криміналістичної тактики виявлено нещодавно. Використовуючи математичний апарат, теорія ігор винаходить такі правила поводження у конфліктних ситуаціях, які були б найкращими. Ці завдання можуть бути найбільш ефективно вирішені на рівні рефлексивного мислення й управління як ядра теорії ігор. Елементи рефлексивного мислення необхідно більш широко застосовувати в процесі обрання і побудови окремих тактичних прийомів, їх систем, прогнозування можливостей їх ефективної реалізації.

Криміналістична тактика пов'язана з *наукою управління,* зокрема з науковою організацією праці (далі – НОП). Вона використовує такі положення НОП, як планування діяльності, розподіл сил і засобів, економія часу.

Розгляд НОП як джерела тактичних прийомів є спірним. Віднесення деякими авторами НОП до джерел тактичних прийомів пов'язане з тим, що вони ототожнюють організаційні та тактичні способи дії, ставлять між ними знак рівності. НОП може лише сприяти ефективному використанню тактичних прийомів, але не породжувати їх.

Ізольований розгляд окремих теоретичних джерел є умовним. У всіх випадках тактичний прийом має декілька джерел. Так, постановка певних запитань допитуваному заснована на даних логіки (логічна природа запитання, його вид, форма), психології (запитання є носієм психологічного впливу), лінгвістики (запитання повинно бути правильно сформульовано з погляду мовознавства). Пред'явлення доказів базується на даних психології (актуалізувати забуте, викрити неправду тощо), логіки (визначеність і послідовність їх пред'явлення), теорії ігор (обрання моменту пред'явлення доказів за допомогою імітації міркувань респондента, прогнозування результату реалізації прийому тощо).

Джерелом тактичних прийомів є *результати криміналістичних наукових пошуків.* Як не дивно, але про це джерело забувають самі криміналісти. Сьогодні криміналістична тактика переростає свій традиційний потенціал, а це вимагає не тільки його оновлення, а й побудови систем тактичних прийомів, розроблення нових способів дії. Криміналістика на основі вивчення та узагальнення слідчої практики розробляє і пропонує найбільш ефективні тактичні прийоми та засоби.

Джерелом тактичних прийомів може бути й безпосередньо *слідча* чи *судова практика.* Судово-слідча практика дозволяє нагромадити необхідний емпіричний матеріал, узагальнити особливості застосування способів дії, одержати уявлення щодо прогалин і помилок, апробувати рекомендації криміналістичної теорії.

Тактичні прийоми виконують *різноманітні функції* і можуть бути поділені на *загальні,* що виходять за рамки ізольованої дії

та характерні для ряду процесуальних дій, та *окремі,* притаманні внутрішньому змісту окремої дії.

Загальними функціями тактичних прийомів можуть бути пізнавальна, прогностична, комунікативна, регулятивна.

Пізнавальна функція тактичних прийомів пов'язана з одержанням доказової інформації під час виконання окремих процесуальних дій. Тактичні прийоми за своєю сутністю повинні сприяти пізнанню, переслідувати мету ефективного проведення слідчих та судових дій. Пізнавальна функція складається із застосування таких прийомів, які, відповідно до мети дії, сприяють виявленню інформаційного матеріалу та встановленню істини.

Прогностична функція тактичних прийомів дозволяє слідчому (судді) правильно обрати певні способи дії, домогтися реалізації мети процесуальної дії. Ця функція охоплює три основні напрями передбачення: 1) власних дій слідчим (суддею); 2) дій інших учасників процесу розслідування (судового розгляду); 3) можливості управління здійснюваною діяльністю.

Комунікативна функція проявляється у процесі спілкування слідчого (судді) з іншими учасниками в межах процесуальної дії (під час допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання тощо). Ця функція тактичних прийомів включає такі напрями: 1) встановлення психологічного контакту; 2) управління спілкуванням з боку слідчого (судді); 3) справляння психологічного впливу на підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи іншу особу в процесі спілкування; 4) одержання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Регулятивна функція тактичних прийомів припускає можливість виявляти їх вплив на слідчу ситуацію та ситуацію процесуальної дії, змінювати їх. Правильно обраний тактичний прийом дає змогу регулювати ситуацію в потрібному напрямі (змінювати позицію учасників процесуальної дії, одержувати дані про можливе місцезнаходження слідів злочину, способи їх приховування тощо). У процесі використання тактичних прийомів відбувається зміна ситуації, яку вони регулюють.

Тактичні прийоми обираються вільно та застосовуються на розсуд слідчого чи судді. Водночас треба враховувати можливості саме регулятивної функції тактичних прийомів, пов'язаної з відносною жорсткістю їх застосування.

Тактичні прийоми виконують також *окремі функції*, зумовлені специфікою процесуальної дії, її цільовою та ситуативною спрямованістю. Окремі функції являють собою диференціацію певних загальних функцій, пов'язану зі специфікою слідчої чи судової дії (огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту тощо). Так, у процесі допиту загальні функції тактичних прийомів (пізнавальна і комунікативна) проявляються у таких окремих функціях, як *функція викриття* (викриття неправдивої заяви про алібі, встановлення обмови, самообмови тощо), *функція спонукання* (актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання додавання показань), *функція корекції* (усунення перекручень у разі добросовісної помилки, уточнення показань та усунення суперечностей у них). Під час обшуку як окремі функції можуть бути розглянуті *діагностична* (пов'язана з визначенням добровільності видання об'єктів обшуку), *пошукова* (дозволить обрати напрям пошуку і виявити те, що шукають), *усунення протидії особи, яку обшукують, стимулювання її до спілкування, одержання від неї пошукової інформації* тощо.

Тактичні прийоми провадження окремих процесуальних дій мають багатофункціональне призначення. У процесі використання вони можуть виконувати різноманітні функції. Зокрема, пред'явлення певного доказу може бути використано для актуалізації в пам'яті допитуваного забутих обставин, викриття неправди, усунення суперечностей у його показаннях та ін. Тактичний прийом, що стосується аналізу слідів на місці події, дозволяє встановити більш широкий їх діапазон, причинні зв'язки між ними, відтворити подію, що сталася. Зіставлення окремих предметів може бути ефективним під час обшуку як у разі відшукання видозмінених (знищених) об'єктів пошуку, так і у процесі пошуку об'єктів, схованих у спеціальних тайниках.

Окремі тактичні прийоми можуть виконувати свої функції в різних процесуальних діях. Так, постановка певних запитань (нагадуючих, доповнюючих, уточнюючих, контрольних тощо) використовується в таких діях, як допит, обшук, пред'явлення для впізнання. Роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування застосовується під час допиту, обшуку, слідчого експерименту. Використання можливостей типових аналогів може бути застосовано не тільки у процесі огляду місця події, а й у разі обшуку.

Видимість функціональної уніфікованості тактичних прийомів створюється подібністю окремих цілей процесуальних дій. Разом з тим певна слідча (судова) дія завжди відображається на функції тактичних прийомів.

49. Класифікація та система тактичних прийомів

Класифікація тактичних прийомів:

1) за видом процесуальної дії:

– тактичні прийоми огляду місця події (аналіз окремих слідів на місці події; моделювання події, що відбулася; зіставлення модельованої події та реальної картини місця події; аналіз ознак знищення слідів; зіставлення інформації місця події з типовими аналогами тощо);

– тактичні прийоми допиту (постановка різних видів запитань; пред'явлення речових та письмових доказів; оголошення показань окремих осіб; допит на місці події; демонстрація перспектив ситуації, що склалася; переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування тощо);

– тактичні прийоми обшуку (залучення обшукуваного до діяльності слідчого; словесна розвідка; зіставлення виявленого з ознаками того, що шукається; аналіз ознак предмета пошуків; постановка обшукуваному уточнюючих запитань; використання можливостей типових аналогів тощо);

– тактичні прийоми інших процесуальних дій;

2) за діапазоном використання:

– тактичні прийоми, що використовуються під час провадження тільки окремих слідчих (судових) дій (допит на місці події, орієнтація на професійні навички обшукуваного тощо);

– тактичні прийоми, що використовуються у декількох (багатьох) процесуальних діях (постановка певних запитань, використання типових аналогів, аналіз слідів, предметів, їх ознак тощо);

3) за об'єктом спрямованості (або сферою реалізації):

– тактичні прийоми, спрямовані на справляння впливу на людину (роз'яснення важливості правдивих показань; постановка контрольних, нагадуючих, доповнюючих та інших запитань; демонстрація фотознімків; оголошення висновків експертиз або результатів слідчих дій тощо);

– тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріального середовища (аналіз слідів, предметів, їх ознак, розміщення; використання уявної реконструкції окремих елементів події; зіставлення слідів, виявлених на місці події, тощо);

4) за ситуаційною варіантністю (тактичні прийоми, які диференціюються залежно від ситуації процесуальної дії).

Так, у ситуації повідомлення неправдивих показань під час допиту можуть бути виділені такі тактичні прийоми: постановка контрольних запитань, пред'явлення доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події тощо;

5) за характером інформації:

– тактичні прийоми, що ґрунтуються на словесній інформації (бесіда на сторонню тему, роз'яснення значення щиросердого каяття, постановка певних запитань тощо);

– тактичні прийоми, що базуються на матеріалізованій інформації (демонстрація доказів, різної наочної інформації тощо);

– тактичні прийоми, засновані на логіко-розумовій інформації (аналіз окремих слідів (предметів); моделювання події, що відбулася; зіставлення інформації місця події з традиційним, природним плином події тощо).

У криміналістичній теорії тактичні прийоми традиційно розглядаються ізольовано, а не у певних комплексах чи системах. Разом з тим саме комплексне використання тактичних прийомів

варто здійснювати у процесі певної слідчої (судової) дії. Використання типових систем є набагато ефективнішим, ніж застосування окремих неузгоджених прийомів.

Система тактичних прийомів – це впорядкована сукупність (комплекс) взаємопов'язаних і взаємозумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість та вибірковість у процесі їх реалізації.

Така система повинна становити не просту сукупність прийомів, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, що припускає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому взаємопов'язані компоненти посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

Системі тактичних прийомів притаманні такі *загальні ознаки:*

1) *цілісність*. Елементи системи повинні бути безпосередньо чи опосередковано взаємопов'язані і вибірково взаємодіяти, тобто система має функціонувати як певний цілісний ансамбль. Кожний тактичний прийом повинен посідати своє місце в системі та виконувати необхідні функції. Системі мають бути притаманні нові інтегральні властивості, які не входять порізно як складові до системи елементів;

2) *наявність певної структури,* яка передбачає існування відповідних підсистем та окремих тактичних прийомів, що залежать від мети і ситуацій. Розташування тактичних прийомів у системі пов'язано з їх тактичною доцільністю та ефективністю використання у певній послідовності;

3) *ієрархічність системи тактичних прийомів,* що виступає як компонент більш широкої системи – криміналістичної тактики. Зі свого боку кожний компонент системи тактичних прийомів (огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання тощо) може розглядатися як система (чи підсистема), що диференційована відповідно до мети і ситуаційної зумовленості;

4) *множинність опису кожної системи.* Система тактичних прийомів може збігатися за формою прийомів, але відрізнятися за їх конкретним змістом і особливостями використання.

Існують також *специфічні ознаки* (властивості) системи тактичних прийомів:

а) *цільова спрямованість* – відповідність меті процесуальної дії;

б) *вибірковість* – можливість ефективної роботи тільки у певній ситуації;

в) *динамічність і гнучкість* – наявність широкого діапазону проявів у своєму конкретному змісті та особливостях використання. Гнучкість системи полягає у зміні лідерства застосування тактичних прийомів;

г) *варіантність* – множинність слідчих (судових) дій, а також різноманітних ситуацій, які зумовлюють і варіантність систем тактичних прийомів;

д) *алгоритмічність* – своєрідність алгоритмів для слідчого чи судді у процесі використання тактичних прийомів системи. Вона полягає в тому, що системи припускають певний порядок використання тактичних прийомів – їх форму, зміст, послідовність застосування тощо.

50. Поняття, сутність та види слідчих ситуацій

Слідча ситуація – це інформаційна модель, яка склалася у суб'єкта доказування на основі пізнання реальних умов, за яких здійснюється розслідування.

Враховуючи це, слідча ситуація дозволяє слідчому прийняти більш правильне рішення, застосувати необхідні тактичні прийоми.

Під час побудови слідчої ситуації слідчий враховує такі чинники:

- інформаційний характер щодо події злочину;
- процесуальний і тактичний характер;
- психологічний характер;
- організаційний характер.

Класифікація слідчих ситуацій:

1. Залежно від обсягу наявної доказової інформації: сприятливі та несприятливі слідчі ситуації.

2. Залежно від кількості, характеру та змісту і формуючих чинників: проблемні, конфліктні, безконфліктні, змішані.

3. За ступенем спільності: типові та специфічні.

4. Залежно від етапу розслідування: початкові, проміжні, кінцеві.

Сприятлива ситуація складається за наявності достатньої інформації.

Ситуація стає сприятливою, коли для її вирішення потрібно лише забезпечити раціональну реалізацію можливостей і досягнення мети розслідування, це:

- слідчих можливостей;
- оперативно-розшукових можливостей;
- громадських можливостей;
- організаційних можливостей.

Несприятлива слідча ситуація складається, коли слідчому для її вирішення необхідно визначити заходи впливу, прийняти тактичне рішення та реалізувати його. Несприятлива ситуація найчастіше характеризується відсутністю достатньої інформації для її вирішення.

Дії слідчого спрямовані на збирання інформації з метою її дослідження та введення до кримінального процесу.

За *конфліктної* ситуації інтереси слідчого та учасників процесу розслідування не збігаються, тобто складаються відносини суперництва та протидії, наприклад: обвинувачений прагне приховати сліди злочину; обвинувачений не хоче нести відповідальність за скоєний злочин.

Безконфліктна слідча ситуація виникає тоді, коли інтереси учасників процесу розслідування збігаються.

Типова ситуація складається, коли під час розслідування злочину діють загальні закономірності механізму здійснення злочину, утворення джерел доказової інформації. Для вирішення типових ситуацій застосовуються заздалегідь розроблені програми діяльності слідчого.

Специфічна ситуація складається за характерним збігом обставин, які потребують вибору нетипових засобів і тактичних прийомів вирішення.

Початкові слідчі ситуації виникають на стадії порушення кримінальної справи та на початковому етапі її розслідування.

Проміжні (наступні) слідчі ситуації характерні для подальшого етапу розслідування (робочого стану).

Кінцеві (заключні) виникають під час завершення розслідування, оцінки його результатів, вони визначають, як закінчилося розслідування, які проблеми виникли у зв'язку з цим. Вирішення кінцевих ситуацій передбачає діяльність слідчого, яка завершує процес розслідування.

51. Фактори впливу на формування слідчої ситуації

На формування слідчої ситуації впливають:

1. Суб'єктивні фактори впливу.
2. Об'єктивні фактори впливу.
3. Інформаційний характер впливу.
4. Матеріальний та організаційно-технічний характер впливу.

Суб'єктивні фактори впливу:

1. Психологічний стан слідчого.
2. Рівень його професійної підготовки.
3. Життєвий і професійний досвід.
4. Аналітичні можливості.
5. Поведінка осіб, які є учасниками кримінального провадження: свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого:

а) результат конфлікту між ними і слідчим.

б) протидія між слідчим і цими особами.

в) сприятливий хід розслідування, тобто їх допомога розслідуванню тощо.

Об'єктивні фактори впливу:

1. Стан провадження.
2. Зібрана або відсутня на цей момент розслідування доказова й орієнтована інформація.
3. Можливість речових доказів та інших носіїв (зокрема і можливих) до збереження закладеної в них інформації.
4. Джерела доказів.

5. Можливість вибору необхідних запобіжних заходів.

6. Техніко-криміналістичні засоби, тактичні прийоми і методики, які використовуються у процесі розслідування злочинів.

7. Рівень взаємодії слідчого з оперативними апаратами.

8. Проведення конкретної слідчої дії і наявність протидії з боку зацікавлених осіб.

Інформаційний характер впливу. Поінформованість слідчого:

а) щодо обставин злочину;

б) щодо можливих доказів у провадженні;

в) можливості збирання доказів та їх дослідження;

г) можливості протидії під час провадження.

Матеріальний та організаційно-технічний характер впливу:

1) наявність зв'язків між черговою частиною і слідчо-оперативною групою;

2) наявність засобів прийому та передавання інформації;

3) можливість мобільного маневрування силами та засобами тощо.

52. Поняття та значення тактичного рішення. Умови, що визначають прийняття і реалізацію тактичних рішень

Тактичне рішення – це вольовий акт слідчого, що полягає у визначенні цілі, а також засобів та способів досягнення. Під час тактичного рішення слідчий вибирає засоби і методи виявлення, фіксації, дослідження та використання джерел доказової інформації у розслідуванні.

Спочатку це – уявна діяльність з оцінки ситуації, яка склалася, а в подальшому – це:

1) формування уявної інформаційної моделі;

2) побудова слідчих версій;

3) планування;

4) вирішення слідчої ситуації;

5) реалізація тактичного рішення.

Отже, прийняття слідчим тактичного рішення – це діяльність, яка виключає: оцінку ситуації; створення уявної інформаційної моделі; вичленення проблеми та побудови версій; планування діяльності щодо вирішення ситуацій; практичну діяльність щодо реалізації тактичного рішення.

Тактичні рішення поділяються на:

1) процесуальні.

2) непроцесуальні.

До перших відносять вибір слідчих дій, міри запобіжних заходів, тобто все те, що належить до кримінального процесуального закону.

Непроцесуальні тактичні рішення – це прийоми і засоби реалізації процесуальних рішень, тому вони повинні відповідати принципам кримінального процесуального законодавства.

Існують деякі етапи прийняття тактичного рішення:

1) визначення мети;

2) аналіз інформації слідчої ситуації, що склалася;

3) вибір методів та засобів досягнення цілі;

4) доведення рішення до виконання.

Вимоги, що ставляться до тактичного рішення:

1. Законності (рішення приймається слідчим у межах його процесуальної компетенції з використанням лише таких засобів впливу, що не суперечать закону).

2. Етичності (відповідність рішення і засобів його реалізації моральним принципам проведення розслідування).

3. Обґрунтованості (відповідність рішення ситуації, що склалася, якщо воно направлене на реалізацію вимог закону, враховує інтереси взаємодії слідчого та інших учасників і органів).

4. Своєчасності (рішення приймається саме тоді, коли це забезпечує своєчасний розвиток процесу доказування).

5. Реальності виконання (це можливість здійснення намічених дій).

53. Поняття та види версій, їх побудова і перевірка у процесі розслідування кримінальних правопорушень

Версія – це обґрунтоване припущення про наявність і обставини розслідуваної події, дії конкретних осіб і наявність у цих діях складу певного злочину.

Пізнавальна функція версії полягає у: а) систематизації доказового матеріалу; б) його аналізі; в) обґрунтованому висуненні припущення, яке визначає найбільш швидкий та ефективний шлях встановлення істини.

Класифікація криміналістичних версій:

1) за обсягом понять версії поділяються на загальні (пояснюють зміст і сутність усієї події) та окремі (пояснюють зміст окремих фактів).

Різновидом загальних версій є типові версії, що відображають видові ознаки злочину та найбільш типовий механізм події. Так, за наявності ознак крадіжки існують типові версії – крадіжка чи інсценування; під час виявлення пожежі – підпал, порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки; у разі виявлення трупа – вбивство, самогубство, нещасний випадок та ін.;

2) за сферою використання версії поділяються на слідчі, оперативно-розшукові, судові та експертні. Ці версії, як правило, взаємопов'язані і можуть випливати одна з одної. Так, слідча версія може випливати з експертної, оперативно-розшукова – зі слідчої, і навпаки.

Методами побудови версій є їх логічні основи – індуктивний чи дедуктивний метод, аналогії. Побудова слідчих версій проходить такі *етапи*:

1) аналіз фактичного матеріалу;

2) висловлення припущення (саме версії);

3) виведення наслідків версії;

4) перевірка виведених наслідків (у цьому разі підтверджується або спростовується слідча версія).

Слідча версія в її закінченому вигляді завжди є наслідком індукції або дедукції. Індуктивні висновки – умовивід від окремого до загального – найчастіше застосовуються у випадках, коли слідча версія випливає з аналізу доказів, виявлених під час провадження окремих слідчих дій. Тоді від встановлення окремих причин походження доказів шляхом індуктивного мислення слідчий доходить загального припущення про характер і причини події злочину. У цьому разі індукція може бути неповною (під час умовиводу досліджуються не всі факти, явища, а лише їх частина) або повною, яка передбачає висновки, що ґрунтуються на знанні необхідних ознак і причинних зв'язків подій, фактів, явищ. Так, від окремих доказів шляхом аналізу і розгляду їх у взаємозв'язку слідчий доходить загального висновку про причетність суб'єкта до злочину.

У разі використання *методу індукції* щодо побудови версій, слідчий повинен передбачати помилки, які можуть виникнути у процесі індуктивного умовиводу. До них належать помилки неправильного висновку як результат помилкових посилань і висновків: «після цього – отже, внаслідок цього». Подібні помилки можуть призвести не тільки до неправильної побудови версій, а й до неправильного визначення шляхів розслідування злочину. Логічна помилка «поспішності узагальнення» полягає в тому, що висновок від окремого до загального ґрунтується не на повному і всебічному аналізі необхідних причинних зв'язків, а слідчий доходить висновку, базуючись на вивченні частини ознак. У практиці розслідування такі помилки трапляються під час конструювання версій, якщо в процесі аналізу слідчий не враховує певні чинники.

Побудова версій *дедуктивним* шляхом передбачає як початковий момент загальні положення, встановлені у процесі розслідування кримінального правопорушення. Дедуктивний метод може мати місце за суто недостатньою кількістю виявлених у провадженні доказів. У цьому разі під час побудови версій виходять не з аналізу певних доказів, а із загального припущення.

За подібної ситуації події злочину або окремих його обставин зі злочинами, які раніше розслідувалися, слідчі версії можуть

виникати за аналогією. Висунення слідчих версій за аналогією може привести до позитивних результатів під час розслідування злочинів.

Джерелами аналогії у процесі конструювання версій можуть бути:

1) оперативні і слідчі дані щодо складу та методів учинення розкритих кримінальних правопорушень;

2) оперативні і слідчі матеріали щодо однотипних нерозкритих злочинів;

3) загальні теоретичні положення, які ґрунтуються на узагальненні слідчої практики і дозволяють намітити певну кількість версій щодо конкретної категорії злочинів;

4) теоретичні узагальнення та власний досвід слідчого у розкритті злочинів.

У процесі конструювання слідчих версій за аналогією великого значення набуває аналіз способу вчинення злочину, оскільки він містить найбільш виразні сторони злочину.

Слідчі версії перевіряються у процесі розслідування за можливості одночасно (кожна версія має свої специфічні та спільні з іншими версіями питання). Під час вирішення питань про послідовність слідчих дій важливо насамперед планувати першочергові та невідкладні слідчі дії, а потім – дії, якими одночасно перевіряються декілька версій.

54. Поняття, завдання, принципи і види планування

Діяльність щодо розкриття і розслідування злочинів потребує чіткої організації та планування. Організація розслідування має певні рівні діяльності щодо розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм. У цьому аспекті в криміналістиці вирізняють такі рівні організації розслідування:

1) вищий – система заходів, яка забезпечує ефективність функціонування елементів системи і досягнення відповідної мети. Організація розслідування виступає як специфічна форма діяльності усіх компетентних органів (тобто органів досудового розслідування, а також інших органів);

2) управлінський – управління певним видом діяльності. Це комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів розслідування, необхідний рівень управління ними, ефективність їх діяльності, вдосконалення засобів та методів. Організація розслідування у цьому разі виступає як основна функція слідчого апарату одного відомства (наприклад МВС);

3) методичний – організація розслідування конкретного кримінального правопорушення. Це комплекс заходів щодо створення оптимальних умов для визначення і застосування найбільш ефективних і доцільних криміналістичних рекомендацій та прийомів;

4) тактичний – організація проведення окремої слідчої дії, оперативно-розшукового чи організаційно-технічного заходів, тактичної операції.

Організація розслідування передбачає визначення і мобілізацію сил і засобів, створення оптимальних умов для проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Причому керуючим суб'єктом організації розслідування є слідчий.

Організація розслідування означає: своєчасне розроблення узгодженого плану заходів місцевих правоохоронних органів; налагодження належної взаємодії у процесі розслідування між слідчим, оперативними працівниками, спеціалістами; забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою або слідчою бригадою; проведення регулярних оперативних нарад слідчо-оперативної групи; налагодження систематичного обміну інформацією та звітністю про результати роботи слідчо-оперативної групи і кожного слідчого; забезпечення необхідних умов праці; забезпечення своєчасного розроблення і виконання планів розслідування щодо кожної кримінальної справи; здійснення інших організаційних заходів для успішного розкриття і розслідування злочинів.

Під *плануванням розслідування* розуміють визначення шляхів розкриття кримінальних правопорушень, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Значення планування розслідування визначається важливістю завдань, які можуть бути вирішені за його допомогою. До *завдань* планування досудового розслідування належать:

1) визначення правильних шляхів розкриття кримінального правопорушення;

2) забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування;

3) своєчасне застосування техніко-криміналістичних і тактичних прийомів з урахуванням особливостей кожного провадження;

4) забезпечення найбільш ефективного поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій під час розслідування;

5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату, швидкість розслідування.

До *принципів* планування належать:

1) точне, неухильне додержання законності у процесі розслідування злочинів;

2) обґрунтованість плану розслідування;

3) індивідуальність планування, недопустимість схематичності, шаблону;

4) реальність;

5) динамічність планування.

Класифікація видів планування має умовний і відносний характер: чіткої межі між видами планування немає, різні види планування здійснюються паралельно, переходять один в одного в рамках єдиного процесу. *Види* планів залежать від того, за якими підставами здійснюється їх класифікація.

1. За об'єктом планування: планування, яке здійснюється за однією кримінальною справою, зокрема планування загального процесу розслідування та його складових елементів (слідчої дії, сукупності слідчих дій, тактичних операцій, вирішення тактичних завдань, процесуальних дій тощо); планування у групі кримінальних проваджень (календарне).

2. Залежно від характеристики та обставин злочину, який розслідується: за версіями; за епізодами (складами злочинів); за винними особами.

3. За організаційними формами розслідування: планування розслідування, яке здійснюється слідчим одноособово; узгоджене планування – слідчого й оперативного працівника; планування розслідування, яке здійснюється групою, бригадою слідчих, слідчо-оперативною групою.

4. Залежно від етапів розслідування: планування початкового етапу розслідування, планування наступного етапу розслідування та планування заключного етапу розслідування.

У процесі розслідування складних проваджень, щодо яких залучається значна кількість осіб, письмовий план доцільно складати за епізодами. На доповнення до плану складаються схеми, за допомогою яких графічним шляхом систематизуються дані у провадженні.

Під час розслідування використовується також сіткове планування, яке передбачає схематичне зображення часу провадження окремих дій на підставі прогнозування діяльності з розслідування, однак таке планування становить певну складність через відсутність доказової інформації.

55. Техніка планування розслідування

Існує декілька рівнів планування:

– планування роботи слідчого (календарний план);

– планування розслідування кримінального правопорушення;

– планування початкового, наступного, заключного етапів розслідування;

– планування проведення слідчої (розшукової), негласної слідчої (розшукової) дії, інших процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів;

– планування застосування тактичного прийому.

Найпоширеніший вид планування – *планування розслідування кримінального правопорушення*. Вказане є багатоетапним процесом, в якому можна виділити ряд загальних структурних елементів. До них належать: отримання вихідних даних, визначення завдань розслідування, слідчих (розшукових) дій, негласних

слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів, необхідних для їх вирішення, встановлення черговості, строків і виконавців намічених заходів, оформлення плану розслідування.

1. Отримання вихідних даних означає аналіз матеріалів кримінального провадження для формування чіткого уявлення про наявні докази, визначення, які з них потребують додаткової перевірки, можуть сприяти отриманню нової доказової інформації. Також варто ознайомитися з даними, отриманими за результатами проведення оперативно-розшукових заходів, і з'ясувати, які методичні матеріали та рекомендації наводяться у криміналістичній літературі з питань розслідування певного виду чи групи кримінальних правопорушень.

2. Визначення завдань розслідування спрямоване на з'ясування обставин, які необхідно встановити у кримінальному провадженні. Визначення завдань розслідування розпочинається із встановлення обставин правильності версії. Наприклад, перевіряється заява громадянки про її пограбування невідомим чоловіком, якому вона чинила опір. Під час затримання підозрюваного у вчиненні злочину громадянина (у порядку ст. 208 КПК України) була висунута версія про його причетність до пограбування. Якщо версія правильна, то:

– на одязі і тілі підозрюваного повинні бути сліди опору потерпілої (розірваний одяг, пошкодження та тілі);

– у підозрюваного можуть бути гроші, цінності, особисті речі потерпілої;

– на місці злочину повинні залишитися сліди перебування потерпілої та підозрюваного, сліди їх боротьби та ін.

З огляду на наведене перед слідчим постає завдання: перевірити наявність слідів та тілі та одязі підозрюваного, потерпілої, встановити місцезнаходження предметів злочинного посягання та слідів на місці злочину.

3. Визначення необхідних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів відбувається з урахуванням обставин кримінального провадження, криміналістичної характеристики розслідуваного кримінального правопорушення, наявної слідчої ситуації.

Під час планування розслідування також варто враховувати ряд загальних рекомендацій:

– план розслідування кримінального правопорушення потрібно складати з розрахунком, щоб намічені слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) дії, оперативно-розшукові заходи тощо гарантували ґрунтовну перевірку всіх висунутих версій, вирішення поставлених завдань;

– у план включаються лише ті дії та заходи, які гарантують досягнення об'єктивного результату;

– заплановані заходи повинні забезпечувати достовірне встановлення всіх обставин, які підлягають встановленню у кримінальному провадженні.

4. Встановлення послідовності, строків і виконавців намічених слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів повинно забезпечити паралельне відпрацювання висунутих версій і закінчення розслідування у встановлені строки. Необхідно своєчасно враховувати характер і значення запланованих дій з виявлення і фіксації речових доказів, недопущення спроб підозрюваного ухилитися від слідства і суду, вчинити нові кримінальні правопорушення. Також приділяється увага встановленню причин і умов, що сприяли злочинній діяльності.

5. Оформлення плану розслідування. Підсумком розумової діяльної слідчого з визначення завдань розслідування і способів, методів та засобів їх досягнення є складення письмового плану.

Єдиної і загальнообов'язкової форми плану розслідування немає. Іноді його складають у вигляді переліку запланованих заходів з вказівкою поставлених завдань, виконавців і строків виконання. На початку доцільно викласти коротку фабулу кримінального правопорушення.

Допоміжні документи, які полегшують планування й облік зробленої роботи, є декількох видів. Найпоширенішими є системи зв'язків і так звані аналітичні довідки («особові рахунки»).

Системи зв'язків складаються у багатоепізодних кримінальних провадженнях. Вони допомагають систематизувати і за допомогою умовних позначень наочно показати, хто із співучасників

до якого епізоду причетний. Схеми дозволяють, наприклад, простежити рух предметів контрабанди від моменту їх ввозу на територію країни до моменту збуту, що нерідко здійснюється через ланцюг посередників. Слідчому із схеми видно, які епізоди відпрацьовані, а які потребують додаткової перевірки. Це полегшує складення плану, аналіз провадження і з'ясування його перспективи.

Під час досудового розслідування виникає необхідність систематизації даних про кожну особу, причетну до вчинення кримінальних правопорушень, але щодо конкретного кримінального провадження. Така інформація надходить з різних джерел, відомості часто досить розмиті і суперечливі, а тому розібратися в них непросто. У таких випадках слідчий на кожну особу, яка фігурує у провадженні, заводить облікову картку («особовий рахунок»). До нього у порядку надходження заносяться всі дані на конкретного суб'єкта із зазначенням їх джерел. Систематизована в одному документі інформація про конкретного підозрюваного полегшує оцінку ступеня доведення його вини, мінімізує пошук даних серед об'ємних матеріалів провадження. Це важливо для конкретизації напряму подальшого розслідування. Використовується такий документ і під час формування повідомлення про підозру, а також складання обвинувального акта.

Якщо підозрюваних у багатоепізодному кримінальному провадженні декілька, складається «шахматка» – таблиця, де поєднані вертикальні та горизонтальні графи, у горизонтальних вказані підозрювані, у вертикальних – епізоди.

Для доповнення до плану складаються схеми. За їх допомогою графічним шляхом систематизуються дані у провадженні. Графічне зображення даних провадження, систематизованих за певними ознаками, допомагає чітко уявити структуру і зміст як кримінального провадження у цілому, так і його певних обставин.

Кожному етапу розслідування притаманні певні особливості планування.

Планування першочергового етапу розслідування обумовлюється особливостями вирішуваних *завдань*: орієнтування в обставинах вчиненого кримінального правопорушення; пошук доказів і джерел їх отримання; встановлення і розшук суб'єктів їх вчинення по «гарячих слідах» тощо.

Під час вирішення питання про послідовність проведення різних заходів враховується їх невідкладність, пов'язана із забезпеченням оперативного отримання криміналістично значимої інформації, що може бути втрачена (фіксація слідів, що швидко зникають; допит помираючого потерпілого).

Враховуються також регламентовані законом строки та тривалість проведення окремих дій (експертизи, ревізії), можливість перевірки шляхом проведення певної дії декількох криміналістичних версій.

Планування наступного етапу розслідування здійснюється відповідно до загальних завдань цього етапу, що полягає у подальшому отриманні нових доказів, дослідженні, перевірці й оцінці уже зібраних фактичних даних з метою викриття підозрюваного, встановлення всіх співучасників кримінального правопорушення, усунення причин і умов, що спряли його вчиненню.

На *заключному етапі розслідування* в плані повинні відобразитися такі обов'язкові дії, як складення обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування, надання копії та реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захиснику, законному представнику.

У процесі реалізації плану розслідування кримінального правопорушення важливим є *планування окремих слідчих (розшукових) дій* як основного засобу доведення, яке покликано визначити способи, засоби та методи ефективного вирішення проміжних завдань розслідування.

Процес планування слідчої (розшукової) дії передбачає:

– отримання вихідної інформації;

– з'ясування мети, завдань, змісту слідчої (розшукової) дії;

– окреслення кола обставин, які необхідно з'ясувати;

– конкретизацію інформації про умови проведення слідчої (розшукової) дії, її учасників;

– прийняття рішення про час і місце запланованої дії;

– вибір тактичних прийомів проведення слідчої (розшукової) дії;

– вирішення питання про використання сил та засобів оперативних підрозділів;

– вирішення питання про залучення необхідних учасників слідчої (розшукової) дії, про розподіл між ними обов'язків;

– прийняття рішення про використання необхідних технічних засобів;

– складення остаточного плану проведення слідчої (розшукової) дії.

56. Поняття, принципи та пізнавальна сутність слідчого огляду

Слідчий огляд є однією з невідкладних слідчих дій, яка регламентується стст. 223, 237–239 та 241 КПК України. За його допомогою може бути одержана важлива інформація, здатна вплинути на ефективність розкриття злочину.

Огляд – це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі.

Метою огляду є: а) виявлення слідів злочину та речових доказів; б) з'ясування обставин події; в) висунення версій про подію злочину і його учасників; г) одержання даних про осіб, які могли бачити вчинення злочину, з метою організації оперативно-розшукових заходів і наступних слідчих дій.

Огляд місця події є первинною і невідкладною слідчою дією. Це пояснюється необхідністю одержання інформації про обставини події у початковому, незміненому стані, оскільки будь-яке зволікання зумовлює втрату речових доказів, зміну слідової картини. Невідкладність огляду місця події пояснюється також потребою в оперативному одержанні інформації з метою організації розшуку злочинця, а також інших слідчих дій, спрямованих на розкриття злочину.

Провадження огляду місця події підпорядковане певним *принципам*:

1) своєчасність огляду. Огляд місця події здійснюється негайно після одержання повідомлення про подію злочину в

будь-який час доби. Огляд може бути відкладений у зв'язку з несприятливими умовами (неможливість прибуття, відсутність транспорту, стан погоди), але з обов'язковим розпорядженням про охорону місця події. Своєчасність огляду забезпечує одержання всебічної інформації про подію та оперативність у здійсненні розшукових заходів;

2) об'єктивність і повнота огляду. Об'єктивність огляду означає всебічне обстеження всієї обстановки, слідів та речових доказів. Як правило, у разі огляду місця події слідчий виходить з первісної інформації про подію, одержаної після прибуття на місце події, а також з тих версій, що виникають під час огляду. Таких версій може бути декілька і, згідно з кожною, з них має провадитися огляд. При цьому не варто перебувати у полоні однієї з версій, якою б правдоподібною вона не здавалась, і відповідно лише до неї виявляти сліди та речові докази. Треба враховувати також контрверсії, які дозволяють під іншим кутом зору тлумачити подію, що мала місце, та пам'ятати про можливі інсценування події, створення слідової картини, яка спотворює її сутність;

3) планомірність огляду. Слідчий огляд передбачає певний порядок у діях слідчого: визначення порядку огляду, його меж, послідовності пересування територією або приміщенням, що оглядається, а також визначення об'єктів (слідів, речових доказів), які можуть мати місце у зв'язку з подією злочину. Планомірність передбачає й обрання методів огляду (ексцентричний, концентричний, фронтальний тощо). Під час огляду місця події вивчаються обставини, за яких відбулася подія, зміни у розташуванні різних об'єктів, сліди осіб, які вчинили злочин, знаряддя і засоби вчинення злочину, а також сліди, залишені цими знаряддями. Увага слідчого має концентруватися також на речових доказах, виявлення яких пов'язане з подією злочину;

4) застосування науково-технічних засобів. Цей принцип огляду місця події стосується виявлення і фіксації слідів та речових доказів, що у багатьох випадках неможливе без використання науково-технічних засобів. Так, виявлення слідів рук (невидимих і слабовидимих), ніг, крові, мікрочасток вимагає застосування

спеціальних науково-технічних засобів, значна кількість яких є у слідчій валізі, однак у процесі огляду можуть бути використані також інші науково-технічні засоби, що передбачає залучення спеціаліста. Під час огляду місця події важливо досить обережно поводитися з речовими доказами, щоб запобігти їх втраті або пошкодженню, що виключило б їх використання для проведення експертизи. Саме тому у разі застосування науково-технічних засобів необхідно додержуватися правил пакування і фіксації виявленого. Важливим засобом фіксації окремих слідів, речових доказів, як і всіх обставин події, є фото- або відеозйомка. Застосована, згідно з передбаченими правилами, вона сприяє об'єктивному відображенню загальної та слідової картин, які спостерігалися під час огляду місця події.

Тактика огляду у своїй основі має пізнавальну діяльність, яка нерідко розглядається як своєрідна логіка огляду. До структури пізнавальної діяльності входять такі елементи: 1) речові ознаки злочину, що потрапляють у поле зору слідчого; 2) версії про механізм розслідуваної події; 3) уявна модель цієї події; 4) виведення наслідків з цієї моделі, тобто суджень про обставини і сліди, які повинні мати місце, якщо відтворена модель є правильною. У реалізації цього механізму одну з основних ролей відіграє аналіз обстановки місця події і слідів, виявлених у зв'язку з подією злочину.

Виявлений у процесі огляду об'єкт спочатку аналізується з погляду його звичайної у людському розумінні субстанції та призначення. Після цього аналіз спрямовується на встановлення у знайденому об'єкті (сліді, речовому доказі) таких ознак, які свідчать про його використання в події злочину. Цей етап аналізу дає змогу виявити зв'язки певного об'єкта з подією злочину і тим самим встановити коло обставин, що мають значення для здійснення пізнання у розслідуванні. Щодо уявного аналізу об'єктів, що проводиться під час огляду місця події, використовуються елементи фактичного аналізу, зокрема таких його методів, як вимірювання, дослідження за допомогою науково-технічних засобів,

порівняння. Застосування лупи, світлофільтрів, ультрафіолетових освітлювачів, запилюючих порошків до умовиводів уявного аналізу в багатьох випадках додає деяку кількість виявлених ознак, правильна оцінка яких багато в чому визначає можливість розгляду знайденого як речового доказу.

У процесі огляду узагальнення результатів аналізу дає змогу нагромаджувати інформацію, синтезувати її за допомогою встановлення причинних зв'язків, що й слугує основою для формування уявної моделі події. Характер та обсяг доказової інформації обумовлюють повноту й обґрунтованість уявної моделі. Кожна модель події має певний ступінь правдоподібності, що зумовлено, з одного боку, наявною інформацією, а з другого – обставинами, які необхідно з'ясувати для встановлення об'єктивної істини у провадженні.

Велике значення мають вилучені у процесі огляду місця події мікрооб'єкти – дрібні частки скла, обривки волосся, волокна органічного та неорганічного походження тощо. Такі об'єкти можуть бути виявлені на одязі жертв, що контактували зі злочинцями, або на інших контактних поверхнях. Мікрооб'єкти мають вилучатися і пакуватися з додержанням особливих правил у спеціальні пакети, досить обережно, можливо, за участю спеціаліста.

Під час застосування науково-технічних засобів у процесі огляду місця події, а також вивчення слідів або речових доказів слідчий може залучити спеціаліста-криміналіста, який надасть допомогу у вирішенні питань, пов'язаних з аналізом слідів (визначення розміру взуття, якою рукою залишено слід, у якій галузі виробництва використовуються знайдені під час огляду інструменти тощо). Такі відомості є вихідними для висунення окремих і загальних версій, що визначають напрям розслідування, пошук осіб, які вчинили злочин, можливості проведення різних експертних досліджень. Припущення і висновки, зроблені спеціалістом, не вносяться до протоколу, вони є орієнтуючими для формування слідчих версій і роботи слідчого на місці події.

57. Види слідчого огляду

1. Слідчий огляд за об'єктом:

– огляд місця події;

– огляд трупа;

– огляд предметів та слідів;

– огляд документів;

– огляд приміщення та ділянок місцевості, які не є місцем події.

Огляд місця події – це невідкладна слідча дія, яка складається з безпосереднього вивчення та фіксації слідчим обстановки місця події, слідів, які існують на місці події, та інших об'єктів з метою отримання фактичних даних, які мають значення для справи.

Необхідно розрізняти два різних поняття – місце події та місце скоєння злочину. *Місце події* – це приміщення або ділянка місцевості, в межах якої знайдено сліди скоєння злочину (вкрадене майно, труп або частини трупа, схована злочинцем зброя тощо). *Місце злочину* – це приміщення або ділянка території, де безпосередньо було скоєно злочин, хоча сліди цього злочину можуть бути виявлені і в іншому місці або в декількох місцях.

У ряді випадків місце події та місце скоєння злочину збігаються. На початку розслідування слідчий, як правило, точно не знає, де було скоєно злочин, чи є це місце події місцем скоєння злочину, чи ні. Огляд місця події може проводитись на будь-якій стадії розслідування, але завжди повинен бути проведений одразу, як тільки слідчий вирішив, що провести огляд необхідно.

Огляд трупа. Труп є центральним об'єктом на місці злочину. Хід та результати його огляду відображаються у протоколі огляду місця події. Якщо труп оглядають у морзі, складається окремий протокол огляду трупа. Окремий протокол складається і тоді, коли огляду передувала ексгумація трупа. Огляд трупа може дати важливу інформацію про особистість потерпілого, причину смерті, спосіб її припинення, часу її настання та механізм події.

Огляд предметів та слідів. Предмети, виявлені у процесі огляду місця події, місцевості чи приміщення, оглядаються на місці. Результати огляду записуються в протокол. Огляд предметів починається з вивчення їх загального вигляду. Встановлюється

стан предмета, найменування та призначення, а за необхідності – правила використання. Потім виявляються індивідуальні ознаки предмета, його дефекти та особливо ознаки, які свідчать, за яким призначенням він використовувався і як інтенсивно, а також ознаки, що вказують на зв'язок предмета з подією злочину.

Огляд документів. Мета огляду документів – виявити та зафіксувати їх ознаки, які надають документам значення речових доказів, встановити факти, які мають значення для справи.

На початковому етапі огляду слідчий повинен отримати загальну уяву про документ. Передусім з'ясовуються такі питання: що собою являє документ; де і в кого він існує; зовнішній вигляд; походження документа, від кого він надійшов адресату; реквізити; форма та зміст документа; матеріали, застосовані для його виготовлення; ознаки, які вказують на підробку документа; встановлюється необхідність призначення криміналістичної експертизи; формуються питання, які вирішують експерти, тощо.

Огляд помешкань і ділянок місцевості, що не є місцем злочину, проводиться тоді, коли під час огляду не передбачається виявити будь-які сліди скоєною злочину, але водночас шляхом огляду можна встановити обставини, що мають доказове значення. Наприклад, потерпіла в провадженні про зґвалтування заявляє, що вона не знає адреси і не зможе показати будинок і квартиру, де було скоєно злочин, але може докладно описати обстановку квартири, а підозрюваний стверджує, що вона в його квартирі ніколи не була. Якщо у процесі огляду з'ясовується, що потерпіла точно описала обстановку, назвала такі деталі, про які вона могла дізнатися, тільки побувши в квартирі, це, безсумнівно, є серйозним доказом у справі.

Для виявлення або підтвердження визначених фактів оглядаються різні помешкання, зокрема і житлові помешкання, це насамперед підсобні будівлі (сарай, комора, підвал тощо); торгові, службові і спеціальні помешкання (купе в залізничному вагоні, каюти й інші помешкання морських, річкових судів, літаків); промислові й адміністративні будинки.

2. Слідчі огляди за часом:

– початковий огляд місця події;

– повторний огляд місця події.

Початковий огляд проводиться слідчим вперше, тобто це перший огляд конкретного об'єкта. Місце події ще не піддавалося огляду ні органами попереднього слідства, ні органами дізнання (хоча обстановка могла вже зазнати певних змін). З пізнавальних позицій первинний огляд, як найбільш наближений до моменту виникнення різних змін матеріальної обстановки, є більш важливим з утримання інформації, ніж повторний.

Повторний огляд – це наступний огляд об'єкта, що раніше вже піддавався слідчому огляду. У разі повторного, як і початкового огляду, об'єкт досліджується цілком, разом із усіма виявленими на ньому слідами (у тактичному відношенні повторний огляд істотних особливостей не має).

Повторні огляди, навіть проведені через значні проміжки часу, іноді дозволяли виявити цінні фактичні дані. Якщо первинний огляд зроблений недбало, необхідно виконати його повторно. Зазначене не означає, що можна проводити поверхнево первинний огляд, сподіваючись, що повторним оглядом будуть заповнені всі недогляди. Як правило, недоліки первинного огляду неможливо поновити, особливо коли вони допущені у процесі огляду місця події, зовнішнього огляду трупа, освідування.

3. Слідчі огляди за об'ємом:

– основний огляд місця події;

– додатковий огляд місця події.

Додатковий огляд місця події: це огляд окремих елементів об'єкта, що колись уже був оглянутий у цілому. Зазвичай потреба у додатковому огляді виникає, коли будь-які ділянки місця події, сліди або речові докази під час основного (початкового) огляду залишилися недослідженими або були досліджені недостатньо повно, однак у цілому початковий огляд був проведений на належному рівні і проводити повторний огляд недоцільно.

З іншого боку, у разі додаткового огляду слідчий може мати справу з об'єктами, що раніше не оглядались, тобто стосовно них цей огляд буде початковим. При цьому потреба в огляді всього місця події виникає в тих випадках, коли у процесі початкового огляду більшість об'єктів, що визначають загальну картину місця події, слідчим оглянуто не було.

58. Загальні положення слідчого огляду

Загальні положення тактичного характеру:

1. Своєчасність огляду. Полягає в проведенні огляду відразу після виникнення необхідності. Ця тактична вимога направлена на забезпечення максимального збереження об'єктів, впливає на ефективність та результати огляду.

2. Об'єктивність огляду полягає у дослідженні та фіксації всього виявленого у тому вигляді, в якому це було в дійсності. Закон вимагає описувати в протоколі огляду й освідування все в тій послідовності і в тому вигляді, в якому виявлене спостерігалось у момент огляду, для того, щоб звести до мінімальної невідповідності між протоколом та результатами цієї слідчої дії. У протоколі, який відображає результати огляду, не повинні приводитись припущення та висновки слідчого. Самі оцінки, припущення залишаються за рамками протоколу, що являє собою тільки «відбиток» дійсності без коментарів слідчого.

3. Повнота огляду – це виявлення, фіксація та дослідження усіх тих фактичних даних, які мають доказове значення щодо справи. Слідчий повинен так організовувати проведення огляду, щоб не пропустити жодної обставини, яка має значення для справи. Правильна організація огляду передбачає єдине керування. Це означає, що незалежно від кількості учасників завжди керує оглядом одна особа – слідчий, вказівки якого обов'язкові для усіх інших. Повнота огляду означає таке його проведення, яке виключає необхідність повторного огляду за мотивами недостатності початкового, але бувають різні причини повторного огляду, насамперед необхідність його проведення не повинна з'являтись через недбалість, яка допущена слідчим під час попереднього огляду.

4. Активність огляду. Полягає в тому, що слідчий проводить його внаслідок своїх службових повноважень, незалежно від впливу зацікавлених осіб, та, застосовуючи всі заходи для виявлення слідів злочину, проявляє творчу ініціативу.

5. Методичність огляду – це застосування найбільш ефективних для цих об'єктів і в цих обставинах прийомів огляду.

6. Послідовність огляду – чітко встановлений порядок дії.

Загальні положення процесуального характеру:

1. Огляд повинен проводитись лише слідчим або прокурором у присутності не менше 2 понятих (у випадках огляду трупа та освідування).

2. До участі в огляді може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник та інші учасники кримінального провадження. А в разі необхідності одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, – спеціаліст.

3. Під час огляду трупа обов'язковою є участь судово-медичного експерта, а у разі неможливості його участі – будь-якого лікаря.

4. Дотримання вимог законності. Не допускаються дії, які принижують гідність або небезпечні для здоров'я учасників огляду.

5. У необхідних випадках слідчий може вжити заходи, які запобігають розголошенню результатів огляду.

6. Хід та результати огляду повинні бути зафіксовані в установленому законом порядку.

59. Підготовка до огляду місця події

Підготовчі дії, пов'язані з оглядом місця події, складаються з двох етапів: дії до виїзду на місце події та дії після прибуття на місце.

Підготовчі дії слідчого *до виїзду* на місце події:

а) слідчий має уточнити характер події згідно з повідомленням, що надійшло;

б) вжити заходи щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим;

в) забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують з місцем події;

г) перевірити готовність науково-технічних засобів;

д) вирішити питання щодо транспортних засобів, які необхідні для виїзду на місце події;

е) визначити коло осіб, які братимуть участь в огляді, згідно з характером злочину (судово-медичний експерт, експерт-криміналіст, інспектор ДАІ, кінолог);

ж) вирішити питання про запрошення понятих (у випадках освідування чи огляду трупа).

Якщо слідчий вважає за потрібне, він може запросити для участі в огляді потерпілого, який здатний допомогти з'ясуванню обставин події, а також надати допомогу у виявленні слідів і речових доказів.

Після прибуття на місце події слідчий вживає такі заходи:

а) упевнюється у наданні допомоги потерпілому;

б) проводить коротке опитування свідків;

в) дає розпорядження працівникам міліції щодо проведення необхідних оперативно-розшукових заходів (переслідування по «гарячих слідах», встановлення очевидців);

г) усуває з місця події сторонніх осіб;

д) визначає функції кожного учасника огляду і роз'яснює їм їхні права та обов'язки.

Після закінчення цих дій слідчий розпочинає безпосередньо огляд.

60. Методи та стадії огляду місця події

До методів огляду належать:

1) концентричний метод (від периферії до центра), який найбільш доцільно обирати у випадках, коли центр місця події не має чітко визначених меж, і увагу варто зосередити на окремих слідах та речових доказах, що дозволяє визначити центр і характер події;

2) ексцентричний метод (від центра до периферії) є оптимальним під час розслідування злочинів, де подія має центр (наприклад, труп або центр зіткнення автомашин). Огляд центра події є передумовою для цілеспрямованого виявлення інших слідів, пов'язаних з діями злочинця на місці події;

3) фронтальний (лінійний) метод застосовується під час огляду значних площ, де місце події пов'язане з великою кількістю і розосередженням слідів та речових доказів.

Для огляду місця події можуть бути обрані й інші методи, зокрема уявне розбиття місця на квадрати, сектори або інші ділянки, зручні для мети огляду приміщень чи місцевості. Методи огляду можуть бути й комбінованими, залежно від ситуації огляду, а також комплексу слідів і речових доказів, які виявлені під час огляду.

Стадії огляду місця події:

– оглядова;

– статична;

– динамічна.

Під час *оглядової стадії* слідчий здійснює такі дії: визначає межі огляду, його оптимальний метод відповідно до ситуації, проводить орієнтуючу й оглядову фотозйомку.

Статична стадія огляду передбачає огляд без порушення обстановки, окремих слідів та речових доказів. Слідчий пересувається місцем події, зосереджуючи свою увагу на розташуванні окремих об'єктів огляду з метою обрання тих з них, які, за його припущенням, можуть стосуватися події злочину.

Найбільш відповідальною є *динамічна стадія*, під час якої детальному вивченню підлягають сліди і речові докази. Слідчий аналізує їх сутність, відношення до події злочину, одержує інформацію, яка уточнює існуючі версії, або висуває інші відповідно до характеру та інформаційної цінності виявленого. На цій стадії активно застосовуються науково-технічні засоби, серед яких переважають такі методи фіксації, як вузлова або детальна фотозйомка, а також методи виявлення слідів рук, знарядь злому, слідів ніг і транспортних засобів. Важливе значення мають фіксація і вилучення слідів шляхом виготовлення зліпків, перенесення їх на дактилоскопічні плівки. Детальний огляд слідів і речових доказів передбачає виявлення їх ознак, визначення можливості їхнього використання для експертного дослідження. Під час огляду слідчому необхідно звертати увагу на мікросліди і мікрочастки, оскільки їх аналіз і наступне дослідження можуть дати важливу інформацію щодо встановлення осіб, причетних до події злочину, а також для організації інших слідчих дій (обшуку), спрямованих на визначення інших доказів події злочину. У процесі огляду

місця події можуть бути здійснені експрес-дослідження окремих слідів або речових доказів, які вимагають застосування спеціальних засобів. До них належать: проби на наявність крові у плямах, що нагадують кров'яні; прочитання документів із забрудненими, замитими текстами за допомогою світлофільтрів або електронно-оптичних перетворювачів тощо.

У процесі огляду місця події слідчий може з'ясувати питання, які мають значення для визначення шляхів розслідування, а саме: характер події, що мала місце; чи на місці огляду стався злочин; шляхи проникнення злочинців на місце і шляхи їх виходу (особливо це важливо для розшуку злочинців і слідів); скільки було злочинців на місці злочину і чи знайома їм обстановка; час вчинення злочину; як довго злочинці перебували на місці; як пересувалися злочинці на місці події, яких предметів вони торкалися; якими знаряддями або засобами діяли злочинці; яку мету переслідували злочинці, чи досягали вони її; які сліди залишені злочинцями на місці події, які сліди залишилися на них та їхньому одязі; хто і звідки міг бачити те, що відбувалося на місці події.

61. Тактика огляду місця події

Залежно від характеру відображення на місці події злочину можна уявити ситуації, коли подія злочину: 1) має дійсне відображення; 2) не має повного відображення; 3) не знаходить свого дійсного відображення; 4) має фальшиве відображення. Ці ситуації вимагають відповідної інтерпретації:

1) *якщо подія злочину має дійсне відображення,* у слідчого немає сумнівів щодо характеру події та осіб, причетних до неї. Достатній обсяг інформації дозволяє припустити дійсність події. Проте на першому етапі розслідування (яким часто є огляд місця події) нерідко важко вирішити, які об'єкти варто оглядати;

2) *якщо подія злочину не має повного відображення,* завдання слідчого полягає у відновленні повної картини події, що відбулася. Неповнота відображення може мати різний ступінь. Якщо відображення настільки неповне, що не передає змін середовища, на основі яких відбувається судження про відображений

об'єкт, тоді його неповнота є істотною. Виникнення неповного відображення пов'язано з такими моментами: а) у процесі вчинення злочину подія повністю не відобразилася на місці події; б) після вчинення злочину змінились об'єкти огляду – сліди та речові докази;

3) *якщо подія злочину не знаходить свого дійсного відображення,* можна передбачити, що: а) знищено дані на місці події (зміни в середовищі зникли і акт їх виділення став неможливим; разом з тим знищення інформації на місці події (слідів та речових доказів) характеризується виникненням іншої інформації – слідів їх знищення); б) події у цьому місці не було;

4) *якщо подія злочину має фальшиве відображення,* виникає ситуація відображення не події злочину, а іншої події, тобто у разі інсценування. У цих випадках необхідно звернути увагу на так звані негативні обставини, які несуть у собі інформацію не про злочин, чиїм відображенням вони нібито є, а про інсценування злочину.

Кожній із названих ситуацій огляду місця події відповідає найдоцільніша система тактичних прийомів, яка має достатньо загальний характер. Подальша диференціація тактичних прийомів зумовлена типовими ознаками злочину та його індивідуальними особливостями. Огляд місця події також має власну специфіку відповідно до різних видів злочинів, способів їх вчинення та приховування.

Система тактичних прийомів під час дійсного відображення події злочину охоплює:

1. Зіставлення первісних даних і обстановки місця події з метою виявлення слідів злочину. Слідчий має певну інформацію про характер події ще до початку огляду місця події з повідомлення про кримінальне правопорушення, оперативних даних, показань окремих осіб тощо. У деяких випадках слідчий, який виїздить на місце події, не має хоча б деякого уявлення про подію злочину. Це уявлення може бути уривчастим, неправильним, неточним, але воно існує. У ситуації дійсного відображення події злочину не повинні виникнути суперечності та невідповідності між первісними даними й обстановкою на місці події. Мета тактичного прийому, який полягає в їх зіставленні, – виявити якомога більше слідів злочину та речових доказів, визначити належність доказів.

2. Аналіз окремих слідів на місці події. Місце події є відображенням минулого, яке може бути пізнане як результат вивчення обстановки та речових доказів переважно раціональним шляхом. Треба аналізувати такі ознаки і властивості предметів та слідів: а) час виникнення їх на місці події (аналіз тимчасових зв'язків слідів); б) зв'язки об'єктів з цим чи іншим місцем (аналіз просторових зв'язків слідів); в) структуру предметів та слідів для вивчення їх групової належності; г) ідентифікаційні якості слідів з метою визначення можливості ототожнення об'єктів, що їх утворили; д) можливість виникнення слідів від одного чи різних учасників розслідуваного злочину (потерпілого, обвинуваченого) або сторонніх осіб; е) зв'язки слідів між собою і розслідуваною подією, механізм їх утворення; ж) причини відсутності певних слідів і предметів, їх властивостей та ознак.

Застосування тактичного прийому, який полягає в аналізі окремих слідів на місті події, дозволяє: а) виявити більш широке коло слідів (предметів), що стосуються певного злочину; б) визначити залежності між ними; в) не брати до уваги сліди, які не стосуються події.

3. Моделювання події, що відбулася. Кожна уявна модель вчиненої події щодо розслідування будь-якої категорії злочинів має більший або менший ступінь ймовірності. Уявне моделювання (відтворення) події дозволяє виявити нові факти та певні невідповідності. Під час дійсного відображення події злочину уявна модель повинна збігатися з інформацією, яку виявлено на місці події. Однак якщо між ними виникають суперечності та невідповідності, то ситуацію огляду ще на початку визначено неправильно.

Система тактичних прийомів у разі неповного відображення події злочину включає такі прийоми:

1) аналіз окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування;

2) використання уявної реконструкції окремих елементів події;

3) моделювання з метою відтворення події, яка відбулася;

4) зіставлення модельованої події і реальної картини місця події.

Така система використовується у разі, коли на місці події виявлено окремі предмети чи сліди злочину і механізм події недостатньо виражений. Огляд місця події у разі неповного відображення події злочину необхідно розпочинати з аналізу окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування. Цей тактичний прийом дозволяє визначити об'єкти, які мають значення у справі, встановити зв'язки між окремими слідами та їх можливе місцезнаходження.

Важливим тактичним прийомом у цій системі є моделювання з метою відтворення події, що відбулася. Найбільший інтерес з погляду пізнавальної функції моделей, які відновлюються в процесі огляду місця події, викликає те, що їх виникнення і руйнування здійснюються в міру виявлення та оцінки доказової інформації. Під час неповного відображення події злочину таке моделювання може стосуватися: а) частки події; б) її найбільш загальних рис; в) кількох передбачених моделей.

У ситуації неповного відображення події злочину існує потреба у зіставленні побудованої моделі події та реальної картини місця події. Такий прийом виконує контрольну функцію, яка дозволяє встановити наявність невідповідностей і суперечностей між ними або підтвердити їх збіг.

Система тактичних прийомів за відсутності дійсного відображення події злочину охоплює такі прийоми:

1. Зіставлення первісних даних з інформацією місця події.
2. Залучення до участі в огляді осіб, які повідомили про злочин.
3. Аналіз ознак знищення слідів.
4. Аналіз іншої інформації місця події та її зіставлення із встановленими фактами.

Відсутність дійсного відображення події злочину передбачає необхідність використання тактичного прийому, який полягає у зіставленні первісних даних з картиною місця події. Цей прийом дозволяє зіставити інформацію, що надходить від потерпілого чи іншої особи, з інформацією місця події. Таке зіставлення надає слідчому можливість припустити, міг чи об'єктивно не міг бути вчинений злочин у цьому місці, які сліди повинні були б

залишитися, їхню локалізацію. У процесі зіставлення можуть бути встановлені й певні суперечності, неточності між описом місця потерпілим чи іншою особою і реальним місцем.

Досить корисним може стати застосування такого тактичного прийому системи, як залучення до участі в огляді осіб, які повідомили про злочин. Вони можуть надати істотну допомогу слідчому у визначенні меж місця події, виявленні окремих слідів та предметів або ознак їх знищення.

Наступним тактичним прийомом у цій системі є аналіз ознак знищення слідів на місці події. Зміни зі слідами можуть відбуватися як наслідок впливу природних умов або дій злочинця. Злочинець іноді намагається «стерти» відображення події, змінює обстановку на місці злочину. У цьому разі відбувається зміна слідів злочину на сліди їх знищення.

Система тактичних прийомів під час фальшивого відображення події злочину включає можливість зіставлення:

1) інформації місця події з традиційним, природним перебігом події. Це дозволяє виявити негативні обставини, що суперечать йому. Так, за уявним порівнянням існуючої обстановки з належною остання завжди відрізняється неповнотою та абстрактністю. Тому щоб успішно здійснювати таке порівняння, треба володіти певними, достатньо повними образами – уявленнями;

2) інформації місця події з типовими аналогами. Використання аналогії забезпечує перенесення знань щодо одних фактів на інші, якщо між відомими та досліджуваними фактами є подібність. Як типові аналоги можуть бути запропоновані: типові ознаки певного виду злочину; типові способи вчинення та приховування злочинів. У процесі зіставлення слідів, предметів, ознак з типовими аналогами можуть бути виявлені й такі фактичні дані (або їх відсутність), яких не повинно бути (або вони мають обов'язково бути). Ці негативні обставини виступатимуть своєрідними сигналами фальшивого відображення події злочину;

3) слідів (предметів) з довідковими даними, що являють собою типовий опис слідів, їх форми, локалізації. До довідкових даних можуть належати й типові сліди, що свідчать про інсценування злочину, зокрема: а) наявність трупних плям, що суперечать цій позі трупа (трупні плями на спині трупа, який лежить обличчям

додолу); б) дві (або більше) странгуляційні борозни за наявності одинарної петлі; в) наявність замкненої странгуляційної борозни і слідів крові з рота чи носа або з інших частин тіла, які розміщуються нетипово стосовно пози трупа (наприклад, слід крові з рота до вуха трупа, який висить у зашморгу); г) відсутність на руці трупа бризок крові, які повинні потрапити на неї у разі пострілу у голову з пістолета з близької відстані, під час самогубства тощо;

4) слідів (предметів), виявлених на місці події, між собою. Таке зіставлення дозволяє виявити відсутність причинних зв'язків між окремими слідами. Вивчення слідів на місці події сприяє виявленню й таких слідів, що суперечать іншим;

5) даних місця події з доказами, точно встановленими у провадженні. У процесі огляду місця події слідчий має певну інформацію про характер події, а іноді й докази, що підтверджують певні факти. Тому зіставлення інформації місця події з доказами, точно встановленими у провадженні, дає змогу виявити невідповідності між ними і підтверджує штучний характер певних слідів.

62. Огляд трупа

Огляд трупа – це слідча дія, що проводиться слідчим або прокурором на місці перебування трупа з метою виявлення ознак, що дозволяють встановити особу потерпілого, місце, час, обставини і причини смерті, а також для знайдення ознак, які вказують на можливого злочинця.

Огляд трупа провадиться в присутності двох понятих і за участю судово-медичного експерта (або іншого лікаря). Порядок огляду трупа регламентовано ст. 238 КПК України.

Під час огляду трупа встановлюються фактичні дані, доступні безпосередньому спостереженню, фіксуються положення і поза трупа, стать, приблизний вік, особливості одягу і взуття, предмети, сліди, документи, що є на трупі і біля нього, а також тілесні ушкодження та трупні зміни.

Огляд трупа складається з двох етапів – загального та детального. Під час *загального* огляду досліджуються:

1) його стать, вік загиблого (приблизно);

2) побудова його тіла;

3) поза трупа та його положення на місці події;

4) сліди та предмети на трупі;

5) зовнішній стан одягу на трупі;

6) знаряддя заподіяння смерті, що містяться на трупі.

У процесі *детального* огляду досліджуються:

1) ложе трупа (ділянка підлоги або ґрунту під трупом);

2) одяг трупа;

3) тіло трупа та ушкодження на ньому.

У разі огляду оголеного трупа фіксуються:

1) угодованість, колір шкіри, статура, вік та стать;

2) трупні явища (охолодження, висихання тіла, трупні плями, ознаки гниття);

3) вид голови та обличчя;

4) вид живота;

5) індивідуальні особливості, які спостерігаються на тілі;

6) ушкодження на трупі.

Частини трупа описуються в такій послідовності: голова – обличчя – шия – груди – живіт – спина – руки – ноги.

Щодо пошкоджень, відмічається їх розташування:

• характер пошкоджень (наприклад «рубана рана»);

• розміри;

• зовнішній вигляд.

Виявляються та описуються також усі трупні прояви (температура трупа, окоченіння, трупні плями, гнійний процес).

Під час огляду одягу і взуття на ньому звертається увага на те, що саме одягнуто та в якій послідовності; стан одягу і взуття; пошкодження (розриви, розрізи, відірвані частини) і забруднення; конфігурація країв пошкодженого одягу (рівні, нерівні та ін.); вміст кишень.

Труп фотографують, складають схеми, виготовляють зліпки і відбитки слідів, беруть зразки волосся, крові, тканин тіла, відбитки пальців.

Якщо описується та оглядається розчленований труп, фотографуються усі його частини тіла окремо, після чого усі частини тіла складаються в одне ціле і знову фотографуються.

63. Освідування

Згідно із ст. 241 КПК України слідчий або прокурор має право зробити огляд підозрюваного, потерпілого і свідка.

Освідування – це різновид слідчого огляду. Він здійснюється для встановлення на тілі людини слідів злочину, наявності особливих прикмет та інших ознак, що дозволяє виражати судження про зв'язок освідуваного з розслідуваною подією або іншими словами, виявлення і фіксації слідів злочину.

Освідування здійснюється на підставі постанови прокурора, яка перед початком пред'являється особі. У разі відмови добровільно пройти освідування воно проводиться примусово.

За необхідності запрошується судово-медичний експерт або лікар. Освідування проводиться в присутності не менше 2 понятих, які повинні бути однієї статі з освідуваною особою. Якщо освідуваний і слідчий (прокурор) різної статі, то освідування, пов'язане з оголенням особи, проводиться за відсутності слідчого (прокурора).

Освідування дозволяє з'ясувати такі питання:

– чи є на тілі, що оглядається, особливі прикмети, якщо так, то які саме і де;

– чи є на тілі будь-які ушкодження і де;

– чи є на тілі або одязі особи, що оглядається, частка певних речовин, які вона могла винести з місця події або принести на нього;

– чи є на тілі або одязі особи, яка оглядається, ознаки, що свідчать про її професійну належність і сліди боротьби (особливо у разі зґвалтування);

– кількість ушкоджень, розташування ушкоджень (частини тіла);

– вид ушкоджень (відкрита рана, рубець, шрам, подряпина, опіки, синці);

– форма ушкоджень (лінійна, кругла, трикутна);

– характер і розташування слідів крові (бризка, помарки, потьоки);

– яким видом зброї заподіяні тілесні ушкодження;

– давність заподіяння тілесних ушкоджень;

– категорія тілесних ушкоджень (тяжкі, середньої тяжкості, легкі).

Освідування може супроводжуватися оглядом одягу і повинне проводитись у певній послідовності: спочатку оглядаються частини тіла, які не покриті одягом, потім, у разі необхідності, – одяг, а потім – інші частини тіла.

64. Поняття, види і загальні правила допиту

Допит – це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на одержання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Для того щоб успішно провести допит, слідчий повинен чітко собі уявляти, яку інформацію і за допомогою яких прийомів та засобів він збирається отримати.

Коло тих обставин, які слідчий має намір з'ясувати шляхом допиту, називається *предметом допиту.* До їх належать обставини, пов'язані із самою подією злочину (його способом, місцем вчинення, часом, наслідками та ін.), які підтверджують або спростовують винність у його вчиненні певних осіб та мотиви їхніх дій. Практично предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини у справі. Предмет допиту залежить як від процесуального становища допитуваного, так і від того, яку інформацію він може мати у своєму розпорядженні. Слідчий визначає предмет допиту під час підготовки до його проведення. Предмет допиту конкретно виражається у плані допиту у вигляді переліку обставин, які підлягають з'ясуванню.

Допит являє собою процес спілкування, в якому слідчий завжди повинен зберігати ініціативу в регулюванні процесу обміну інформацією. Він зобов'язаний керувати особами, які беруть участь у справі. Одержання інформації під час допиту має свої

особливості, що визначаються процесуальним становищем допитуваного, зайнятою ним позицією, зацікавленістю у результатах справи, індивідуальними особливостями особи та деякими іншими обставинами.

Допитуваною особою може бути свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, експерт.

Особою, яка проводить допит, може бути слідчий, прокурор, суддя.

Класифікація допиту:

1. Залежно від процесуального становища допитуваного:

– допит свідка;

– допит потерпілого;

– допит підозрюваного;

– допит обвинуваченого;

– допит експерта.

2. За віковими особливостями допитуваного допит поділяється на:

– допит неповнолітнього;

– допит дорослого;

– допит особи похилого віку.

3. За послідовністю проведення:

– допит первинний;

– повторний допит, коли з'ясовуються обставини, про які допитуваний уже давав показання під час попереднього допиту;

– додатковий допит, коли отримуються показання щодо обставин, про які не йшлося під час попередніх допитів.

4. За суб'єктом проведення: допит, який проводиться слідчим, прокурором, суддею.

Особливим різновидом допиту є *перехресний допит*.

Згідно із ст. 224 КПК України допит може проводитися за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням з особою, яку будуть допитувати. Так, наприклад, якщо потерпілий у важкому фізичному чи моральному стані, то з дозволу його лікаря допит буде проводитись у лікарні, де перебуває допитувана особа. Або, наприклад, якщо немає можливості доставити підозрюваного із СІЗО, то слідчий може провести допит на території цього СІЗО.

Допит не може продовжуватись без перерви понад 2 години, а в цілому – понад 8 годин на день.

До *загальних правил допиту* також можна віднести:

1. Активність допиту полягає в тому, що слідчий за допомогою всіх законних засобів та тактичних прийомів прагне отримати правдиві показання.

2. Цілеспрямованість допиту означає проведення його із заздалегідь обдуманою метою, для отримання певної, а не будь-якої інформації.

3. Об'єктивність та повнота проявляються в тому, що слідчий не може на власний розсуд скорочувати отримані показання, змінювати їх відповідно до своїх уявлень про стан речей, нав'язувати допитуваному ці уявлення.

4. Необхідність врахування характеру та особистих якостей допитуваної особи.

Тактика допиту складається з найбільш ефективних прийомів, що сприяють одержанню повних та об'єктивних показань. Під час допиту застосовують різноманітні тактичні прийоми: постановку певних запитань, пред'явлення речових і письмових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, роз'яснення сутності наслідків вчиненого злочину, переконання у потребі надання допомоги органам розслідування тощо.

Класифікація запитань, які можуть бути поставлені допитуваному:

1. За своєю спрямованістю запитання поділяються на:

– основні (спрямовані на з'ясування основних відомостей у справі);

– доповнюючі (спрямовані на з'ясування фактів, пропущених допитуваним у вільній розповіді).

2. Відповідно до цільового призначення запитання можуть бути:

– уточнюючими – спрямовані на найповніше і найточніше з'ясування питань, що мають значення для справи (наприклад: «Ви показали, що пістолет перебував біля трупа. Чи не можете Ви сказати, з якого боку і на якій відстані від трупа перебував пістолет?»);

– нагадуючими – переслідують мету оживити пам'ять допитуваного, викликати певні асоціації (наприклад: «Що Ви робили після дня народження? В якому місці Ви гуляли?» тощо). Нагадуючі питання варто відрізняти від *навідних,* формулювання яких містить у собі відповідь (наприклад: «Чи була на підозрюваному куртка з металевими ґудзиками?»);

– контрольними – спрямовані на перевірку даних, що були повідомлені допитуваним, з'ясування джерел одержання фактів (наприклад: «На підставі чого Ви стверджуєте, що злочин було вчинено о 16-й годині?»);

– викриваючі – спрямовані викрити брехню, що є очевидною для слідчого (наприклад: «Вам пред'являється висновок дактилоскопічної експертизи про те, що на склі, яке лежало на столі в квартирі потерпілого, виявлені відбитки пальців Вашої правої руки. Як саме вони там опинилися, якщо Ви стверджуєте, що ніколи не були в квартирі потерпілого?»).

Чинним КПК України передбачено можливість проведення допиту в режимі відеоконференції (ст. 232). Це допускається у випадках:

1) неможливості безпосередньої участі за станом здоров'я або з інших поважних причин;

2) необхідності забезпечення безпеки осіб;

3) проведення допиту неповнолітнього свідка чи потерпілого;

4) для забезпечення оперативності досудового розслідування;

5) наявності інших підстав, визнаних слідчим, прокурором, слідчим суддею, достатніми.

65. Підготовка до допиту

Підготовку до допиту можна поділити на три основні стадії: пізнавальну, прогностичну та синтезуючу. *Пізнавальна стадія* полягає у вивченні матеріалів кримінального провадження, ознайомленні з оперативно-розшуковими даними, збиранні відомостей про особу допитуваного, вивченні спеціальних питань. Інформація, яка буде одержана на цій стадії, дозволяє *прогнозувати* різні ситуації допиту, визначати можливість виникнення у допитуваного реакцій

на застосування певного тактичного прийому або небажаного психічного стану, обирати найдоцільніші способи встановлення психологічного контакту. Підготовка до допиту завершується на *синтезуючій стадії* та охоплює складання плану допиту, а також вирішення питань, пов'язаних з визначенням доцільного місця, часу та режиму його проведення.

Під час підготовки до допиту слідчий повинен визначити коло обставин, щодо яких варто отримати показання. За відсутності у слідчого чіткого уявлення про ці обставини допит може позбавитися цілеспрямованості, що призведе до прогалин у показаннях, з одного боку, та до непотрібної інформації – з другого.

Інформація, що стосується предмета допиту, може мати спеціальний характер та вимагати ознайомлення зі спеціальною літературою або певними технологічними процесами, порядком ведення певної документації тощо. У таких випадках слідчий має право звернутися за допомогою та консультацією до спеціалістів та експертів.

Під час підготовки до допиту велике значення має цілеспрямоване *вивчення матеріалів провадження,* що дозволяє встановити коло осіб, які підлягають допиту, визначити його предмет, сформулювати запитання допитуваному. Вивчення матеріалів кримінального провадження передбачає аналіз даних, які містяться у протоколах слідчих дій, що дає змогу виявити суперечності або прогалини з деяких обставин.

Підготовка до допиту передбачає необхідність *вивчення соціально-психологічної характеристики особи допитуваного,* яка складається з даних про його характер, темперамент, рівень інтелекту, спосіб мислення, схильність до референтної групи, спосіб життя, виховання в сім'ї тощо. Вивчення особи допитуваного дозволяє обрати доцільний момент для допиту, визначити послідовність допиту декількох свідків або обвинувачених, встановити психологічний контакт з допитуваним, обрати найефективніші прийоми, способи виховного впливу, а також оцінити одержані показання.

Вивчення особи допитуваного здійснюється на підставі певних методів: спостереження, бесіди, аналізу результатів діяльності, узагальнення незалежних характеристик. Обсяг цього вивчення залежить від таких чинників, як процесуальне становище допитуваного, характер злочину, мета допиту, організаційні можливості слідчого та його професійні знання.

Під час вивчення особи допитуваного істотну допомогу слідчому може надати спеціаліст-психолог. Використання спеціальних знань у галузі психології в процесі підготовки і проведення допиту є досить ефективним. Психолог може допомогти визначити особливості психічних процесів, властивостей і станів допитуваного, встановити тип темпераменту, риси характеру, інтелектуальні здібності тощо, а також рекомендувати способи, за допомогою яких можна виявити окремі психологічні якості допитуваного, запропонувати запитання, які доцільно поставити з метою встановлення контакту. Психолог у процесі підготовки до допиту може запропонувати також експрес-психодіагностику допитуваного, використовуючи можливості тестів.

Заключним етапом підготовки до допиту є його *планування*, яке передбачає визначення порядку проведення допиту, здійснення прогностичної функції. При плануванні слідчий прогнозує поведінку обвинуваченого або свідка на допиті, а також можливість виникнення різних ситуацій допиту та їх зміни під час його проведення. Планування допиту передбачає прогнозування можливих реакцій допитуваного на той чи інший доказ та можливі зміни лінії поведінки слідчого в процесі допиту.

Планування допиту потребує використання можливостей рефлексивного мислення (імітації можливого перебігу міркувань іншої особи). За допомогою рефлексивного мислення слідчий прогнозує варіанти відповідей, які може дати допитуваний на поставлені йому запитання, і визначає відповідну тактику. Рефлексивне управління являє собою конкретне запровадження слідчим напрямів прогнозу. Результати розумової діяльності слідчого під час підготовки до допиту концентровано виявляються у плані допиту – усному або письмовому, короткому або розгорнутому.

План допиту відображає зміст тактики: запитання допитуваному та використання інших тактичних прийомів. Підготовка до допиту полягає у визначенні не тільки змісту тактичних прийомів, а й їхньої послідовності.

Також важливе місце у процесі підготовки до допиту посідає визначення способу виклику на допит. Стаття 135 КПК України передбачає, що особа викликається шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсом, здійснення виклику за телефоном або телеграмою. У разі тимчасової відсутності особи за місцем проживання повістка для передачі їй вручається під розписку дорослому члену сім'ї чи іншій особі, яка з нею проживає, житлово-експлуатаційній організації за місцем проживання особи або адміністрації за місцем її роботи.

66. Тактика допиту свідків і потерпілих

Предметом допиту свідків є будь-які обставини, що підлягають встановленню у провадженні, зокрема які стосуються особистості обвинуваченого і потерпілого та взаємовідносин з ними свідків. Будь-яка особа, яка здатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання, може бути свідком. Виняток становить лише захисник обвинуваченого, який не може бути допитаний про обставини справи, які стали йому відомими у зв'язку з виконанням своїх обов'язків. Це правило розповсюджується і на лікарів (якщо йдеться про лікарську таємницю) та священнослужителів (таємниця сповіді).

Вік, за досягненням якого особа може бути допитана як свідок, законом не встановлений. Здатність малолітнього або неповнолітнього свідка правильно сприйняти подію і дати про нього свідчення залежить, крім загальних факторів, від ступеня розвитку дитини чи підлітка, розуміння ним того, що відбувається. І це необхідно враховувати під час оцінки його показань.

Свідком може бути як людина, яка безпосередньо сприймала подію злочину або інші значущі для справи обставини, так і та, що знає про них зі слів інших осіб або з документів. В останньому випадку вона повинна повідомити джерело своїх відомостей.

Потерпілий, тобто особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, може бути допитаний про будь-які обставини, що підлягають доказуванню у провадженні, а також про свої взаємовідносини з обвинуваченим. Однак його зацікавленість, а також можливість помилкового сприйняття фактів дійсності обстановки події та небезпеки, якій він піддавався, повинні бути враховані у процесі допиту й оцінки показань.

Перед початком допиту свідок попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання та за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілий – за давання завідомо неправдивих показань.

Особа має право не давати відповіді на запитання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею, близькими родичами чи членами сім'ї кримінального правопорушення.

Допит свідків і потерпілого можна розділити на чотири етапи: встановлення психологічного контакту; вільну розповідь; постановку запитань (питання-відповідь); ознайомлення допитуваного з протоколом допиту.

Психологічний контакт – це найбільш сприятлива психологічна «атмосфера», яка сприяє взаємодії та взаємовідносинам між її учасниками.

На встановлення контакту впливають обстановка допиту, манера поведінки слідчого, вміння володіти собою, його тон, зовнішній вигляд. Певне значення має також і форма попередження допитуваного про відповідальність за відмову від дачі показань і за дачу неправдивих свідчень. Виконувати цю вимогу закону не можна шаблонно. Залежно від особистості допитуваного і його очікуваної поведінки слідчий і вибирає форму попередження: від суворо офіційної з акцентом на можливу відповідальність перед законом до обережного роз'яснення з підкресленням того, що ці вимоги належать до всіх свідків та потерпілих і не обумовлені недовірою.

З метою встановлення контакту з допитуваним може бути використана бесіда, яку веде з ним слідчий під час заповнення анкетної частини протоколу допиту. При цьому слідчий може виходити за рамки протоколу, цікавитися не тільки анкетними, а й іншими даними, його оточенням, умовами життя і роботи, психофізичними якостями. Отже, слідчий отримує і додаткову інформацію про особу допитуваного.

У разі ускладненого контакту рекомендується:

а) проявити чуйне, уважне, шанобливе ставлення до допитуваного, спокій і врівноваженість у поводженні з ним;

б) висловити потерпілому співчуття і розуміння;

в) провести бесіду на другорядну, нейтральну тему; докладно розпитати про спосіб життя, зв'язки, захоплення, коло інтересів тощо;

г) допомогти порадою, повідомити номер службового телефону для термінового зв'язку у разі необхідності;

д) з'ясувати мотиви, з яких допитуваний відмовляється давати свідчення, і спробувати подолати їх.

Далі слідчий пропонує допитуваному розповісти все відоме у провадженні. Починається етап допиту, що називається вільною розповіддю.

Вільна розповідь – це виклад особою відомих їй фактів у тій послідовності, яку їй рекомендує слідчий або яку вона обирає сама.

Цей етап допиту є необхідним з таких підстав:

1) слідчий не завжди уявляє собі, якими даними і яким обсягом володіє свідок або потерпілий. За вільної розповіді він може повідомити важливу інформацію, про характер і наявність якої слідчий і не припускав і яку не прагнув би отримати шляхом постановки запитань;

2) виклад допитуваним певних даних у зручній для нього послідовності полегшує їх пригадування, сприяє більш повному відтворенню побаченого;

3) вільна розповідь допомагає слідчому скласти більш повне і правильне уявлення про взаємовідносини допитуваного з іншими особами, які проходять у провадженні, про обрану ним лінію поведінки під час розслідування цього провадження, про ступінь його фактичної обізнаності.

Слідчий може рекомендувати певний порядок (послідовність) викладу, коли допитуваний має дати свідчення за значної кількості епізодів чи обставин і сам він може заплутатися у виборі потрібного порядку (іноді навіть запитує, з чого йому почати розповідь). У деяких випадках слідчий з тактичних міркувань може запропонувати допитуваному спочатку висвітлити певний факт, а вже потім розповісти про все інше. У криміналістиці такий тактичний прийом отримав назву «поділ теми вільної розповіді». Мета цього прийому двояка: або направити розповідь допитуваного за певним руслом – на з'ясування найбільш важливих обставин, або утримати його від дачі неправдивих показань, якщо така небезпека ймовірна. В останньому випадку, давши правдиві показання про один факт, допитуваний буде змушений, щоб не суперечити самому собі, правдиво розповісти і про решту.

Під час допиту свідок чи потерпілий мають право користуватися власними документами, нотатками, розрахунками, якщо їх показання пов'язані з відомостями, що важко зберегти в пам'яті, а також робити схеми, плани, малюнки, які згодом обов'язково додадуться до протоколу.

Як правило, слідчий не повинен переривати вільну розповідь репліками або запитаннями. Подібне втручання може збити допитуваного, порядок його викладу виявиться порушеним, і, як наслідок, він може заплутатися у свідченнях, упускаючи при цьому важливі для провадження дані. Тільки коли слідчий переконається, що допитуваний значно відхилився від предмета допиту і що таке відхилення не є необхідним для пригадування значущих для провадження фактів, він може запропонувати допитуваному триматися ближче до сутності. Не рекомендовано зупиняти розповідь для того, щоб вимагати від допитуваного викласти певні дані більш докладно, вказати якісь деталі освітлюваного ним факту.

У процесі вільної розповіді протоколювання не рекомендується, оскільки неминуче призводить до перерв, відволікає допитуваного, послаблює його зусилля з пригадування певних фактів, порушує виниклі у нього асоціативні зв'язки. На цьому етапі допиту слідчий повинен робити лише нотатки про міркування, що

виникли у нього під час вільної розповіді, запитання, які потрібно буде задати згодом. Допитуваний повинен постійно відчувати зацікавленість у його показаннях. Це зміцнить його в усвідомленні важливості виконуваного ним громадянського обов'язку, наданої ним допомоги слідству і послугує додатковим стимулом для дачі правдивих показань. І слідчий при цьому зможе більш повно сприймати вільну розповідь допитуваного, чітко його аналізувати й оцінювати.

Після закінчення вільної розповіді слідчий ставить запитання допитуваному з метою доповнення та уточнення отриманих показань, виявлення нових фактів, які не згадувалися у вільній розповіді, отримання контрольних даних, необхідних для перевірки показань, допомоги свідку або потерпілому згадати забуте. Якщо отримані показання, за оцінкою слідчого, є хибними, то на цьому етапі допиту він повинен: за добросовісної помилки допитуваного – допомогти йому виправити помилки, а за навмисної дачі неправдивих показань – викрити його і спонукати дати правдиві свідчення.

З метою актуалізації пам'яті свідка чи потерпілого можуть використовуватися такі тактичні прийоми допиту:

1. Постановка навідних запитань, мета яких полягає у нагадуванні обставин, що сприяє збудженню асоціативних зв'язків. Дані для навідних запитань слідчий одержує з матеріалів кримінального провадження, показань інших осіб, оперативно-розшукових відомостей.

Позитивний ефект у пригадуванні забутого має постановка запитань у хронологічній або логічній послідовності про попередні, супроводжуючі та наступні за подією злочину обставини.

2. Демонстрація доказів. Тут процес пригадування ґрунтується не тільки на розумових асоціаціях, а й на безпосередніх зорових відчуттях. У процесі демонстрування певних доказів допитуваний впізнає предмет, сприйнятий раніше, і пригадує обставини, пов'язані з ним.

3. Демонстрація іншої матеріалізованої інформації з метою оживити в пам'яті певні події. Наприклад, для актуалізації забутого можуть бути успішно використані різні фотознімки, схеми,

малюнки, макети, а також такі системи, як «фоторобот», мальований портрет, альбом з типовими малюнками елементів зовнішності людини, альбоми зразків різних фасонів одягу, кольорові репродукції вантажних і легкових автомобілів тощо. Якщо допитуваний забув будь-яке прізвище, можна запропонувати йому певну довідкову книжку (наприклад телефонну), з тим, щоб він знайшов це чи подібне прізвище (асоціації за подібністю). Отже, сутність цього тактичного прийому полягає в демонструванні (показуванні) допитуваному аналога раніше сприйнятого предмета або його окремих ознак.

4. Допит на місці події. Його психологічною підставою є повторне сприйняття допитуваним обстановки, в якій вчинявся злочин. Таке сприйняття збуджує асоціативні зв'язки і стимулює більш повне відтворення обставин, що цікавлять слідчого. Практика свідчить про ефективність використання допиту на місці події.

5. Оголошення показань інших осіб. У процесі оголошення показань треба не пред'являти протокол у цілому, а зачитувати фрагменти, що стосуються тільки обставин, за яких певний факт мав місце. Так, якщо слідчого цікавить розмова конкретної особи, то свідку оголошується витяг з показань не про розмову, а про місце зустрічі та час, коли ця розмова відбулася.

67. Тактика допиту підозрюваних і обвинувачених

Значення допиту обвинуваченого визначається тією роллю, яку відіграють його показання, що є, як відомо, не тільки джерелом доказів, а й засобом захисту від пред'явленого обвинувачення. Як і допит свідків чи потерпілого, допит обвинуваченого, крім підготовки до нього, включає в себе встановлення психологічного контакту, вільну розповідь, постановку запитань, ознайомлення допитуваного з протоколом допиту.

Додатково про підготовку необхідно згадати лише про особливості допиту раніше судимого. Такий обвинувачений зазвичай добре ознайомлений з процедурою допиту і зі своїми правами; йому можуть бути знайомі і багато тактичні прийоми. Це необхідно врахувати під час розробки тактики подальшого допиту.

Орієнтиром для слідчого можуть слугувати дані, почерпнуті з архівних кримінальних проваджень: про позицію, яку він займав; про його особистість і зв'язки; реакції на пред'явлення викриваючих доказів; хитрощі, до яких обвинувачений вдавався для дезорієнтованості слідства, маскування скоєного, применшення ступеня своєї провини. Істотною підмогою може виявитися і схема зв'язків допитуваного з його співучасниками або іншими особами, що проходять у провадженні, складена у разі складання плану розслідування.

Свою специфіку у процесі допиту обвинуваченого має і *встановлення психологічного контакту*. Особа, яка вперше вчинила злочин, нерідко ще до допиту відчуває докори сумління, почуття сорому, жалю про скоєне. Вбачаючи в особі слідчого співчутливу людину, такий обвинувачений переймається довірою до нього і його словами, що щиросердне визнання провини й правдива розповідь про те, що трапилося, буде пом'якшувальною обставиною. Ідея обопільної зацікавленості у дачі правдивих показань є в подібних випадках основою встановлення контакту.

Важливу роль відіграє й емоційний стан слідчого, його налаштованість і зумовлений ними тон допиту. Неупередженість, яка повинна визначати дії слідчого, зовсім не означає безпристрасності. Гнів і презирство, що відчуває слідчий під час допиту злочинця, – закономірні почуття. Повинно йтися про форму їх прояву, неприпустимість приниження обвинуваченого, грубості, образ. Рівний, спокійний тон – лише один з тактичних прийомів, застосовуваний найчастіше тоді, коли обвинувачений умисно прагне створити конфліктну ситуацію. В інших випадках слідчий має право в розумних межах користуватися всією гамою інтонацій, а у виняткових випадках – і підвищеним тоном. Прояв слідчим свого ставлення до обвинуваченого і їм скоєного не тільки не перешкоджає встановленню потрібного контакту, але іноді активно сприяє цьому, бо допитуваний вбачає у слідчому живу людину, яка сприймає близько до серця те, з чим його зіштовхнули службові обов'язки.

Більш складним може виявитися встановлення контакту з обвинуваченим, налаштованим на дачу завідомо неправдивих

показань, та ще й раніше судимим. Іноді в подібній ситуації контакт встановити не вдається. Допит набуває характеру протиборства, і в таких умовах психологічне завдання слідчого – позбавити обвинуваченого надії обдурити слідство.

Вільній розповіді передує питання про те, чи визнає він себе винним у пред'явленому йому обвинуваченні. Вільна розповідь, по суті, і починається з відповіді на це запитання. Обвинувачений може визнати себе винним повністю, частково або не визнати взагалі. Варто відразу зазначити, що визнання провини зовсім не означає, що його показання правдиві, як і невизнання провини ще не дозволяє у всіх випадках оцінити показання як хибні.

Допит обвинуваченого, який повністю визнає себе винним, як правило, має безконфліктний характер, за винятком випадків самообмови або спроб приховати від слідства або применшити провину будь-кого із співучасників. Однак безконфліктність ситуації не зводить роль слідчого до простої фіксації. Обвинувачений повинен дати докладні свідчення за всіма обставинами, що підлягають доведенню у провадженні. Це не повинні бути спільні заяви про винність і про характер вчиненого злочину. Активно ведучи допит, слідчий отримує детальні дані не тільки про сам злочин, а й про його причини, мотиви, підготовку, обставини, що сприяли його вчиненню, способи приховування слідів злочину і злочинця.

Відомо, що послідовність (порядок) викладу обвинуваченим обставин кримінального правопорушення може бути різною. За хронологічним порядком розповідь ведеться від обставин, що передували злочину, до настання злочинного результату і наступних дій обвинуваченого. Якщо обраний логічний порядок, то розповідь ведеться від причин скоєння певних дій до їх наслідків (за фактами або епізодами). Нарешті, якщо слідчий обрав для вільної розповіді тактичний порядок (послідовність), то він пропонує обвинуваченому спочатку розповісти про той факт, який, на думку слідчого, тактично більш доцільно висвітлити спочатку. Потім йдеться про інші факти.

Спрямовуюча роль слідчого на цьому етапі допиту обвинуваченого полягає у визначенні порядку викладу допитуваним обставин провадження під час вільної розповіді; без особливої необхідності він не повинен переривати допитуваного, квапити його, робити зауваження.

Після закінчення вільної розповіді слідчий ставить запитання. При цьому важливо не тільки заповнити та уточнити отримані свідчення, а й отримати дані, за допомогою яких вони можуть бути перевірені, підтверджені іншими доказами. Це необхідно вже внаслідок того, що визнання вини, не підтверджене іншими доказами, не може лягти в основу обвинувального вироку. Такими контрольними даними можуть бути відомості про осіб, які підтверджують показання обвинуваченого; місця приховування знарядь злочину, викрадених цінностей, документів та інших об'єктів, виявлення яких підтвердить показання; згадування про такі обставини, які об'єктивно підтверджують свідчення (наприклад, про скандал у кінотеатрі, під час якого був присутній обвинувачений, або про ДТП), оскільки ці факти у всіх деталях могли бути відомі допитуваному тільки в тому випадку, якщо він дійсно перебував у зазначеному місці.

Закон не зобов'язує обвинуваченого давати показання, як і не забороняє йому давати неправдиві показання. Але слідчий повинен завжди пам'ятати, що обвинувачений, як правило, найкраще знає обставини підготовки, вчинення та приховування злочину, його мотиви і мету. Докази, що містяться в його показаннях, можуть виявитися незамінними, і тоді їх відсутність позначиться на повноті розслідування. Крім того, отримання повних і правдивих показань обвинуваченого істотно прискорить розслідування, оскільки з них слідчий дізнається про існування інших джерел доказів, на розшук яких йому не потрібно витрачати сили і час. Усе це визначає завдання не тільки викрити обвинуваченого у брехні, якщо він обрав такий спосіб протидії слідчому, але і подолати відмову від дачі показань.

Тактичними прийомами подолання відмови є: переконання обвинуваченого в неправильності зайнятої ним позиції; повідомлення про те, що співучасники обвинуваченого дають свідчення,

зокрема й такі, які його викривають; використання протиріч між інтересами співучасників. Для того щоб переконати обвинуваченого в неправильності зайнятої ним позиції, слідчий повинен роз'яснити йому, до яких наслідків призведе його відмова: затягування розслідування, труднощі у визначенні ступеня винності співучасників, у виявленні обставин, що пом'якшують його вину або виключають відповідальність.

Тактика допиту підозрюваного має деяку специфіку. Остання пояснюється тим, що дані про особу підозрюваного, якими володіє слідчий, зазвичай менші; в розпорядженні ще немає такої кількості доказів, як під час допиту обвинуваченого. Але на стороні слідчого, особливо у процесі першого допиту підозрюваного, фактор раптовості: допитуваний ще не встиг продумати лінію захисту, не уявляє, якими доказами його вини володіє слідчий.

68. Фіксація ходу і результатів допиту

Стаття 103 КПК України передбачає, що процесуальні дії під час кримінального провадження можуть фіксуватися:

1) у протоколі;

2) на носії інформації, на якому за допомогою технічних засобів зафіксовані процесуальні дії;

3) у журналі судового засідання.

Рекомендуються три методи одержання показань: вільна розповідь, запитання-відповідь і поєднання першого і другого методів. Положення, що гарантують найбільш правильну і точну фіксацію показань, зводяться до такого:

1) показання записують від першої особи і за можливості дослівно;

2) поставлені запитання та відповіді на них у разі необхідності записуються дослівно;

3) на прохання допитуваного йому надається можливість власноручно викласти показання, про що в протоколі слідчий робить відмітку;

4) протокол не може бути стилізованим, а має точно фіксувати вирази, які вживає допитуваний;

5) протокол підписують усі особи, що були присутні на допиті.

Вимоги до протоколу та його зміст передбачено ст. 104 КПК України. Протокол складається з:

1) вступної частини, яка повинна містити відомості про: місце, час проведення та назву процесуальної дії; особу, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які присутні під час проведення процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються під час проведення процесуальної дії, умови та порядок їх використання;

2) описової частини, яка повинна містити відомості про: послідовність дій; отримані в результаті процесуальної дії відомості, важливі для цього кримінального провадження, зокрема виявлені та/або надані речі і документи;

3) заключної частини, яка повинна містити відомості про: вилучені речі і документи та спосіб їх ідентифікації; спосіб ознайомлення учасників зі змістом протоколу; зауваження і доповнення до письмового протоколу з боку учасників процесуальної дії.

Перед підписанням протоколу учасникам допиту надається можливість ознайомитися з текстом протоколу. Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні допиту. Якщо особа через фізичні вади або з інших причин не може особисто підписати протокол, то ознайомлення такої особи з протоколом здійснюється у присутності її захисника (законного представника), який своїм підписом засвідчує зміст протоколу та факт неможливості його підписання особою.

Якщо особа, яка брала участь у проведенні допиту, відмовилася підписати протокол, про це зазначається в протоколі. Такій особі надається право дати письмові пояснення щодо причин

відмови від підписання, які заносяться до протоколу. Факт відмови особи від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень особи щодо причин такої відмови засвідчується підписом її захисника (законного представника), а у разі його відсутності – понятих.

У процесі допиту свідок або обвинувачений може виконати за власним бажанням чи за пропозицією слідчого схеми, креслення, рисунки, плани, що пояснюють його показання. Вони мають бути засвідчені підписами допитуваного і слідчого.

Способом фіксації допиту може бути звуко- і відеозапис. Такий запис проводиться після попереднього повідомлення всіх учасників слідчої дії.

69. Поняття, ознаки та види обшуку

Розслідування кримінальних правопорушень передбачає використання пошукових дій, що сприяють виявленню джерел доказової та орієнтуючої інформації. Відшукання прихованих об'єктів (знарядь злочину, речових доказів, трупів, осіб, які переховуються від суду і слідства) може бути здійснено під час проведення обшуку, процесуальний режим якого визначено кримінальним процесуальним законодавством (стст. 234–236 КПК України).

Обшук має на меті виявити знаряддя злочину, речі та цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, що мають значення для встановлення істини у справі. Метою обшуку може бути також виявлення розшукуваних осіб, трупів, тварин. Додатковою метою обшуку є виявлення і вилучення речей та предметів, вилучених з цивільного обігу і заборонених для використання, а також пошук майна для забезпечення відшкодування заподіяних збитків або з метою можливої конфіскації.

Обшук проводиться на підставі ухвали слідчого судді (ст. 234 КПК України).

Згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством слідчий (прокурор), коли він проводить обшук, має право відкривати замкнені приміщення і сховища, якщо володілець

відмовляється їх відкрити. Слідчий, прокурор має право заборонити особам, які перебувають у приміщенні під час обшуку, виходити з приміщення або вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку (ст. 236 КПК України).

Обшук починається з того, що слідчий (прокурор) пред'являє обшукуваній особі, а у разу її відсутності – іншій присутній особі, ухвалу про дозвіл на обшук, а за відсутності осіб у житлі чи іншому володінні копія ухвали повинна бути залишена на видному місці. Слідчий пропонує обшукуваній особі добровільно видати всі предмети, документи та інші матеріальні об'єкти, які мають значення для справи. Видання слідчому матеріалів, що мають значення для справи, не позбавляє його права провести обшук та здійснити суцільне обстеження. У разі відмови обшукуваного добровільно видати певні предмети вилучення здійснюється в примусовому порядку.

Обшук – це слідча дія, яка полягає у примусовому обстеженні приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукання і вилучення предметів, що мають значення у провадженні, а також виявлення розшукуваних осіб.

Проведення обшуку залежить від багатьох чинників: особливостей процедури (кримінально-процесуальних розпоряджень); слідчої ситуації (ситуації розслідування і ситуації обшуку); предмета пошуку та об'єктів обшуку; організації пошукових дій; обраної тактики обшуку; специфіки взаємодії суб'єктів обшуку тощо. Індивідуальність кожного обшуку не виключає можливості встановлення будь-яких загальних рис, виявлення типового.

Обшуки можна класифікувати за видами залежно від:

1) виду злочину;

2) етапу розслідування;

3) принципу повторності;

4) принципу одночасності (груповий і одночасний);

5) характеру об'єктів обшуку;

6) характеру об'єктів пошуку;

7) обсягу обстеження об'єктів обшуку (основний і додатковий).

У криміналістичній літературі, залежно від принципу одночасності, розрізняють одиночний і груповий обшуки.

Груповий обшук – це не єдина слідча дія, а комплекс одночасних обшуків. Груповий обшук є системою однойменних слідчих дій у межах одного акту розслідування з метою реалізації певного тактичного завдання. Тому груповий обшук – це тактична операція, комплекс (система) узгоджених між собою слідчих дій.

Під час підготовки до групового обшуку варто передбачити засоби зв'язку між учасниками, єдине керівництво та єдиний план його проведення, порядок обміну інформацією та одночасність здійснення обшуків. Його проведення має свою специфіку: 1) одночасно працюють декілька слідчо-оперативних груп; 2) реально існує декілька об'єктів обшуку; 3) має місце єдине керівництво в проведенні обшуку декількох об'єктів; 4) існує єдність часу початку обшуку на всіх об'єктах; 5) запропоновано єдиний план проведення обшуку; 6) визначено засоби зв'язку між учасниками обшуку і порядок обміну інформацією між ними.

Залежно від характеру об'єктів обшуку можуть бути названі такі види: 1) обшук приміщень: житлових, нежитлових, приміщень дипломатичних представництв; 2) обшук ділянок місцевості; 3) обшук особи; 4) обшук транспортних засобів; 5) обшук комп'ютерних засобів.

Обшук у приміщенні передбачає примусове обстеження всіх приміщень, що є у володінні фізичних або юридичних осіб, якщо там можуть перебувати об'єкти пошуку. Приміщення, в яких проводиться обшук, можуть бути поділені на: 1) приміщення, під час обстеження яких є конструктивно-змістовні особливості (квартири, будинки, котеджі, дачі, сараї, гаражі та ін.); 2) приміщення, у процесі обстеження яких є процедурні особливості (приміщення дипломатичних представництв, інші приміщення, для яких передбачено особливий процесуальний порядок проведення обшуку).

Існують криміналістичні рекомендації щодо послідовності обшуку приміщень. Розпочинати обшук рекомендується з найбільш «складних» ділянок помешкання, проводити пошуки спочатку в нежилих, а потім у жилих приміщеннях, здійснювати

обшук у напрямку від входу до приміщення. Також рекомендується розпочинати обстеження приміщень з місць загального користування (кухня, туалет, коридор).

Обстеження нежитлових приміщень відрізняється специфікою. Пошукові дії в службових приміщеннях варто розпочинати з робочого місця обшукуваного. Насамперед оглядаються й обстежуються робочий стіл, сейфи і шафи. У певних випадках злочинці використовують конструктивні елементи будинку і влаштовують сховища (тайники) під підлогою, у стінах, під підвіконними дошками, у вентиляційній шахті. У разі пошуку дрібних об'єктів або документів варто звертати увагу на книжки, альбоми, часописи тощо.

Обшук ділянки місцевості передбачає примусове обстеження присадибної ділянки, саду, городу або іншої території, що перебуває у віданні певних осіб. Пошукові дії варто провадити у певній послідовності, планомірно, враховуючи особливості місцевості. Ділянку місцевості, що займає значну територію, доцільно попередньо розділити на квадрати чи сектори.

Під час обстеження місцевості необхідно перевірити купи землі, сміття, стоги сіна тощо. Потрібно звертати увагу на дерева, що ростуть, чагарники, наявні пташині гнізда, шпаківні, годівниці, дупла. Під час пошукових дій достатньо часто й успішно використовуються щуп, метало- або трупошукач (газовий індикатор «Поиск-1», металошукачі «Омуль», «Гамма»).

Ознаками сховища (тайника) на місцевості може бути: розпущеність ґрунту, його неоднакове забарвлення, ділянки трави, що нерівномірно пожовкли, позначки на деревах чи в інших місцях тощо.

Обшук особи – це примусове обстеження тіла живої людини, її одягу, речей, а також інших предметів або документів. Згідно зі ст. 236 КПК України обшук особи може провадитися тільки особою однієї статі з особою, яку обшукують.

Обшук особи пропонується проводити у послідовності «зверху до низу». Спочатку обстежують головний убір, потім одяг (пальто, сукню, піджак, брюки та ін.), взуття. Необхідно приділяти увагу кишеням, швам на одязі, підкладці пальта або піджака,

каблукам взуття обшукуваного. Слідчий має додержуватися певних правил, що забезпечують безпеку. Зокрема, обшукуваного потрібно поставити обличчям до стіни або автомобіля під кутом 45° із широко розсунутими ногами і розведеними руками.

Обстеження тіла обшукуваного доцільно здійснювати в присутності лікаря. Варто перевірити волосся обшукуваного, оглянути пахові западини і природні отвори. Під час провадження обшуку особи може використовуватися портативний металошукач або рентгенівська установка. Обстеженню підлягають також предмети та речі, що є в обшукуваного: портфелі, папки, дипломати, сумки, валізи, фотоапарати, гаманці, годинники, палиці тощо. Вони підлягають обстеженню з метою виявлення в них шуканих об'єктів або сховищ (тайників).

Обшук транспортних засобів передбачає примусове обстеження будь-якого транспортного засобу, який є у володінні громадянина (автомобіль, яхта, особистий літак, мотоцикл тощо). Обшук транспортних засобів – це відносно новий вид обшуку в практиці органів розслідування, який вимагає знання будови та особливостей конструкції конкретного транспортного засобу.

Обшук транспортних засобів повинен мати певний порядок і послідовність. Для обстеження транспортного засобу слідчому бажано запросити відповідного спеціаліста (автотехніка, автомеханіка). У криміналістичній літературі містяться певні рекомендації щодо послідовності провадження обшуку легкового автомобіля. У такому випадку обшук пропонується починати з багажника і закінчувати мотором. У багажнику перевіряються сумка з інструментом, запасне колесо, інші предмети. У салоні знімаються килимки, настили, чохли. Перевіряється місце між сидіннями і спинками, досліджується торпеда, знімається автомагнітола тощо. Механізми і деталі автомобіля, що містяться під днищем, бажано обстежити на «ямі». Обстежується автомобіль і під капотом. У разі пошуку викрадених деталей автомобіля варто мати на увазі, що вони можуть бути не окремим предметом, а частиною обшукуваного автомобіля. Важливо звертати увагу і фіксувати правильність маркування певних частин транспортного засобу.

Обшук комп'ютерних засобів полягає у примусовому обстеженні комп'ютерної техніки та електронної інформації. Слідчому треба пам'ятати, що існують різні системи захисту інформації та можливості швидкого її знищення. Для проведення обшуку комп'ютерних засобів необхідно запрошувати спеціалістів (фахівця в галузі інформаційних технологій, програміста, системотехніка та ін.).

Досить новим видом обшуку є обшук, спрямований на виявлення осіб, яких переховують у певних місцях. Норми чинного кримінально-процесуального законодавства не називають такий об'єкт пошуку. Водночас практика боротьби зі злочинністю свідчить, що такий об'єкт реально існує. Це стосується розслідування таких злочинів, як незаконне позбавлення волі, викрадення людей з метою викупу, торгівля органами людського тіла та ін.

70. Об'єкти пошукової діяльності

У ст. 234 КПК України зазначено, що обшук проводиться у тих випадках, коли є достатні підстави вважати, що було вчинено кримінальне правопорушення; відшукувані речі чи документи мають значення для досудового розслідування; відомості, які містяться у відшукуваних речах або документах, можуть бути доказами під час судового розгляду; відшукувані речі, документи або особи перебувають у зазначеному житлі чи іншому володінні особи.

Аналіз норми закону дає можливість установити два основні об'єкти: 1) об'єкт пошуку – це те, що необхідно відшукати, виявити під час обшуку (знаряддя злочину, речі та цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети та документи, що мають значення для встановлення істини у справі); об'єктом пошуку може бути і злочинець, який переховується; 2) об'єкт обшуку – це те, відносно чого (або кого) здійснюється обстеження (певне приміщення, місце або будь-яка особа).

Класифікація об’єктів пошуку:

1. Залежно від характеру попередньої інформації про об’єкт пошуку:

а) індивідуально визначені об’єкти;

б) об’єкти, відомості про які можуть указувати лише на їх родову (групову) належність;

в) випадково виявлені об’єкти.

2. Залежно від форми вказівки в законі:

а) прямо передбачені й названі в КПК України як об’єкти;

б) віднесені до «інших предметів і документів», що мають значення для встановлення істини у справі;

в) які є вилученими із законного обігу;

г) які вилучаються з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації майна.

3. Залежно від природи шуканого:

а) предмети, що можуть слугувати речовими (або письмовими) доказами (знаряддя і засоби вчинення злочину): предмети, на які було спрямовано злочинне посягання; предмети, що мають на собі сліди злочину; предмети, використані для приховування злочину та злочинця; інші предмети, що перебувають у певному зв’язку зі злочином; різні документи;

б) предмети та документи, заборонені до обігу: предмети, за виготовлення, збереження і збут яких передбачено кримінальну відповідальність; предмети, що дістаються тільки за спеціальними дозволами;

в) предмети та документи, що можуть бути доказами в іншій кримінальній справі;

г) речі та цінності, здобуті злочинним шляхом;

д) цінності або майно обвинуваченого чи підозрюваного з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації;

е) особи, які переховуються від слідства і суду;

ж) особи, яких переховують у певних місцях;

и) трупи або частини розчленованого трупа.

У ст. 234 КПК України йдеться про те, що певні предмети та документи, що мають значення для встановлення істини у провадженні, містяться в певному приміщенні або місці чи в будь-якої особи. Отже, у законі зазначено три різновиди об'єктів обшуку: 1) певне приміщення; 2) певне місце; 3) будь-яка особа.

Особливим різновидом приміщень, відповідно, є приміщення дипломатичних представництв (посольства, місії), резиденція глави дипломатичного представництва; жилі приміщення дипломатичного персоналу (радників, торгових представників, військових, військово-морських і військово-повітряних аташе, перших, других і третіх секретарів, аташе та ін.); жилі приміщення, в яких проживають сім'ї членів дипломатичних представництв; приміщення консульських представництв (приміщення, що займаються генеральним консульством, віцеконсульством, консульським агентством); резиденція глави консульського представництва тощо.

До іншого (або певного) місця можуть бути віднесені будь-які, крім приміщення, об'єкти, що перебувають у когось у розпорядженні (володінні). Зі змісту закону випливає, що до них можуть бути віднесені ділянки місцевості (присадибна ділянка, сад, город тощо), транспортні засоби (автомобілі, мотоцикли, яхти, особисті літаки та ін.), комп'ютерні засоби.

Отже, об'єктами обшуку можуть бути:

1) певні приміщення: а) житлові приміщення (квартира, будинок, дача, номер готелю тощо); б) нежитлові приміщення (службові, торговельні, виробничі та ін.); в) приміщення дипломатичних представництв;

2) інші місця: а) ділянки місцевості (садиба, сад, город та ін.); б) транспортні засоби (автомобілі, мотоцикли, причепи та ін.); в) комп'ютерні засоби;

3) особи: а) одяг, взуття та інші носильні речі; б) тіло живої людини.

71. Підготовка до обшуку

Основними елементами підготовки до обшуку є: 1) вивчення матеріалів кримінального провадження; 2) збирання орієнтуючої інформації; 3) визначення кола учасників обшуку; 4) підготовка науково-технічних засобів; 5) планування обшуку.

У разі підготовки до обшуку суттєве значення мають вивчення та аналіз матеріалів кримінального провадження. Цікава інформація для проведення обшуку може міститися в поясненнях певних осіб, у яких відображено їх позицію про подію злочину. Вивчення матеріалів кримінального провадження припускає аналіз даних, що містяться в протоколах різних слідчих дій (огляду місця події, допитів тощо). Слідчий має звернути увагу на дані, що стосуються обставин злочину, знарядь та засобів його вчинення, особливостей злочинної події.

До проведення обшуку необхідно зібрати та вивчити дані про шукані об'єкти (кількість, зовнішній вигляд, форма, розміри, індивідуальні ознаки: пошкодження, позначки та ін.).

Важливим елементом підготовки до обшуку є збирання орієнтуючої інформації, яке охоплює комплекс дій, що передбачають одержання відомостей про умови майбутнього обшуку, об'єкти, що підлягають виявленню та вилученню, особу обшукуваного. Орієнтуюча інформація допомагає слідчому цілеспрямовано вести пошуки та виявляти шукане. Збирання орієнтуючої інформації про місце провадження обшуку передбачає встановлення відомостей, що можуть бути одержані з різних джерел. Це можуть бути плани, схеми, проєкти будинків або споруд, топографічні карти, дані оперативних працівників, інформація фахівців або інших співробітників.

Збирання орієнтуючої інформації передбачає одержання відомостей про особу обшукуваного та інших осіб, які проживають чи працюють на обшукуваному об'єкті. Дані про особу обшукуваного охоплюють такі групи ознак: 1) соціально-демографічні (соціальний стан, освіта, професія, стаж роботи, родинний стан, склад сім'ї, дані про членів сім'ї, взаємостосунки в сім'ї, матеріальне становище, найближче побутове оточення, зв'язки та ін.); 2) соціально-біологічні (стать, вік, стан здоров'я, фізичні вади);

3) етико-психологічні (моральні погляди, прагнення, життєві очікування, рівень розумового розвитку, життєвий досвід, рухливість нервових процесів, темп реакцій на подразники, цілеспрямованість та ін.). Такі відомості надають змогу використовувати особливості обшукуваного з тактичною метою.

Під час підготовки до обшуку визначається коло його учасників. Його проводить слідчий або прокурор (ст. 234 КПК України). Крім того, для участі у проведенні обшуку може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, представник та інші учасники кримінального провадження, а з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, – спеціаліст.

Спеціалісти залучаються до участі в обшуку в тих випадках, коли необхідно застосування спеціальних знань. Допомога спеціаліста у процесі проведення обшуку може бути виражена у таких формах: консультації з питань техніки безпеки, застосування спеціальної техніки, виявлення певних об'єктів і поводження з ними; поради зі специфіки перевірки різних місць під час провадження пошукових дій; виконання доручень, що потребують спеціальних навичок (верхолаз, водолаз, будівельник та ін.); використання спеціальних пошукових приладів тощо.

Важливим елементом підготовки до обшуку є приготування науково-технічних засобів. У пошуковій діяльності слідчому допомогу надають спеціальні пошукові засоби або комплект науково-технічних засобів (слідча валіза). Під час підготовки до обшуку в деяких випадках необхідно передбачити освітлювальні прилади та ультрафіолетові освітлювачі, інструменти для розкопок і розкриття сховищ, багри, металошукачі, трупошукачі тощо.

Заключним етапом підготовки до обшуку є планування, яке завжди передбачає здійснення прогностичної функції.

До складання плану обшуку необхідно підходити диференційовано. Залежно від рівня складності майбутнього обшуку, його ситуаційної обумовленості, реальних можливостей слідчого план може бути усним або письмовим, стислим або розгорнутим. У складних випадках доцільно складати розгорнутий письмовий план обшуку. План обшуку може супроводжуватися відповідним графічним матеріалом (схеми приміщення, плани входів і виходів із нього, замальовки місцевості тощо).

72. Тактика проведення обшуку

Проведення обшуку може характеризуватися як конфліктністю, так і безконфліктністю ситуації. Водночас конфліктність і безконфліктність слідчої дії є її найбільш загальними характеристиками, що не дозволяють заздалегідь обрати необхідну тактику, певні тактичні прийоми, їх системи. Тактика обшуку ситуаційно зумовлена.

Ситуації обшуку можна поділити на певні види залежно від різних підстав:

1) залежно від присутності чи, навпаки, відсутності обшукуваного під час обшуку:

а) здійснення обшуку в ситуації присутності обшукуваного;

б) здійснення обшуку в ситуації його відсутності;

2) залежно від ставлення обшукуваного до пропозиції слідчого видати зазначені в ухвалі предмети або документи, а також вказати місце, де переховується злочинець:

а) ситуація обшуку в разі добровільної видачі;

б) ситуація обшуку в разі відмови від добровільної видачі;

3) залежно від ставлення обшукуваного до обшуку, що проводиться:

а) ситуація активної протидії;

б) ситуація нейтральної поведінки обшукуваного і його відмови від спілкування зі слідчим;

в) ситуація надання допомоги слідчому під час здійснення пошукових дій;

4) залежно від передбачуваного способу зберігання предмета пошуку:

а) обшук здійснюється в ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається без спеціального маскування;

б) обшук здійснюється в ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку видозмінено або знищено;

в) обшук здійснюється в ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається у спеціальних сховищах (тайниках) або інших суб'єктивно недоступних місцях.

Ситуації обшуку можуть бути диференційовані також *залежно від передбачуваного способу схову предмета пошуку.* Тут можна простежити три типові ситуації, коли припускається, що предмет пошуку:

1) зберігається без спеціального маскування (документи містяться у шухляді письмового столу чи сейфі; сокира, якою було вчинено злочин, лежить у сараї разом з іншим інструментом тощо);

2) видозмінено або знищено (зливкам золота можуть надаватися вигляд і форма предметів (елементів) домашньої обстановки; у квартирі, де відбувалося розчленування трупа, можуть пофарбувати меблі, замінити шпалери);

3) сховано у спеціальних сховищах (тайниках) або інших суб'єктивно недоступних місцях (обрання способу приховування не є повністю вільним, воно детерміновано рядом чинників, обставин, зокрема обстановкою (умеблюванням) дому чи квартири).

Специфіка обшуку відображає й своєрідність запропонованих груп ситуацій, їх взаємозв'язки та динамізм. Дослідження ситуативної варіантності обшуку дозволяє накреслити певні системи тактичних прийомів, які будуть доцільними в будь-якій ситуації обшуку.

Насамперед обшук може здійснюватися у присутності або за відсутності обшукуваного. Якщо обшукуваний присутній під час обшуку, слідчий повинен запропонувати йому добровільно видати об'єкти, що розшукуються. Після цього можливе виникнення двох різних ситуацій обшуку: в разі добровільної видачі та відмови від добровільної видачі. У разі добровільної видачі обшук уже на цій стадії може бути завершено. Встановити істинність добровільної видачі або її фальшивість (підміна предмета пошуку, видання тільки його частини) допомагає використання системи тактичних прийомів, спрямованої на діагностику такої видачі.

У разі відмови від добровільної видачі має місце перехід у два різних за своєю природою блоки ситуацій:

1) блок ситуацій, що відображає ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку (ситуація активної протидії; ситуація нейтральної поведінки обшукуваного та його відмова від спілкування; ситуація надання допомоги слідчому під час здійснення пошукових дій);

2) блок ситуацій, що відображає передбачуваний спосіб збереження предмета пошуку (ситуація, коли припускається, що предмет пошуку зберігається без спеціального маскування; ситуація, коли припускається, що предмет пошуку видозмінено або знищено; ситуація, коли припускається, що предмет пошуку сховано у спеціальних сховищах (тайниках) або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Щодо кожного блоку ситуацій, пропонуються і відповідні *види систем тактичних прийомів:*

1) пов'язані із взаємодією з обшукуваним (система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного; система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування; система тактичних прийомів, спрямована на одержання пошукової інформації від обшукуваного);

2) пов'язані із взаємодією з матеріальними об'єктами (система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування; система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів; система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних сховищах (тайниках) або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Системи тактичних прийомів обшуку (тактичні комбінації) – це своєрідні алгоритми (типові програми) для слідчого в процесі їх використання. Застосування таких систем полегшує прийняття правильних рішень у різних ситуаціях. Між системами тактичних прийомів і ситуаціями їх реалізації існують нерозривні зв'язки, які мають науково обґрунтований характер.

Системи тактичних прийомів обшуку виконують різноманітні функції (діагностичні, пізнавальні, психологічного впливу), дозволяють визначити необхідність пошуків, вплинути на обшукувану особу, одержати від неї певну інформацію, обрати напрямок пошуків та виявити об'єкти пошуку. Системи прийомів передбачають їх певний зміст і структуру, доцільність елементів, логічну послідовність способів дії. Розглянемо окремі системи тактичних прийомів.

Система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування, включає: роз'яснення мети і необхідності обшуку; постановку нейтральних запитань; залучення обшукуваного до діяльності слідчого; словесну розвідку.

Тактичний прийом системи, який стосується роз'яснення мети і необхідності обшуку, передбачає розкриття причин візиту слідчого, важливості виявлення об'єктів пошуку, зв'язку обшукуваної особи з розшукуваним предметом. Цей прийом впливає на обшукуваного, спонукає його до аргументації відсутності у нього певних речей.

Подоланню відмови від спілкування сприяє постановка нейтральних запитань, не пов'язаних з предметом обшуку. Відповіді на такі запитання ні до чого не зобов'язують респондента і разом з тим сприяють його залученню до спілкування. У психології такий прийом іноді називають «методом зачіпки», який дає змогу увійти в контакт із співрозмовником. Важливим тут є те, що співрозмовника необхідно «спіймати на гачок» зацікавленості, використовуючи для цього незначну подію, порівняння, особисте враження, анекдотичний випадок чи незвичне запитання.

Ефективним способом усунення конфліктних стосунків є залучення обшукуваного до діяльності слідчого. Такий прийом включає пропозиції слідчого надати йому технічну допомогу (відкрити шухляду або шафу, перенести білизну тощо). Процес «спільної» діяльності спонукає обшукуваного до спілкування зі слідчим. Функцію подолання відмови обшукуваного від спілкування в процесі обшуку виконує також тактичний прийом словесної розвідки. Цей прийом має силу побічного навіювання. Слідчий звертається не до обшукуваного, а до інших учасників обшуку (працівників міліції, спеціалістів, понятих) з певними вказівками і пропозиціями (наприклад, про необхідність перейти до наступної стадії обшуку, доцільність пошуків у певному місці, можливість застосування технічних засобів). Використання прийому словесної розвідки дає змогу слідчому не тільки діагностувати ставлення обшукуваного до того, що відбувається, а й спонукати його до спілкування, змінити поведінку та обрану позицію. Обшукуваний може відмовитися від зайнятої ним нейтральної позиції і зробити спробу вербальної взаємодії зі слідчим.

Особливий інтерес становлять системи тактичних прийомів обшуку, пов'язані із взаємодією з матеріальними об'єктами. Характер їх спрямованості ґрунтується на ймовірнісному судженні слідчого про спосіб зберігання предмета пошуку. Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування, включає: аналіз обстановки місця обшуку з метою визначення місць природного зберігання предмета пошуку; аналіз об'єктів, виявлених у місцях їх природного зберігання; зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають.

Важливе значення має пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках (створених чи пристосованих сховищах, прихованих від інших, відомих не всім) або в інших суб'єктивно недоступних місцях (важкодоступних, незручних, непридатних для зберігання). Варто мати на увазі, що злочинці часто використовують витончені способи переховування предметів, прагнуть їх замаскувати, перешкодити доступу до них. Однак повністю усунути демаскуючі ознаки практично неможливо.

Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних сховищах (тайниках) або в інших суб'єктивно недоступних місцях, може включати: аналіз ознак предмета пошуку; зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку; орієнтацію на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця схову; використання можливостей типових аналогів; аналіз окремих ділянок приміщення, меблів, інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак; зіставлення однакових предметів між собою.

Запропоновані прийоми вимагають їх стислої інтерпретації. Так, аналіз ознак предмета пошуку полягає в тому, щоб визначити (чи припустити) можливі його властивості та інші особливості (розміри, масу, обсяг, специфіку умов зберігання тощо). Важливого значення набуває також з'ясування такої особливості предмета пошуку, як його ділимість (можливість розчленування) або неділимість на окремі самостійні частини (вузли), які можуть бути сховані в різних місцях. Аналіз предмета пошуку здійснюється з метою встановлення місць його можливого схову і тому виконує певну функцію.

Наступним прийомом системи є зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку. Такий прийом дозволяє встановити найбільш імовірні місця можливого зберігання і виключити ті з них, в яких не може бути сховано предмет пошуку (за своїми розмірами, особливостями будови, можливістю руйнування та ін.). Характер сховищ (тайників) залежить від особливостей об'єктів, схильностей особи, яка переховує їх, здатності її до фантазування.

Під час визначення місця схову як тактичний прийом може бути розглянута орієнтація на професійні (чи інші) навички обшукуваного. Злочинець вдається до тих способів, якими він краще володіє, використовує звичні виробничі методи. Це неминуче відображається на обранні місця приховання, конструкції сховища (тайника), способі маскування. Професія людини визначає можливість наявності у неї певних інструментів, знарядь, сировини, матеріалів, що можуть бути використані для створення сховищ (тайників), приховування слідів та знарядь злочину.

Тактичним прийомом системи є використання можливостей типових аналогів. Аналоги – це типові випадки виявлення певних об'єктів у певних місцях. Документи виявляють у книжках, музичних інструментах, предметах одягу; зброю – у м'яких частинах меблів, книжках, сховищах (тайниках), що зроблені у стінах чи підлозі, підсобних приміщеннях або санвузлах.

Важливе значення має й такий тактичний прийом системи, як аналіз окремих ділянок приміщення, меблів та інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак. Характер демаскуючих ознак залежить від конкретних умов, в яких діє особа, особливостей місць приховування предметів, дій обшукуваного. У приміщеннях місце схову виказують різниця у фарбуванні предметів, сліди на підлозі, відсутність сполучення шпалер та ін. Демаскуючі ознаки є своєрідними негативними обставинами, які сигналізують про необхідність пошуків у певному місці.

Тактичним прийомом є також зіставлення однакових предметів між собою. Зіставлення дозволяє виявити різницю між однорідними предметами, що може бути пов'язано з переховуванням у них предметів пошуку.

73. Поняття та види пред'явлення для впізнання

Пред'явлення для впізнання – слідча дія, яка полягає у пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, які вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності.

Одночасно ця дія передбачає показ певних об'єктів в умовах, що дозволяють сприймати загальні та окремі ознаки. Тотожність під час впізнання встановлюють за ознаками об'єктів, сприйнятих особою і збережених в її пам'яті. Це окрема форма ідентифікації, яка істотно відрізняється від випадків ідентифікації за матеріальними слідами. У процесі впізнання свідок спостерігає ознаки пред'явленого об'єкта, порівнює і зіставляє їх із збереженими в пам'яті та доходить певного висновку щодо наявності чи відсутності тотожності або групової належності об'єкта.

Пред'явлення для впізнання як процес встановлення чи заперечення тотожності або групової належності має елементи психологічної діяльності, базуючись на здатності людської психіки не тільки фіксувати, а й зберігати в пам'яті особливий комплекс ознак, які дозволяють виділяти певні об'єкти з групи подібних. З цих позицій пред'явлення для впізнання характеризується двома процесами – фіксуючим і впізнавальним: до фіксуючого належать засвоєння відмітних ознак і формування образу певного об'єкта, а до впізнавального – використання цих ознак у вирішенні питання щодо тотожності чи групової належності. Свідчення про тотожність або групову належність є, по суті, висновком, який ґрунтується на уявному аналізі, синтезі та порівнянні ознак. Відповідно до криміналістичних критеріїв організація пред'явлення для впізнання повинна забезпечувати правильність і обґрунтованість висновків за умови точного додержання процесуального порядку пред'явлення для впізнання.

Цю слідчу дію необхідно відрізняти від непроцесуальних способів установлення тотожності об'єктів (наприклад, під час оперативно-розшукової діяльності). Здійснення розшуку, особливо злочинців, за зовнішніми ознаками передбачає ототожнення суб'єкта, якого спостерігають, з розшукуваним. Фотографії злочинця, якого розшукують, чи інших суб'єктів можуть бути

показані окремим громадянам. Однак таке пред'явлення переслідує тільки оперативні цілі, а його результати не є доказами у справі і виконують роль орієнтуючих відомостей.

Пред'явлення для впізнання регламентовано стст. 228–232 КПК України, що дає змогу правильно вирішити питання про відокремлення цієї слідчої дії з інших. Цьому слугують розроблені криміналістикою тактичні правила проведення впізнання.

Завданням пред'явлення для впізнання є надання можливості особі впізнати серед людей, речей чи інших об'єктів, що їй пред'являються, той, який вона спостерігала або знала раніше. Це може бути особа (підозрюваний чи обвинувачений), труп, предмети, що були викрадені у потерпілого або загублені злочинцем на місці події.

Види пред'явлення для впізнання:

1. Живі особи.
2. Трупи.
3. Предмети.
4. Тварини.
5. Документи, підписи та печатки.
6. Будівлі чи ділянки місцевості.

74. Підготовка до пред'явлення для впізнання

Пред'явленню для впізнання має передувати виконання процесуальних та деяких допоміжних дій, а саме:

1) попередній допит особи, яка впізнає;

2) підбирання об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання;

3) визначення місця та умов пред'явлення для впізнання;

4) визначення необхідного комплексу науково-технічних засобів.

Під час допиту перед пред'явленням для впізнання з'ясовують:

1) місце, час, спосіб та інші обставини злочину;

2) прикмети особи, яку впізнають (найчастіше злочинця), ознаки її одягу, а також ознаки речей чи інших об'єктів.

У ст. 228 КПК України встановлено, що слідчий до проведення впізнання повинен допитати свідка (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого) про зовнішній вигляд і прикмети чи ознаки об'єкта, а також про обставини, за яких він бачив цей об'єкт.

Допит, який передує впізнанню живих осіб, повинен бути спрямований на з'ясування:

1) обставин, за яких той, хто впізнає, бачив особу у зв'язку зі злочином;

2) зовнішності та прикмет цієї особи;

3) психологічного стану того, хто впізнає;

4) його фізіологічного і психічного стану (зір, слух, особливості пам'яті тощо).

У процесі з'ясування обставин, за яких свідок бачив певну особу у зв'язку зі злочинною подією, слідчий повинен допитати його також про місце спостереження (точне місцезнаходження, розташування щодо інших об'єктів, де саме це відбувалося: у приміщенні, на вулиці, в лісі тощо). Треба встановити, на якій відстані і впродовж якого часу свідок спостерігав об'єкт, які були погода, освітлення; в якому стані перебував злочинець (стояв, сидів, рухався чи перебував у стані спокою). Ці обставини потрібно з'ясувати насамперед, оскільки може статися так, що свідок у міру певних об'єктивних чи суб'єктивних чинників не міг правильно і повністю сприймати певні зовнішні прикмети.

Під час з'ясування зовнішності і прикмет особи, яка підлягає впізнанню, слідчий повинен докладно допитати свідка щодо її загальних та характерних рис. При цьому необхідно користуватися даними словесного портрета, але в загальновживаних виразах. Варто детально дізнаватися щодо зросту, будови тіла, віку, типу обличчя, кольору волосся, шкіри та особливих прикмет (шрами, родимки, бородавки тощо). Під час допиту, який провадиться з метою з'ясування зовнішніх прикмет злочинця, можливе використання науково-технічних засобів і способів, що полегшують складання словесного портрета. До них належать виготовлені рисовані портрети, різноманітні фотороботи (зокрема з використанням комп'ютерної техніки).

Потрібно також докладно з'ясувати у свідка, як був одягнений злочинець (форма, фасон, колір одягу, його загальний вигляд), чи не був свідок у стані переляку, душевного хвилювання в момент спостереження, що могло спричинити перекручення ним дійсності, перебільшення баченого. Крім того, слідчий має визначити тип і особливості пам'яті того, хто впізнає, а у разі пред'явлення для впізнання за голосом – його можливості визначити особливості голосу злочинця: тембр, висоту, силу та хрипкість, шепелявість, місцеву говірку тощо.

Варто відмовитись від проведення пред'явлення для впізнання особи, в якої є унікальні прикмети, за якими допитаний може її впізнати. Це може бути незвичайне татуювання, рубець рідкої конфігурації, відсутність ноги, руки, пальця тощо. У такому разі проводиться освідування, результати якого зіставляються з показаннями того, хто цю особу бачив за обставин, що мають значення за справою.

Під час допиту, що передує пред'явленню для впізнання трупа (коли допитуються особи, в яких зникли родичі чи близькі), необхідно з'ясувати такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, вік, фах, зовнішні прикмети (зріст, стан і колір волосяного покриву на голові, колір очей, шкіри тощо), коли особу бачили востаннє, як вона була одягнена, які речі були у неї, а також інші особливості зовнішності (татуювання, стан зубів: наявність пломб, коронок, протезів, відсутність деяких зубів тощо, післяопераційні шрами).

Допит, що передує пред'явленню для впізнання предметів, треба розпочинати зі встановлення обставин, за яких той, хто впізнає, бачив предмет, а далі з'ясовувати ознаки предмета (найменування, матеріал, форму, розміри, колір тощо) та його особливості, що відрізняють його від інших.

Якщо пред'явленню для впізнання підлягає тварина, то, крім її загальних ознак (масть, порода), з'ясовуються особливі прикмети.

Відповідно до ст. 228 КПК України особу, яка підлягає впізнанню, пред'являють тому, хто впізнає, разом з іншими особами тієї саме статі (не менше трьох), які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі.

Підбирання об'єктів для проведення впізнання викликає деякі труднощі, коли треба підібрати подібних за зовнішніми прикметами осіб чи унікальні предмети. Той, кого впізнають, і пред'явлені особи повинні бути приблизно одного віку і подібними за загальними рисами (зростом, будовою тіла, волосяним покривом голови, його кольором, типом обличчя тощо). Об'єкт впізнання повинен бути в одязі, який суттєво не відрізняється від того, що був на ньому в момент спостереження його тим, хто впізнає. Інші особи, серед яких його пред'являють для впізнання, також не повинні мати різких відмінностей в одязі.

У більшості випадків місцем пред'явлення для впізнання є кабінет слідчого, в інших випадках слідчий вирішує це питання з огляду на конкретні умови, але ці умови мають бути найсприятливішими для спостереження і порівняння ознак об'єктів.

Застосування у пред'явленні для впізнання науково-технічних засобів (відеотехніки, фотоапаратів, магнітофона та ін.) є однією з важливих умов, що забезпечують ефективність його проведення, фіксації перебігу і результатів. Їх використання залежить від виду впізнання, ознак об'єкта, що підлягає впізнанню, та інших даних.

75. Пред'явлення для впізнання живих осіб

Впізнання живих осіб провадиться у випадках, коли: а) особа, яка підлягає пред'явленню, не була раніше відома свідкові, але спостерігалася ним у зв'язку зі злочинною подією; б) свідок знав раніше пред'явлену особу, але не може дати необхідних даних про неї.

Процес пред'явлення можна поділити на три стадії. На першій стадії перед пред'явленням особи для впізнання в присутності понятих їй пропонують зайняти будь-яке місце серед інших осіб і роз'ясняють її права. На другій стадії той, хто впізнає, запрошується до приміщення, де перебувають усі учасники впізнання, його попереджають про кримінальну відповідальність за давання

завідомо неправдивих показань (якщо це потерпілий або свідок) та за відмову від давання показань (якщо це свідок). Після цього в особи, яка впізнає, з'ясовують, чи задовольняють її умови, чи їй добре видно зовнішні прикмети всіх осіб. У разі позитивної відповіді того, хто впізнає, пропонують подивитися на групу осіб, впізнати серед них потрібну особу і пояснити, за якими ознаками він її впізнав. При цьому не треба квапити його з відповіддю, варто дати йому час на обдумування. Якщо той, хто впізнає, вагається з відповіддю, можна запропонувати пред'явленим особам пройтись по кабінету з метою спостереження їх у русі чи дозволити пред'явленим особам розмовляти між собою.

Третя стадія полягає у встановленні тотожної чи групової належності або відмінності конкретного об'єкта. Названі тим, хто впізнає, прикмети, ознаки повинні бути виражені в певній формі. Виконання цієї вимоги багато в чому залежить від правильно поставлених йому уточнюючих і конкретизуючих запитань. У ході пред'явлення слідчий за проханням особи, яка впізнає, може запропонувати групі осіб встати (якщо вони сиділи), підійти ближче до світла, повернутись у профіль тощо.

Не допускаються навідні питання, але слідчий повинен слідкувати за поведінкою як особи, яка впізнає, так і особи, яку впізнають. Остання має бути попереджена про недопустимість будь-яких реплік, жестів або погроз.

Результат пред'явлення для впізнання може бути позитивним, коли той, хто впізнає, заявляє про впізнання і вказує не тільки загальні прикмети і ознаки, а й особливі, на яких ґрунтувалося впізнання. Результат для впізнання може бути й негативним. Це може статися тоді, коли, наприклад, з моменту спостереження пройшло багато часу; особа, яку впізнають, різко змінила свою зовнішність; той, хто впізнає, боїться помсти; для впізнання пред'явлено іншу особу тощо.

76. Пред'явлення для впізнання за фотознімками, за голосом та за особливістю ходи

У процесі пред'явлення для впізнання *за голосом* повинні бути створені певні умови:

а) для відтворення звукової мови (приміщення з певними акустичними даними тощо);

б) для аналізу й оцінки голосу особи, яку впізнають (для цього використовують дві суміжні кімнати з відчиненими дверима чи тонкою перегородкою між кімнатами, на відкритій місцевості користуються парканом, деревами тощо, які б не давали змоги тому, хто впізнає, бачити особу, яку впізнають);

в) усі учасники впізнання мають бути поділені на дві групи: в одній – слідчий, той, хто впізнає, двоє понятих, а також спеціалісти та інші учасники слідчої дії, в іншій – особа, яка допомагає слідчому (наприклад, співробітник міліції), поняті, особа, яку впізнають, та особи, які ведуть з нею розмову;

г) зміст розмови, відтвореної під час впізнання, не повинен стосуватися розслідуваної справи, але в її тексті мають бути слова, які той, хто впізнає, чув у момент спостереження.

Можливо впізнання *за особливістю ходи*, оскільки ходу характеризують довжина кроку цієї людини, кут розгортання стопи, швидкість руху. Хода має бути природною, коли людина йде вільно, без напруження. Неприродна хода найчастіше пов'язана з різними аномаліями. Основними умовами проведення впізнання за особливостями ходи варто вважати такі:

а) обрання місця проведення, що забезпечує відтворення ознак ходи, і можливість їх спостереження тому, хто впізнає;

б) пред'явлення особи, яку впізнають, серед інших осіб, що мають подібні ознаки ходи;

в) особа, яку впізнають, не повинна знати про те, що за нею спостерігають;

г) тому, хто впізнає, має бути надано достатньо часу для спостереження ходи пред'явлених осіб.

У слідчий практиці нерідко виникає потреба у пред'явленні для впізнання живих осіб, трупів, предметів та інших об'єктів *за фотознімками*.

Впізнання за фотознімками живої особи проводиться тоді, коли вона відсутня, але слідчий має її фотознімки. Для встановлення особи вбитого нерідко пред'являються фотознімки трупа. Зазвичай ці фотознімки використовуються у випадках, коли пред'явлення трупа не дало позитивних результатів і його поховали. Фотознімки можуть пред'являтися не тільки на тій території, де було виявлено труп, а й в інших місцях.

Пред'явлення для впізнання за фотознімками може також здійснюватися з тактичних міркувань. Як правило, пред'явлення для впізнання предметів за фотознімками проводиться в тих випадках, коли їх неможливо пред'явити в натурі.

Необхідно, щоб пред'явлені фотознімки були однаковими за формою і розміром, а зображені на них обличчя подібні з тим, тотожність якого передбачається встановити. Варто прагнути до того, щоб фотознімки стосувалися того часу, коли свідок спостерігав певну особу у зв'язку з розслідуваною подією. До того ж знімки мають бути чіткі, без обробок та одного кольору.

77. Пред'явлення для впізнання трупів

Для впізнання може бути пред'явлено також труп людини або його частина, якщо труп розчленовано.

У практиці розслідування трапляються два основні випадки пред'явлення трупа для впізнання. Перший випадок має місце під час організації пред'явлення відразу ж після огляду місця події, і слідчий часто позбавлений можливості допитати будь-кого щодо прикмет невідомої особи, труп якої пред'являтиметься. За таких обставин без попереднього допиту труп пред'являється мешканцям навколишніх будинків, вулиць, а також службовим особам, які спілкуються з населенням. Другий випадок має місце тоді, коли на момент впізнання є дані про зникнення певної особи, допитують її близьких чи знайомих, а потім пред'являють їм труп для впізнання.

Пред'явлення трупа на місці його знайдення не доцільне, оскільки є вірогідність зміни обстановки місця події. Труп пред'являють у морзі або в приміщенні, яке тимчасово пристосоване для цих цілей (наприклад, сарай чи нежиле приміщення). У сільській

місцевості для цього застосовують яму глибиною 1,5 метра, на дно якої кладуть тонкий шар соломи, потім труп, а зверху її закривають дошками.

Пред'явлення трупа для впізнання варто проводити в тому одязі, що є на ньому, в разі необхідності цьому повинен передувати «туалет трупа», що полягає у видаленні бруду і крові з його обличчя, приведенні у звичайний вигляд зачіски. Тільки в особливих випадках, до яких варто віднести наявність значних ушкоджень на обличчі чи його зміну внаслідок тривалого перебування у воді тощо, можна визнати доцільною реставрацію обличчя трупа. Для ідентифікації особи необхідно широко використовувати прикмети, що є на трупі, а для цього варто надати тому, хто впізнає, можливість оглянути обличчя трупа, а в разі необхідності – все тіло. Під час пред'явлення трупа для впізнання потрібно враховувати деякі дані психології, оскільки трапляються випадки помилкового впізнання внаслідок психологічного настроювання, самонавіювання тощо; іноді при цьому необхідна присутність судово-медичного експерта.

Якщо труп не впізнано, його фотографують та дактилоскопіюють. Фотографії, дактилокарту та описання зовнішніх ознак заносять до відповідного криміналістичного обліку.

78. Пред'явлення для впізнання предметів та тварин

Особливості пред'явлення для впізнання предметів і тварин зумовлюються характером об'єктів впізнання і метою, з якою воно проводиться. Якщо стосовно предмета, що підлягає пред'явленню, відомі особливі ознаки, то слідчий повинен підібрати інші предмети з подібними ознаками. Якщо ж відомі тільки його загальні ознаки, то предмет має пред'являтися серед інших об'єктів з однорідними ознаками, але різними за видовими властивостями.

Тобто якщо свідкові пред'являється для впізнання годинник, який він бачив лише короткий проміжок часу, то впізнання такого предмета буде відбуватися за груповими ознаками (формою,

кольором, моделлю). А якщо цей годинник пред'являється для впізнання потерпілому, який володів ним понад 5 років, то інші годинники варто підбирати як за груповими, так і за індивідуальними ознаками (подряпини скла, дефекти циферблату).

Порядок пред'явлення для впізнання предметів і тварин такий самий, як і під час впізнання живих осіб.

Згідно зі ст. 229 КПК України предмети мають пред'являтися для впізнання серед інших однорідних предметів одного виду, якості і без різких відмінностей у зовнішньому вигляді та у кількості не менше трьох. Якщо інших однорідних предметів не існує, такий предмет пред'являється в одному екземплярі.

У разі впізнання особою предмета чи тварини вона має пояснити, за якими ознаками вона її впізнала. Пред'явлення для впізнання тварин не регламентується КПК України, але процес такого впізнання здійснюється з додержанням тих самих криміналістичних прийомів, що використовуються під час пред'явлення для впізнання предметів.

79. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання

Відповідно до ст. 104 КПК України про пред'явлення для впізнання, як і про інші слідчі дії, складається протокол. Для фіксації пред'явлення для впізнання застосовуються також фотографування, кіно-, відеозйомка та звукозапис.

Протокол пред'явлення для впізнання повинен мати вступну, описову та заключну частини.

У вступній частині зазначаються такі дані: місце і дата складання протоколу; посади і прізвища осіб, які проводять слідчу дію; прізвища й адреси понятих; прізвища інших учасників цієї слідчої дії (спеціаліст, працівник міліції та ін.); статті КПК України, з додержанням яких проводиться слідча дія; вказівка про роз'яснення понятим їх прав, обов'язків, а також про місце безпосереднього проведення цієї слідчої дії. Якщо той, хто впізнає, є потерпілим чи свідком, то потерпілого попереджають про кримінальну відповідальність за надання неправдивих показань, а свідка – ще й за відмову від давання показань і засвідчують це їхніми підписами.

В описовій частині протоколу викладаються відомості щодо осіб, яких пред'являють, та інших об'єктів з описом їх прикмет і ознак. Стосовно живих осіб зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, вік, зріст, будова тіла, колір волосся, тип обличчя. Не менш важливо описати в протоколі ознаки одягу: вид, фасон, колір, покрій тощо. Під час пред'явлення предметів зазначаються (наприклад, щодо годинника): форма, розмір, колір металу корпусу, циферблат, вид кріплення (ремінець, браслет, ланцюжок тощо). У протоколі повинно бути вказано, що той, хто впізнає, сам зайняв певне місце серед інших пред'явлених осіб.

У заключній частині протоколу зазначаються час початку і закінчення пред'явлення для впізнання, чи проводилися фото-, відеозйомка (тип апарата, чутливість плівки тощо), зауваження, які надійшли від учасників пред'явлення для впізнання, якщо такі мали місце. Протокол підписується слідчим і всіма учасниками цієї слідчої дії.

Якщо під час пред'явлення для впізнання застосовувався звукозапис, слідчий повинен повідомити про це всіх учасників впізнання і зробити відповідну відмітку в протоколі. У ньому також повинні бути дані про марку магнітофона, тип стрічки, швидкість тощо. Фонограма в опечатаному вигляді зберігається у справі.

У процесі фіксації пред'явлення для впізнання за особливостями голосу має бути точно зазначено, хто говорив першим, другим тощо, інакше звукозапис втратить зв'язок з протоколом і свою ілюстративну цінність.

Потреба у застосуванні звукозапису під час пред'явлення для впізнання визначається слідчим з урахуванням конкретних обставин справи. Використання звукозапису є доцільним:

а) для фіксації процесу пред'явлення для впізнання, коли той, хто впізнає, є малолітній;

б) для фіксації показань особи, яка коментує відеофільм, де зафіксовано процес пред'явлення для впізнання;

в) для одержання зразків голосу, що є необхідним для впізнання за межами місця проведення розслідування;

г) для фіксації впізнання, коли той, хто впізнає, на попередньому допиті називав тільки загальні ознаки об'єкта.

Відеозйомка під час пред'явлення для впізнання також є одним із способів фіксації. Доцільним є використання відеозйомки у разі пред'явлення для впізнання живих осіб за особливістю ходи, оскільки це дає змогу зафіксувати її в динаміці. Використання відеозйомки для фіксації ведення і результатів пред'явлення для впізнання має бути належним способом підготовлено. У протоколі варто зазначити, за допомогою якої камери проведено зйомку, на яку плівку здійснено відеозапис. Після запису відеострічки вона демонструється всім учасникам слідчої дії, про що складається окремий протокол.

80. Поняття, сутність і види слідчого експерименту

Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки того, чи могли відбутися за певних умов певні події та яким саме способом.

Завданням слідчого експерименту є встановлення того, могла чи не могла відбутися подія або дія за певних умов. Крім того, він може бути проведений залежно від його мети і не на місці події. Слідчий експеримент супроводжується проведенням дослідів, що істотно відрізняє його від інших слідчих дій. Відповідно до ст. 240 КПК України до участі у слідчому експерименті можуть бути залучені підозрюваний, потерпілий, свідок, захисник, представник. Також обов'язково до участі залучається не менше двох понятих.

Характерними особливостями слідчого експерименту є:

1. У процесі слідчого експерименту вчиняються дії, максимально подібні до тих, які мали (або могли мати) місце в дійсності в процесі злочину. Під час слідчого експерименту проводиться тільки спостереження і фіксація ходу дослідних дій і одержуваних результатів.

2. Досліди в рамках слідчого експерименту проходять у ситуації, максимально наближеній до тієї, в якій відбувалася або могла відбуватися подія, що перевіряється. Це може вимагати реконструкції обстановки, відтворення такого розташування об'єктів та осіб, яке вони займали в момент злочину.

3. Слідчий експеримент передбачає неодноразове проведення дій, що перевіряються в цій ситуації. При цьому умови проведення можуть змінюватися в деяких межах, що диктуються логікою або заданою альтернативністю умов ситуації (у разі перевірки можливості чути розмову завжди пропонують вимовляти обумовлену фразу з різним ступенем гучності). Подібна тактика дозволяє виключити вплив сторонніх чинників і здатна забезпечити стабільність і достовірність отримуваних результатів.

Залежно від мети слідчого експерименту розрізняють його *види*.

1. Слідчий експеримент для перевірки можливості бачити у таких умовах. Завдання такого експерименту іноді полягає у встановленні можливості не тільки бачити, а й розрізняти деталі та особливості об'єктів у певних умовах.

2. Слідчий експеримент для перевірки можливості чути в конкретних умовах. У деяких випадках під час проведення слідчого експерименту на відкритій місцевості важливо встановити силу та напрямок вітру в момент події злочину, а також те, наскільки істотно ці чинники впливають на можливість почути.

3. Слідчий експеримент для перевірки можливості проникнути крізь певний отвір та вийняти через нього деякі предмети. Таким експериментом повинна бути встановлена як об'єктивна можливість вчинення дій (проникнення, витягування), так і суб'єктивна здатність на це певної особи або осіб. Важливо з'ясувати, чи може предмет певної конфігурації та обсягу пройти крізь цей отвір, а також те, чи може вказана особа проникнути через виявлений пролом.

4. Слідчий експеримент для перевірки можливості вчинення якоїсь дії за певний проміжок часу. Під час проведення такого експерименту основним чинником є час, оскільки викликає сумнів не сам факт можливості вчинення певних дій, а час, упродовж якого вони були вчинені.

5. Слідчий експеримент для перевірки можливості настання певних наслідків цих дій. Такі експерименти варто проводити у випадках, коли ці питання не вимагають експертного дослідження і застосування спеціальних знань.

6. Слідчий експеримент для встановлення спеціальних та професійних навичок особи. Такі експерименти рекомендують проводити тоді, коли обвинувачений або свідок стверджує, що він володіє можливістю виконати певну роботу. У разі заперечення ним цього проводити слідчий експеримент не рекомендується.

7. Слідчий експеримент для встановлення того, як саме відбулася подія.

Слідчий експеримент може бути проведений не в усіх випадках. Неприпустимо проведення експериментів, які:

1) принижують гідність людини;

2) загрожують життю або здоров'ю учасників експерименту чи інших осіб;

3) загрожують майну або можуть призвести до значних матеріальних збитків.

81. Підготовка до проведення слідчого експерименту

Підготовчий етап проведення слідчого експерименту умовно можна поділити на дві стадії: до виїзду на місце та після прибуття на місце проведення слідчого експерименту.

До виїзду на місце слідчий повинен вирішити коло завдань, покликаних забезпечити належне проведення слідчого експерименту. Насамперед необхідно визначити місце, час і умови його проведення. У процесі проведення експерименту на місцевості (вулиці, шосе, у дворі тощо) враховуються погодні умови під час злочину. Якщо перевіряється ситуація, обумовлена конкретним місцем, експеримент проводять саме в цьому місці. Наприклад, потрібно встановити видимість знаків з місця водія в умовах т-подібного перехрестя і перешкод у вигляді листя. Якщо ж ситуація не «прив'язана» до певного місця, то експеримент може проводитися будь-де, аж до кабінету слідчого. Вибір часу визначається характером перевірки факту. При цьому період часу може не збігатися в абсолютних показниках, а бути максимально

наближеним за своїми характеристиками. Час має суттєве значення, коли у ході експерименту повинні бути дотримані умови жвавого руху на вулиці або певного ступеня освітленості (природної, штучної, змішаної).

Якщо ситуація, що перевіряється, не залежить від певного часу, то він вибирається з урахуванням інших тактичних міркувань: черговість проведення інших слідчих дій, можливість збереження в незмінному вигляді обстановки, де проводитиметься слідчий експеримент; достатність даних для його проведення тощо. У процесі підготовки слідчий визначає склад учасників експерименту.

Важливий момент – підбір необхідних для експерименту предметів. Найкращим варіантом є вибір тих самих предметів, знарядь, які фігурували у злочині, особливо якщо сутність експерименту полягає саме в їх використанні. Наприклад, виготовлення фальшивих металевих грошей за допомогою штампа, вилученого у злочинця під час обшуку. Однак це може призвести до псування речових доказів. Тому для проведення експерименту виготовляють моделі (манекени, муляжі тощо), подібні з предметами за тими властивостями, які мають значення для правильної постановки експерименту.

На цій саме стадії слідчий може попередньо ознайомлюватися з місцем проведення експерименту. Це дозволить йому внести необхідні корективи в план, уточнити кількість учасників і роль кожного з них.

Перед проведенням слідчого експерименту рекомендується складати його план. У разі якщо експеримент є складним, доцільно складати письмовий план його проведення. Спеціальної форми плану експерименту не існує, однак до плану доцільно внести такі обставини:

а) місце і час проведення експерименту;

б) кількість учасників та їх розташування;

в) сутність дослідів, їх послідовність та роль учасників експерименту у процесі проведення кожного досліду.

За потреби під час складання плану, особливо щодо проведення дослідів, варто проконсультуватися зі спеціалістами –

судово-медичним експертом, криміналістом, які можуть дати цінні вказівки з відтворення обстановки експерименту і характеру проведення дослідів.

У процесі підготовки до експерименту необхідно вирішити питання про засоби зв'язку між окремими групами його учасників. Засобами зв'язку, за допомогою яких встановлюють початок проведення досліду та його закінчення, можуть бути телефон, сигнали, подані прапорцями, свистками, руками.

Після прибуття на місце проведення слідчого експерименту, але до його здійснення, слідчий також повинен провести ряд підготовчих дій. Насамперед – оглянути місце проведення досвідчених дій і за необхідності змінити деталі, а якщо потрібно – провести реконструкцію обстановки (відтворення того виду, який вона мала в момент злочину). При цьому можуть враховуватися пояснення і зауваження учасників, свідчення яких перевірятимуться у ході експерименту (свідок, потерпілий, обвинувачений тощо).

Переконавшись у відповідності тієї обстановки, яка необхідна, слідчий організує охорону місця і вживає заходи до забезпечення безпеки учасників.

Важливим на цьому етапі є інструктаж учасників експерименту, що включає: пояснення сутності майбутнього експерименту, конкретних дій кожного з учасників, роз'яснення їх прав і обов'язків, попередження про нерозголошення даних експерименту.

В окремих випадках, коли це доцільно, попередньо фіксується обстановка місця експерименту (фотографування, відеозапис) як після прибуття, так і після реконструкції.

82. Тактика проведення слідчого експерименту

Процедура слідчого експерименту передбачає виконання та додержання правил його проведення – процесуальних та тактичних.

До *процесуальних правил* належать:

1) у процесі проведення слідчого експерименту обов'язковою є участь понятих; їх кількість визначається характером дослідів та розташуванням учасників експерименту;

2) необхідною є участь спеціалістів у випадках, коли їхні спеціальні знання можуть бути використані для відтворення обстановки події або явища, а також для визначення місця розташування учасників експерименту та ін.;

3) доцільною є присутність під час проведення експерименту осіб, показання яких перевіряються; якщо слідчим експериментом перевіряється можливість певних осіб бачити або чути щось, участь їх в експерименті є обов'язковою;

4) про перебіг і результати проведення слідчого експерименту складається протокол відповідно до ст. 104 КПК України.

Тактичні правила проведення слідчого експерименту:

1) слідчий експеримент варто проводити в умовах та обстановці, максимально наближених до тих, в яких відбулася подія. З цією метою у процесі відтворення обстановки використовуються протокол місця події, фотознімки, креслення, показання свідків та обвинувачених;

2) слідчий експеримент бажано проводити на тому самому місці, де відбулася подія, яку перевіряють. Тут важливо зазначити, що коли факт, який перевіряють, тісно пов'язаний з місцем дійсної події або умовами цього місця, то слідчий експеримент, як правило, проводиться на цьому самому місці;

3) слідчий експеримент має проводитися у такий час, коли відбулася подія, яку перевіряють, з метою створення аналогічних умов чутності (особливо у місті), видимості, що забезпечує об'єктивність результатів експерименту;

4) для проведення слідчого експерименту варто використовувати ті самі знаряддя та засоби, які застосовувалися під час події злочину, або однорідні предмети і знаряддя;

5) для відтворення обстановки учасників треба розташувати саме так, як вони про це повідомили, а понятих поставити в місце проведення дослідів та на точки спостереження;

6) досліди необхідно повторювати декілька разів, змінюючи умови експерименту. Повторення дослідів дозволить виключити випадкові результати та достовірно з'ясувати певний факт. Не рекомендується проводити досліди слідчому або понятим. Для

цього повинні бути запрошені спеціальні особи (статисти), а слідчий та поняті мають спостерігати за проведенням дослідів. Слідчий регулює черговість проведення дослідів та визначає специфіку кожного з них.

Одним із тактичних прийомів можна вважати і поетапність проведення експерименту. Це дозволяє всім його учасникам вивчити послідовність проведення, наочно переконатися в настанні певних результатів, отримати цілісне і правильне уявлення про експеримент у цілому. Поділ на стадії (етапи) слідчого експерименту можливий тільки в тих ситуаціях, коли це не впливає на загальний темп його проведення. Стадійність експерименту фіксується на кожному його етапі як документально, так і наочно (фото, відео). Якщо ж за умовами експерименту стадії неможливо виділити, то слідчий може заздалегідь запропонувати учасникам експерименту звернути увагу на певні вузлові точки експерименту, що дозволяють зафіксувати основні моменти процесу (проміжні результати, перехід однієї стадії в іншу, зміна характеру дії).

83. Оцінка результатів відтворення обстановки і обставин події

Оцінка результатів відтворення обстановки і обставин події являє собою ряд взаємопов'язаних оцінок: умов, в яких проводилися слідчий експеримент чи перевірка показань на місці, достовірності отриманих результатів, можливості їх використання у процесі подальшого розслідування справи. Достовірність умов слідчого експерименту та отриманих даних залежить від виконання всіх тих прийомів, про які йшлося вище. Що стосується достовірності висновків і можливості їх використання як доказів, то тут необхідно розрізняти такі варіанти. Усі наведені раніше види слідчих експериментів можуть бути умовно поділені на дві категорії: ті, які встановлюють можливість (неможливість) певного факту (спостереження, чутності, будь-якої дії), і ті, які встановлюють зміст самого факту або процесу його походження.

Якщо шляхом слідчого експерименту встановлено можливість вчинення дії, існування факту чи іншої події, такий результат слідчого експерименту вважається позитивним. Негативний результат характеризується неможливістю події, факту чи дії.

Проте позитивний результат експерименту в цьому випадку доводить тільки те, що дія могла бути скоєна подібним способом (подія могла мати місце). Чи було воно скоєне саме так і чи мало взагалі місце, необхідно ще довести. Наприклад, свідок стверджує, що він чув звук пострілу в певний час. Експериментом встановлюється, що він міг чути постріл, але не те, що він його чув насправді, – це варто довести.

На відміну від позитивного результату слідчого експерименту його негативний результат носить категоричний характер, тобто дозволяє прийти не до ймовірного, а достовірного висновку, що цей факт не міг мати місце.

У тих випадках, коли проводяться експерименти, щоб встановити зміст факту чи процесу його походження, вирішується питання не про можливість чи неможливість, а про те, як сталася певна подія, як утворилися сліди цієї події, зафіксовані в процесі розслідування. У цих експериментах висновки за результатами можуть носити як достовірний, так і ймовірний характер. Якщо експеримент дозволяє встановити, що подія, судячи за її слідами, могла відбутися тільки так і ніяк не інакше, то висновки з результатів такого експерименту набувають форми категоричних (достовірних). Під час встановлення, що сліди могли виникнути і за іншим варіантом, висновки були б тільки ймовірними.

Висновки за результатами експерименту можуть бути використані для коригування слідчої версії, проведення інших слідчих дій – допитів, оглядів, призначення експертизи та ін. У ході допитів можуть уточнюватися певні обставини з урахуванням результатів експерименту. У будь-якому випадку висновки за результатами слідчого експерименту відображаються в обвинувальному висновку. Залежно від характеру результатів вказується на можливість або неможливість певного факту, події чи дії, а з урахуванням інших доказів визначається його достовірність або ймовірність.

84. Поняття, завдання та значення судових експертиз у кримінальному судочинстві

Судова експертиза – це процесуальна дія, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для правильного вирішення справи.

Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. До спеціальних знань належать будь-які знання та вміння об'єктивного характеру, одержані внаслідок вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науковому і практичному рівням.

Проведення судової експертизи регламентовано Законом України «Про судову експертизу», Кримінальним процесуальним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України, Кодексом про адміністративні правопорушення України, а також Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5, та іншими нормативно-правовими актами.

Закон України «Про судову експертизу» визначає поняття судової експертизи як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

Сутність судової експертизи полягає в аналізі експертом за дорученням слідчого речових доказів, що надаються для дослідження, з метою встановлення фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи. Під час експертизи істотні для справи факти можуть встановлюватися за відсутності слідчого (або суду). Ця особливість дозволяє пояснити, чому законодавець установив систему додаткових процесуальних гарантій, додержання яких покликано сприяти достовірному, повному

та об'єктивному встановленню фактів експертом та всебічній перевірці його висновків слідчим і судом. Експертизу варто призначати тільки тоді, коли в цьому є дійсна необхідність, коли без відповіді експерта на деякі запитання неможливо встановити істину у справі. Неприпустимо призначати експертизу для вирішення питань, що потребують таких спеціальних знань, які не виходять за межі професійної підготовки слідчого, прокурора або судді, тобто на вирішення експерта не можна ставити питання правового характеру.

Предметом судової експертизи є фактичні дані, що встановлюються під час розслідування або судового розгляду кримінального провадження.

Об'єктами є речові докази, зокрема відображення людей та тварин, предметів, механізмів, речовини, матеріали та вироби, документи, виділення людини, частини її тіла, трупи тощо.

Основними завданнями судових експертиз є:

1. Ідентифікація об'єктів (людей, тварин, предметів).

2. Діагностика механізму події (часу, способу та послідовності дій, подій та явищ, причинного зв'язку між ними, якісних і кількісних характеристик об'єктів, їх властивостей та ознак тощо).

3. Експертна профілактика – діяльність щодо виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, та розробки заходів з їх подолання.

85. Класифікація і види судових експертиз

Судові експертизи класифікуються за різними підставами.

Найбільш поширеним видом судової експертизи є *криміналістична*. Криміналістична експертиза – це лабораторне дослідження об'єктів з метою встановлення їхнього фактичного стану; можливості проведення певних дій; обставин, під час яких були проведені дії; невидимих слідів зашифрованого змісту; групової належності об'єктів або їх тотожності. Така експертиза вимагає застосування спеціальних криміналістичних знань. Її об'єктами можуть бути тексти та підписи документів, відбитки печаток і

штампів, сліди рук, ніг, знарядь злому та інструментів, транспортних засобів, зброї, боєприпасів та ін. Усі криміналістичні експертизи поділяють на два види: традиційні та нетрадиційні. Традиційні експертизи охоплюють такі види експертиз, як дактилоскопічна, трасологічна, судово-почеркознавча, авторознавча, судово-балістична, технічна експертиза документів та ін. Нетрадиційні експертизи включають експертизу матеріалів, речовин і виробів (нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, лакофарбових матеріалів і покриттів, волокон і волокнистих матеріалів), фоноскопічну та фонетичну експертизи тощо.

Судові експертизи поділяють на:

1) первинні та повторні. Повторні призначаються у разі необґрунтованості висновку експерта в результаті первинної експертизи або у разі сумніву в правильності його висновку. Така експертиза доручається іншому експертові або іншим експертам;

2) основні та додаткові. Додаткова експертиза призначається, якщо експертиза визнана неповною або не досить чітко, і доручається тому самому або іншому експертові;

3) одноособові та комісійні. Перші проводяться одним експертом. Комісійна експертиза виконується групою експертів – спеціалістів з однієї галузі знань. Комісійна експертиза може призначатися для вирішення достатньо складних питань або за наявності різних точок зору з будь-якого питання;

4) однорідні та комплексні. Однорідною є експертиза, у процесі проведення якої використовуються знання у якійсь одній галузі науки. У разі виконання комплексної експертизи використовуються спеціальні знання різних наук. Це можуть бути медико-криміналістичні, психолого-психіатричні, автотехнічні і криміналістичні, зоотехнічні і ветеринарні та інші комплексні дослідження. Спеціалісти, які беруть участь у комплексній судовій експертизі та дійшли єдиної думки, складають та підписують спільний висновок. При цьому в акті визначається, у чому конкретно полягала роль кожного спеціаліста. У разі коли експерти не дійшли згоди, кожний з них складає окремий висновок.

За характером завдань, які вирішуються, та методів дослідження судові експертизи можуть бути поділені на ідентифікаційні, класифікаційні та діагностичні. *Ідентифікаційні* експертизи

встановлюють індивідуальну тотожність; *класифікаційні* – визначають групову належність різних об'єктів; *діагностичні* – показують стан різних об'єктів та їх динаміку.

Взагалі сучасні судові експертизи поділяють на 10 класів (криміналістичні, біологічні, екологічні тощо), які зі свого боку діляться на роди, види та підвиди.

Судово-медичні експертизи поділяються на експертизи трупа, живих осіб, речових доказів. Їх завдання полягає у встановленні причини смерті, характеру та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, визначенні групової належності і походження різних виділень організму людини та вирішенні інших питань, що вимагають застосування судово-медичних знань.

Судово-психіатрична експертиза проводиться для визначення психічного стану та осудності підозрюваного чи обвинуваченого, для дачі висновку щодо необхідності застосування медичних заходів стосовно особи, визнаної неосудною тощо.

Судово-психологічна експертиза проводиться в тих випадках, коли психічне здоров'я особи не викликає сумніву чи підтверджено висновком судово-психіатричної експертизи. Основними завданнями цієї експертизи є встановлення здатності психічно здорової особи сприймати обставини та давати про них правильні показання, стану афекту у підозрюваного чи обвинуваченого в момент вчинення злочину, виявлення певних індивідуальних особливостей, що ускладнюють або роблять неможливими виконання певних професійних функцій (в авіації, на ж/д транспорті) тощо.

Судові інженерно-технічні експертизи включають у себе судову пожежо-технічну, будівельно-технічну, комп'ютерну експертизи та судову експертизу у справах про порушення техніки безпеки праці.

Судова автотехнічна експертиза включає в себе експертизу технічного стану транспортного засобу, експертизу обставин ДТП, транспортно-трасологічну експертизу та автодорожню експертизу.

Судово-бухгалтерська експертиза проводиться для дослідження способу та стану ведення бухгалтерського обліку на підприємстві, встановлення відхилень у веденні обліку і викривлення даних, якісні та кількісні характеристики таких викривлень, місця, часу і способу їх здійснення.

Судова фінансово-економічна експертиза проводиться з метою встановлення реального стану справ у фінансово-господарській діяльності підприємства, для аналізу фінансових показників та фінансових операцій тощо.

86. Підготовка матеріалів і призначення експертизи

Процес підготовки експертизи містить такі основні елементи:

1) збирання необхідних матеріалів;
2) вибір моменту призначення експертизи;
3) визначення предмета судової експертизи;
4) формулювання запитань експерту;
5) вибір експертної установи або експерта.

Збирання необхідних матеріалів. Такими матеріалами насамперед є досліджувані об'єкти (речові докази, жива особа, труп або його частини та ін.), щодо яких слідчий (суд) повинен з'ясувати певні питання. Досліджувані об'єкти збираються у ході проведення слідчих (судових) дій (оглядів, обшуків тощо) з додержанням встановлених законом правил.

У деяких випадках експерту необхідно надавати так звані зразки порівняльного матеріалу. Під зразками для експертного дослідження варто розуміти матеріальні об'єкти, що надаються експерту для порівняння з об'єктами, що ідентифікуються або діагностуються. Це можуть бути зразки почерку, відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, проби крові, слини, зразки шрифту друкарської машинки, які використовуються в процесі проведення експертиз як порівняльні матеріали під час дослідження рукописів, предметів з відбитками рук, ніг, зубів, паперів та інших об'єктів, що надаються експерту для дослідження.

Порядок відібрання зразків для експертизи передбачено ст. 245 КПК України. На відміну від речових доказів, зразки для порівняльного дослідження не пов'язані з розслідуваною подією і, безумовно, походять від конкретного об'єкта. Зразки повинні мати репрезентативність (достатність кількості та якості) та порівнянність (можливість порівняння).

За способом одержання зразки поділяються на дві групи: вільні та експериментальні. Вільні зразки створено або одержано поза зв'язком з розслідуваним кримінальним провадженням і, як правило, до його порушення (наприклад, особисте листування особи, в якої відбираються зразки, її щоденники та інші рукописні документи, виконані до порушення кримінальної справи). Експериментальні зразки – це зразки, спеціально одержані для проведення цієї конкретної експертизи.

Вибір моменту призначення експертизи. За загальним правилом, судова експертиза повинна бути призначена своєчасно. Своєчасність призначення експертизи забезпечується плануванням цієї слідчої дії.

Вибір моменту призначення експертизи передбачає визначення її місця у системі інших слідчих дій. Призначення та проведення експертизи зумовлені тактичними міркуваннями. Визначення часу призначення експертизи пов'язане з особливостями розслідуваного злочину, слідчою ситуацією, наявністю або відсутністю необхідних матеріалів для призначення експертизи.

Визначаючи момент призначення експертизи, варто враховувати:

1) властивості та стан об'єктів експертного дослідження;

2) необхідність та можливість одержання порівняльних зразків;

3) особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, час проведення тощо);

4) слідчу ситуацію.

Ст. 242 КПК України передбачає вичерпний перелік випадків, коли експертиза призначається обов'язково. Це експертиза щодо:

1) встановлення причин смерті;

2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;

3) визначення психічного стану підозрюваного за наявністю відомостей, що викликають сумнів щодо його осудності чи обмеженої осудності;

4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;

5) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням.

Визначення предмета судової експертизи. Предмет експертизи – це ті обставини, які можуть бути з'ясовані в процесі експертного дослідження, та фактичні дані, які встановлюються на основі спеціальних знань і дослідження матеріалів справи. Предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед експертом, слідчим або судом.

Формулювання питань експерту. Згідно із законом перед експертом можуть бути поставлені тільки такі питання, для вирішення яких необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Існують Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення експертиз (затверджені наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5), які містять типові переліки питань стосовно різних видів експертиз. Такі переліки питань є орієнтуючими.

Питання експерту повинні відповідати таким основним вимогам:

1) не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру;

2) бути визначеними, конкретними та короткими;

3) мати логічну послідовність;

4) характеризуватися повнотою та мати комплексний характер.

Вибір експертної установи або експерта. Вибір експертної установи здійснюється з урахуванням виду експертизи, об'єктів дослідження та характеру питань, які підлягають вирішенню. В Україні існує система судово-експертних установ, в яких проводяться судові експертизи. Під час проведення експертизи поза експертною установою в постанові або ухвалі про призначення експертизи вказується конкретний спеціаліст, якому доручається проведення експертизи.

Призначення експертизи оформляється постановою слідчого чи прокурора або ухвалою слідчого судді (ст. 244 КПК України), яка є юридичною підставою проведення експертизи.

87. Висновок експерта і його оцінка слідчим і судом

Висновок експерта – це процесуальний документ, в якому викладаються підстави проведення експертизи, перебіг та результати експертного дослідження.

Ст. 101 КПК України визначає висновок експерта як докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи.

Він складається з трьох частин: вступної, дослідної та заключної (ст. 102 КПК України).

У *вступній частині* зазначаються: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; дата постанови про призначення експертизи та хто її виніс; перелік об'єктів, що надійшли на дослідження, порівняльних та інших матеріалів; питання, поставлені перед експертом, відомості про його особу; клопотання про надання додаткових матеріалів та результати їх розгляду; відомості про участь експерта у проведенні слідчих дій; прізвища та процесуальне становище осіб, які брали участь у процесі проведення експертизи.

У *дослідній частині* описуються об'єкти експертизи; викладається процес експертного дослідження; робляться аналіз і синтез одержаних результатів; наводяться різні розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт; обґрунтовуються його висновки. Дослідна частина висновку ідентифікаційної експертизи повинна містити опис конкретних ознак, покладених в обґрунтування висновку.

У *заключній частині* містяться висновки експерта, тобто відповіді на поставлені перед ним питання. Висновок експерта може мати форму категоричного висновку або висновку про неможливість вирішити питання, поставлене перед експертом. Категоричний висновок може бути позитивним або негативним. До висновку додається ілюстративний матеріал: фотознімки, схеми, креслення та ін. Висновок підписується експертом.

Якщо для проведення експертизи залучається кілька експертів, вони мають право скласти один висновок або окремі висновки.

Висновок експерта не має переваг перед іншими доказами. Та обставина, що висновки експерта обґрунтовані дослідженнями, проведеними із застосуванням наукових, технічних або інших спеціальних знань, не виключає можливості та необхідності їх оцінки слідчим і судом повним обсягом. Відповідно до ст. 101 КПК України висновок експерта для особи або органу, яка здійснює провадження, не є обов'язковим, але незгода з ним повинна бути мотивована у відповідних постанові, ухвалі, вироку.

Висновок експерта оцінюється за загальними правилами оцінки доказів (ст. 94 КПК України). Однією з особливостей оцінки висновку експерта є необхідність спеціального мотивування підстав, за якими відкидається висновок.

Оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, яка включає:

1) аналіз додержання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи;

2) визначення відповідності висновку експерта завданню;

3) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта;

4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним за справою доказам;

5) перевірку віднесення до справи даних, які містяться у висновку.

Варто мати на увазі, що встановлені суперечності між висновком експерта та іншими даними за справою ще не свідчать про недостовірність висновку. Суперечливі дані підлягають новій оцінці, під час якої можуть бути встановлені погрішності у результатах огляду місця події або обшуку, помилки у показаннях свідків або потерпілих та ін.

У результаті оцінки висновку експерта слідчий (слідчий суддя) може прийняти одне з таких рішень:

1) визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення за справою;

2) визнати висновок експерта неповним або недостатньо чітким та в разі необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта, відповідно;

3) визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та в разі необхідності призначити повторну експертизу чи здійснити інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

88. Система судово-експертних установ в Україні, їх сучасний стан і перспективи розвитку

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи та відомчі служби, до яких належать науково-дослідні та інші установи судових експертиз Міністерства юстиції України і Міністерства охорони здоров'я України, експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України.

У системі Міністерства юстиції України функціонують сім науково-дослідних інститутів судових експертиз (Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз, Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз, Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, Кримський науково-дослідний інститут судових експертиз, Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса), в яких проводяться всі традиційні і нетрадиційні види криміналістичних експертиз. Крім криміналістичних, в інститутах здійснюються й такі види судових експертиз, як судово-економічні, автотехнічні, будівельно-технічні, товарознавчі, ґрунтознавчі, біологічні, вибухотехнічні, пожежні, судово-фізичних і хімічних досліджень та ін.

У системі Міністерства внутрішніх справ України створено мережу експертно-криміналістичних служб (Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України

(ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУМВС, УМВС, УМВСТ), де проводяться різні види криміналістичних експертиз, дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, автотехнічні, пожежно-технічні (обставин і механізму пожеж) та деякі інші експертизи.

У системі Міністерства охорони здоров'я України зосереджено судово-медичні та судово-психіатричні установи. Мережа судово-медичних установ складається з різних за своїм рангом бюро судово-медичних експертиз. Такі експертизи також проводяться співробітниками кафедр судової медицини деяких вищих навчальних закладів.

РОЗДІЛ 4
КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

89. Поняття, зміст та елементи криміналістичної методики

Методика розслідування окремих видів злочинів (або криміналістична методика) є важливим розділом науки криміналістики. *Криміналістична методика* – це система наукових положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо організації і здійснення розслідування та запобігання окремих видів злочинів. У системі криміналістичних знань вона являє собою синтезуючий рівень, який об'єднує положення криміналістичної техніки і криміналістичної тактики в їх переломленні до умов розслідування певного виду злочину.

У теорії криміналістики слід розрізняти поняття методу і методики. Під методами маються на увазі способи практичного здійснення чого-небудь, досягнення певних результатів (їх комплекси), спрямовані на збирання, дослідження та оцінку доказів з метою встановлення істини по кримінальній справі. Методика – це сукупність методів (їх система), в якій вони пов'язані між собою і підпорядковані певній меті розслідування злочинів.

Будь-який злочин є унікальним та індивідуальним. Не існує тотожних злочинів. Водночас кожна одинична подія – це прояв однотипних (однопорядкових) подій, що характеризується наявністю не тільки індивідуальних ознак, а й типових щодо групи, роду або виду. У методиці розслідування окремих видів злочинів об'єднувальним принципом виступають видові особливості складів злочинів, найбільш характерні способи їх вчинення. Науковою основою криміналістичної методики є наявність спільності ознак у структурі кожного виду злочинів.

Поняття криміналістичної методики може розглядатися в трьох основних напрямах:

– як розділ криміналістики;

– як методика розслідування певного виду або різновиду злочину (окремі криміналістичні методики) – методика розслідування вбивств, зґвалтувань, крадіжок, вимагань, розбоїв та ін.;

– як переломлення видової методики до конкретного злочину (у практичному аспекті).

Методика розслідування окремих видів злочинів має відповідний зміст. У структурі криміналістичної методики розрізняють дві частини:

– загальні положення;

– окремі методики.

Загальні положення методики охоплюють проблеми предмета криміналістичної методики, принципів формування її наукових рекомендацій, основ їх побудови і розроблення, критеріїв ефективності використання. Зміст криміналістичної методики охоплює загальні питання організації розкриття і розслідування злочинів, проблеми взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими працівниками і спеціалістами, основи криміналістичної класифікації та характеристики злочинів. У загальних положеннях методики увага приділяється ситуаційному підходу в розслідуванні злочинів, поняттю і видам слідчих ситуацій, проблемі прийняття тактичних рішень, реалізації тактичних операцій.

У структурі методики розслідування окремих видів злочинів важливе значення мають окремі криміналістичні методики. По суті, вони охоплюють основний зміст методики.

Окрема методика розслідування – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених дій. Тому її завданням є розроблення типових систем (алгоритмів) дій слідчого, що сприяють обранню оптимальної лінії поведінки в процесі розслідування певного виду злочину. Окрема криміналістична методика – це комплекс порад типізованого характеру, що є найбільш ефективним при розслідуванні того або іншого виду (роду) злочинів: крадіжок, вимагань, вбивств, бандитизму та ін. Вона містить типові комплекси слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, передбачає послідовність їх здійснення.

Типові елементи структури окремих методик:

– криміналістична характеристика злочинів цього виду;

– обставини, що підлягають з'ясуванню;

– особливості виявлення ознак того або іншого виду злочинів;

– дії у стадії порушення кримінальної справи;

– початковий етап розслідування; тактика першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів;

– наступний етап розслідування; тактика наступних дій та інших заходів;

– профілактичні дії слідчого.

При розробленні відповідних рекомендацій криміналістична методика широко використовує кримінально-правові, кримінологічні та кримінальні процесуальні дані. Інформаційними джерелами криміналістичної методики є: наукові положення теорії криміналістики, дані інших наук, результати узагальненого досвіду судово-слідчих органів, норми відповідних законодавчих та інших нормативних актів.

У методиці розслідування окремих видів злочинів проявляються такі залежності криміналістичної методики:

– від видових ознак злочину;

– від суб'єкта злочину;

– від ретроспективної спрямованості характеру розслідування;

– від ситуаційної зумовленості розслідування;

– від рівня розвитку техніко-криміналістичних та тактичних засобів.

90. Обставини, які підлягають встановленню при розслідуванні кримінальних правопорушень. Першочергові слідчі дії

Загальне коло обставин, що підлягають доказуванню в будь-яких кримінальних провадженнях, регламентоване ст. 91 КПК України. Поряд із цим кримінальний закон вказує на істотні ознаки в окремих складах кримінальних правопорушень. Тому, залежно від категорії кримінальних правопорушень, коло обставин, що підлягають доказуванню, може бути розширено, що, власне, здійснюється в рамках криміналістичних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Методико-криміналістичне значення таких обставин полягає в тому, що вони надають розслідуванню потрібної цілеспрямованості від самого його початку, забезпечують необхідну повноту та всебічність (зумовлюють проміжні та кінцеві завдання розслідування, версії, засоби та прийоми розслідування). При цьому обставини, що підлягають установленню, порівняно з криміналістичною характеристикою, зумовлюють і предмет доказування. Тому для розв'язання в процесі розслідування питань не лише криміналістичного, а й кримінально-правого та процесуального характеру обставини, що підлягають доказуванню, частіше розглядають як складовий елемент окремої криміналістичної методики.

Слід пам'ятати, що повне розслідування злочинів вимагає встановлення всіх обставин злочинної події в необхідному обсязі, хронологічній послідовності, зі зв'язками та композиціями складових події. Тому система обставин, що підлягають установленню, має бути максимально змістовною.

Розслідування повинно відповідати принципам повноти, об'єктивності, всебічності, що передбачає забезпечення обвинуваченому права на захист, ретельний аналіз обставин, що як викривають, так і виправдовують або пом'якшують його відповідальність.

Мета розслідування – не тільки викрити винних і притягнути їх до кримінальної відповідальності, відшкодувати заподіяну кримінальним правопорушенням шкоду, а й з'ясувати та усунути обставини, що сприяли вчиненню або приховуванню кримінального правопорушення. За матеріалами розслідування повинні бути визначені шляхи та способи попередження аналогічних злочинів. Вивчення практики розкриття кримінальних правопорушень переслідує такі цілі:

– виявити закономірності процесу доказування і визначити ними особливості організації розслідування конкретних видів кримінальних правопорушень;

– визначити ефективність застосовуваних методів розслідування, в тому числі прийомів рефлексивного управління діями і поведінкою протистояти осіб;

– визначити ефективність шляхів і форм використання спеціальних пізнань при розслідуванні, потреби практики в нових видах і родах судових експертиз;

– перевірити правильність методичних рекомендацій, обґрунтованість їх застосування, доступність, поширеність;

– виявити потреби практики у формуванні нових комплексів методичних рекомендацій, у виборі нових підстав для формування конкретних приватних криміналістичних методик.

Для того щоб домогтися реалізації цих вихідних положень при розробці приватних криміналістичних методик, забезпечити їх ефективність та дієвість, криміналістика вивчає злочинну діяльність.

Початкові слідчі дії – це дії, які проводяться на початковому етапі розслідування. Цілі: орієнтування особи, яка здійснює розслідування, в обставинах розслідуваної події, з'ясування фактів, що підлягають дослідженню у провадженні, отримання вихідних даних для визначення напрямів розслідування; забезпечення на початковому етапі розслідування збирання всіх можливих доказів, які з часом можуть бути втрачені; прийняття своєчасних заходів для встановлення і розшуку злочинця, відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Їх комплекс і порядок проведення залежить від характеру первинних слідчих ситуацій та особливостей окремих видів злочинів певної групи.

Можна виділити дві такі ситуації:

1. Коли доцільно використовувати ефект раптовості на початку розслідування при проведенні первинних слідчих дій:

а) допит осіб на місці кримінального правопорушення і їх особистий обшук;

б) обшук за місцем проживання і роботи затриманого;

в) огляд вилучених об'єктів;

г) огляд і вивчення необхідної документації.

2. Коли немає необхідності в ефекті раптовості:

а) огляд необхідних об'єктів;

б) пред'явлення для впізнання об'єктів;

в) допит свідків та потерпілих;

г) обшук у підозрюваних осіб з метою виявлення та вилучення різних документів та інших об'єктів, що мають значення для справи;

д) призначення і проведення експертиз.

91. Поняття і зміст основних елементів загальних положень криміналістичної характеристики злочинів

Криміналістичною характеристикою називається система відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів цього виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні злочинів. Її метою є оптимізація процесу розкриття і розслідування злочину.

Призначення криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона сприяє: 1) розробленню окремих методик розслідування; 2) побудові типових програм і моделей розслідування злочинів; 3) визначенню напряму розслідування конкретного злочину. Ця характеристика слугує слідчому своєрідною інформаційною базою, набором відомостей про цей вид злочинів.

Основними *елементами* криміналістичної характеристики є сукупності ознак, що визначають: 1) спосіб злочину; 2) місце та обстановку; 3) час вчинення злочину; 4) знаряддя і засоби; 5) предмет злочинного посягання; 6) особу потерпілого (жертви); 7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину.

Не всі перелічені елементи працюють однаково в різних видах злочинів. Одні з них набувають першорядного значення, інші, навпаки, відходять на другий план або навіть відсутні (наприклад, існують злочини, які не мають певного місця їх вчинення або в яких відсутня особа потерпілого). Елементи криміналістичної характеристики злочинів пов'язані між собою. Вони мають кореляційні зв'язки (ймовірні залежності). За наявності одних ознак слідчий може припустити наявність інших (наприклад, за слідами, залишеними на місці події, можливо припустити професійні навички злочинця, його вік, стать, наявність аномалій психіки та ін.). У цьому полягає значущість криміналістичної характеристики, її практична роль.

1. *Спосіб злочину* – це образ дій злочинця, що виражається у певній системі операцій і прийомів. Спосіб злочину являє собою збірне поняття. Його структура охоплює: способи готування до злочинного діяння, способи його вчинення і способи приховування

(маскування). Спосіб злочину не завжди має повну структуру. Існують злочини, які можуть вчинятися без попереднього підготування або не мають на меті наступне приховування події чи слідів.

Під *готуванням до злочину* розуміється підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ст. 14 КК). Такі підготовчі дії ще не становлять безпосередньої небезпеки охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, вони створюють лише умови для можливого вчинення злочину. Це може стосуватися вербування співучасників, розроблення детального плану, придбання зброї, виготовлення злодійського інструмента, вивчення розпорядку денного і шляхів пересування жертви та ін.

Спосіб учинення злочину свідчить про те, як, яким чином особа вчиняє суспільно небезпечне діяння, які прийоми, методи і засоби вона застосовує для цього. Спосіб вчинення злочину характерний насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи. Способи вчинення злочинів повторюються. Злочинець діє в аналогічних умовах, він має соціальні і психологічні типові риси, використовує певні знаряддя і засоби злочину. Обрання способу вчинення злочину пов'язане з особливостями особи злочинця (стать, вік, судимість, наявність або відсутність злочинного досвіду тощо) й особливостями об'єкта злочинного посягання (віктимність жертви, відсутність охорони майна та ін.). Повторюваність способів учинення злочинів пов'язана з повторюваністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що їх визначають. Узагальнення слідчої практики дозволяє встановлювати типові способи вчинення різних видів злочинів.

У процесі злочинного діяння використання злочинцем певного способу його вчинення означає залишення характерного (типового) комплексу слідів. Дані про спосіб учинення злочину дозволяють повно встановити сліди, їх локалізацію, особливості механізму слідоутворення.

Учинення багатьох злочинів пов'язане з діями злочинця щодо приховування їх результату. *Приховування злочинів* є однією з форм протидії розслідуванню. За змістовною стороною приховування

злочинів можна розділити на такі групи: приховування злочинів шляхом приховування інформації за допомогою знищення її, а також слідів злочину; шляхом маскування інформації з метою зміни уявлення про спосіб учинення злочину, особу злочинця; шляхом фальсифікації інформації (створення неправдивих слідів та інших речових доказів, підроблення документів тощо).

Місце та обстановка вчинення злочину. Місце вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики дозволяє відповісти на запитання: де вчинено злочин? Місцем учинення злочину можуть бути квартира, будинок, вулиця, місце розпиття спиртних напоїв, безлюдне місце, поле та ін. Важливе значення мають і ті місця, де здійснювалося підготування до вчинення злочину чи залишені сліди, пов'язані зі злочинною подією, або приховані їх ознаки. При розслідуванні багатьох злочинів слід враховувати: а) місце, де відбувалися підготовчі дії до вчинення злочину; б) місце безпосереднього вчинення злочину; в) місце, де залишені сліди (у широкому розумінні) злочинного посягання; г) місце приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення, предмета злочинного посягання. Ознаки місця злочину визначаються видом посягання та його способу.

Обстановка місця вчинення злочину – частина матеріального середовища, що включає, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні стосунки між ними. Обстановка як сукупність матеріальних об'єктів на місці злочину відображає механізм злочинної події, особливості дій злочинця та інших учасників. Криміналістичні ознаки обстановки можуть мати взаємозумовлені зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики (способом злочину, часом, місцем та ін.).

Час вчинення злочину. Встановлення часу вчинення злочину має важливе криміналістичне значення. Час впливає на всі етапи виникнення, існування та використання доказової інформації. Урахування впливу часового чинника в процесі розслідування дозволяє: а) визначити час події злочину; б) встановити часові зв'язки між фактами; в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів; г) обчислити тривалість різних подій та ін.

Дії злочинців характеризуються певною вибірковістю в часі. Зокрема, квартирні крадіжки в багатьох випадках вчиняються у денний час, коли господарі квартири перебувають на роботі, а кишенькові крадіжки – в години пік (ранок і вечір), коли переповнений громадський транспорт. Обрання часу вчинення злочину пов'язано з тим, що в певний час об'єкт менше охороняється, відсутні власники домоволодіння або квартири, існує мала ймовірність бути поміченим тощо. У розслідуванні злочинів можуть мати значення і певні проміжки часу, періоди, коли відбуваються злочини (період сезонних робіт, період збирання врожаю овочів або фруктів, період тих або інших заготівель, період здавання будинку в експлуатацію та ін.).

Знаряддя і засоби вчинення злочину. Знаряддя злочину – це предмети і речовини, які злочинець використовує для досягнення очікуваного злочинного результату. Розрізняють знаряддя злочину за предметом посягання (знаряддя вбивства, знаряддя злому, знаряддя підпалу та ін.); за функціональним призначенням (спеціально виготовлені для вчинення злочинів, застосовувані в побуті, виробничій або іншій діяльності); за характером впливу (механічної, термічної, хімічної, вибухової дії тощо). До знарядь злочину належать також транспортні засоби, якщо вони використовувалися для досягнення злочинного результату.

У криміналістиці існують співвідношення та взаємозв'язок знарядь і засобів учинення злочину. Для вирішення питання про віднесення певного предмета до знарядь вчинення злочину слід враховувати, чи має він безпосереднє відношення до виконання дій, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину. Якщо предмет використовувався при вчиненні цих дій, то він буде знаряддям вчинення злочину; якщо ж при будь-яких інших, пов'язаних із злочином дій, – засобом.

Предмет злочинного посягання. Це речі матеріального світу, впливаючи на які, особа посягає на ті або інші суспільні відносини. Точне встановлення предмета злочинного посягання дозволяє відмежувати один злочин від іншого, суміжного з ним. Ті або інші ознаки предмета посягання можуть виступати як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини одного й того самого злочину або перетворювати злочин на особливо тяжкий вид.

Ознаки предмета злочинного посягання в криміналістичних характеристиках можуть мати різні зв'язки, наприклад: предмет злочинного посягання – способи вчинення злочину – дані про особу злочинця.

Особа потерпілого. Система ознак, що стосуються особи потерпілого, має складну структуру. Вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, робота або навчання, професія, фах, освіта та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки. Дані про потерпілого включають також відомості про його віктимність (схильність деяких людей внаслідок ряду обставин ставати жертвами певних злочинів).

Існує зв'язок між особливостями особи потерпілого й особи злочинця, певна вибірковість у діях останнього. Наявність і характер зв'язків та стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення та приховування злочину.

Особа злочинця. Система ознак особи злочинця включає дані демографічного характеру, деякі моральні властивості і психологічні особливості. Особа злочинця – це поняття, що виражає сутність особи, яка вчинила злочин. У цьому зв'язку можна говорити про типові ознаки особи, схильної до вчинення тих або інших видів злочинів (це стосується, в першу чергу, професійної та організованої злочинності). Узагальнені дані про найбільш поширені мотиви злочину дозволяють визначати коло потреб злочинця, що штовхнули його на вчинення злочину, і тим самим встановлювати основні напрями розслідування.

У криміналістиці розпочато спроби дослідити особу неповнолітнього злочинця, особу злочинця з аномаліями психіки, особу найманого вбивці, особу маніяка та ін. Останнім часом вивчаються поведінка особи злочинця в групі, складі організованого злочинного формування, вплив лідера на інших учасників.

Типові сліди злочину. Це будь-які зміни середовища, що виникли внаслідок учинення в ньому злочину. Сліди злочину охоплюють: а) зміни в речовій обстановці; б) сліди-відображення (сліди рук, ніг, транспорту, інструментів тощо); в) предмети – речові докази; г) документи – письмові, електронні тощо; д) ідеальні сліди (сліди пам'яті людини); е) запахові сліди; ж) сліди-мікрочастинки; и) звукові сліди.

92. Криміналістична характеристика вбивств. Початковий етап розслідування

Вбивство – це злочин проти життя особи, який являє собою умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині (ст. 115 КК). Найважливішим завданням оперативно-розшукових та слідчих органів є швидке розкриття вбивств, встановлення причин і умов, що сприяють їх вчиненню. Складність розслідування вбивств зумовлена відсутністю, як правило, свідків, великою кількістю версій розслідування, характером речових доказів, а у деяких випадках – інсценуванням обставин події кримінального правопорушення.

До елементів криміналістичної характеристики вбивств належать:

– спосіб вчинення;
– спосіб приховування;
– місце, час та обстановка;
– особа злочинця;
– особа потерпілого;
– типові сліди вбивства.

Спосіб вчинення. Способи вбивств надзвичайно різноманітні: застосування вогнепальної і холодної зброї, удавлення зашморгом, дія високої температури, утеплення. Спосіб вчинення часто вказує на особу злочинця і дозволяє висувати версії як щодо вбивці, так і мотивів учинення кримінального правопорушення. Спосіб вчинення кримінальних правопорушень орієнтує слідчого на комплекс слідів і речових доказів, які можуть бути виявлені у процесі розслідування. Крім того, спосіб вчинення може сприяти встановленню особи потерпілого (мається на увазі характер попередніх стосунків потерпілого зі злочинцем).

Спосіб приховування. Найбільш традиційними способами приховування є: знищення слідів кримінального правопорушення; приховування чи знищення знарядь і засобів; інсценування вбивства під нещасний випадок чи самогубство; знищення трупа (спалювання, утеплення, розчленування, закопування); спотворення трупа з метою приховування особи потерпілого. Як правило, такі

дії пов'язані з бажанням вбивці уникнути відповідальності, приховати свою причетність до кримінального правопорушення.

Час, місце та обстановка події кримінального правопорушення. Звичайно злочинець обирає час, коли немає свідків, коли потерпілий один у будинку, офісі або іншому місці, нерідко вечірній або нічний. Місце вчинення вбивства – найчастіше безлюдна місцевість чи квартира, в якій потерпілий може бути один. Також це можуть бути транспорт (автомобільний чи залізничний), зруйновані будинки або такі, що будуються, інші місця, куди через різні обставини потрапляє потерпілий. Місце кримінального правопорушення, як і обстановка, є надзвичайно важливим джерелом інформації, бо воно містить велику кількість слідів і речових доказів, що визначають напрям розслідування і висунення слідчих версій.

Особа потерпілого. Особа потерпілого часто вказує на особу злочинця (зв'язки потерпілого зі злочинцем, характер їхніх стосунків, мотиви вчиненого кримінального правопорушення). Тому вивчення особи потерпілого дозволяє висунути версії щодо вбивці, мотивів учинення кримінальних правопорушень, в окремих випадках щодо віктимної поведінки потерпілого.

Особа злочинця. Соціальний і психологічний портрет вбивці має різноманітні риси залежно від того, чи є злочин умисним або його вчинено з необережності. Злочинець, який вчинив убивство умисно, характеризується негативно, має такі якості, як агресивність, жорстокість, егоїзм, цинізм, зневага до чужих інтересів, розпущеність тощо. Серед злочинців цієї категорії переважають наркомани, сексуальні психопати, особи з психічними відхиленнями. У випадках необережних убивств злочинці, як правило, не мають таких якостей. Дії злочинця на місці події дозволяють дійти висновків щодо його обережності, продуманості дій, наявності фахових навичок, сили, жорстокості.

Типові сліди вбивства. Слідову картину утворюють обставини і сліди події кримінальних правопорушень, їх виявлення, аналіз, встановлення причинних зв'язків дозволяють побудувати картину події, сформувати уявні або дійсні моделі кримінальних правопорушень, механізм його вчинення. Дослідження таких

слідів і речових доказів може вказати на особу злочинця, особу потерпілого та обставини події, виявити негативні обставини, сліди приховування кримінальних правопорушень.

У процесі розслідування вбивств необхідно з'ясувати низку обставин, що сприяють встановленню істини. До них належать:

1) безпосередня причина смерті;

2) що мало місце – насильницьке заподіяння смерті чи смерть сталася з інших причин (нещасний випадок, хвороба);

3) в який спосіб, за допомогою яких знарядь вчинено вбивство;

4) час настання смерті (має важливе значення для встановлення багатьох обставин, зокрема часу вчинення кримінальних правопорушень, визначення кола можливих свідків, організації оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з пошуком злочинця);

5) місце вчинення вбивства;

6) обставини, за яких вчинено вбивство;

7) особа жертви (може бути встановлена у разі виявлення документів, які посвідчують особу, а також пред'явлення для впізнання особам, які першими виявили потерпілого, або тим, які проживають поруч з місцем події; особа жертви може бути встановлена шляхом звернення до криміналістичних обліків, зокрема до дактилоскопічного та обліку осіб, які зникли безвісти);

8) співучасники вбивства і роль кожного з них у вчиненні кримінальних правопорушень;

9) особа вбивці (може бути встановлена шляхом опитування свідків, складання суб'єктивного портрета, його показу по телебаченню);

10) мотиви вбивства (помста, користь, ревнощі, бажання усунути конкурента, «розборки» організованих злочинних груп);

11) обставини, що сприяли вбивству (умисному чи з необережності), заходи, яких треба вжити для попередження таких кримінальних правопорушень.

Перелічені обставини є основними питаннями при розслідуванні вбивств, але не вичерпують їх.

Першочергові дії при розслідуванні вбивств включають невідкладні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи. До останніх

належать організація переслідування злочинця, опитування громадян, які першими виявили труп, або тих, які перебували на місці злочину, організація спостереження на вокзалах, пристанях, улаштування засідок тощо.

Першочерговою невідкладною слідчою дією є *огляд місця події і трупа*. Особливості огляду місця події у справах цієї категорії випливають зі специфіки характеру вбивства (застосування вогнепальної зброї, удавлення зашморгом, отруєння тощо). Важливими є також пошук і огляд слідів та речових доказів. Характер вбивства орієнтує слідчого на пошук слідів, характерних для застосування тих чи інших знарядь та засобів учинення злочину. Так, слідами застосування вогнепальної зброї можуть бути гільзи, стріляні кулі, іноді пістолет, а також сліди крові, сліди опору (боротьби) і, що особливо важливо, мікросліди та сліди нашарування. Аналіз таких слідів дозволить дійти висновку про вид зброї, з якої було здійснено постріл. При дослідженні мікрослідів (крупинок, ниток) можна встановити групову належність тканини одягу злочинця.

У випадках, коли наявні ознаки отруєння, на місці події необхідно вилучити посуд із залишками харчів, лікарські препарати (порошки, пляшки з ліками), виділення потерпілого.

При удавленні зашморгом чи повішенні особливу увагу слід зосередити на матеріалі зашморгу, його формі, способі в'язання, оскільки це часто пов'язане з фаховими навичками особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і вказує на певне коло осіб, які можуть бути причетними до події.

Огляд місця події і трупа здійснюється з участю судово-медичного експерта, який виконує у цьому випадку функції спеціаліста. Він допомагає слідчому в проведенні огляду, зосереджуючи свою увагу на огляді трупа. Проте це не означає, що огляд трупа здійснюється тільки судово-медичним експертом, слідчий бере в ньому найактивнішу участь.

У процесі огляду місця події внаслідок аналізу виявленого слідчий у процесі моделювання картини злочину може виявити негативні обставини – такі, що суперечать даним про природний розвиток подій. Зокрема, це можуть бути посмертний характер странгуляційної борозни при заяві про самогубство потерпілого, відсутність крові при чималій кількості ножових поранень тощо.

До першочергових слідчих дій належить також *призначення судово-медичної експертизи.* Серед питань, що вирішуються судово-медичною експертизою, можуть бути такі: причина смерті, час її настання; характер та послідовність ушкоджень; чи міг потерпілий сам нанести собі ушкодження; прижиттєвість або посмертність ушкоджень трупа; його резус-фактор, що сприяє визначенню особливостей крові, сліди якої можуть бути виявлені на одязі підозрюваного. Судово-медична експертиза відкриває можливість для індивідуальної ідентифікації особи за кров'ю, часткою м'язів, фрагментами кісток тощо. Поряд із судово-медичною експертизою можуть призначатися й інші експертизи, в тому числі судово-балістична, трасологічна, дактилоскопічна, біологічна тощо.

Невідкладною слідчою дією є *пред'явлення трупа для впізнання.* Необхідність у цьому виникає тоді, коли іншим шляхом особу потерпілого встановити неможливо. Пред'явлення для впізнання здійснюється у морзі особам, які заявили про зникнення, або можливому вбивці. Пред'явленню для впізнання передують допит заявників про прикмети зовнішності та одягу потерпілого, а також туалет трупа з метою надати зовнішності прижиттєвого вигляду. Результати пред'явлення для впізнання фіксуються у протоколі.

При розслідуванні вбивств особливе місце посідає *допит свідків.* До плану допиту включаються всі питання, що характеризують склад злочину. Важливе значення має деталізація показань, оскільки вона може містити необхідну інформацію для контрольних запитань і перевірки показань як свідків, так і обвинувачених. Показання свідків можуть мати значення для розшуку злочинця (опис прикмет зовнішності) та наступного пред'явлення для впізнання.

При розслідуванні вбивств однією з важливих слідчих дій є *обшук,* мета якого – виявлення слідів і речових доказів причетності особи до злочину. У процесі обшуку слідчий має орієнтуватися на пошук: одягу і взуття злочинця, що були на ньому під час події; знарядь і засобів заподіяння смерті; цінностей і предметів, що належали потерпілому; зброї і боєприпасів; листування, фотознімків та інших даних, що можуть пояснити характер стосунків між злочинцем і потерпілим; слідів крові.

При проведенні обшуку в будинках, надвірних будівлях і на дворових ділянках можуть бути виявлені сліди розчленування та останків розчленованого трупа.

Успіх розслідування вбивств визначається його *плануванням,* яке в своїй основі передбачає висунення версій, виявлення доказів унаслідок логічного аналізу їх походження, ролі та значення. Висунення загальних версій є важливим етапом планування і здійснюється на тій стадії розслідування, коли вже проведено основні невідкладні слідчі дії. Аналізуючи одержані докази, слідчий висуває найбільш ймовірні версії, серед яких суттєве значення мають версії про осіб, які вчинили вбивство, і мотиви вчинення злочину. Залежно від одержаних матеріалів можуть бути висунуті такі слідчі версії: а) смерть є наслідком вбивства; б) смерть є наслідком самогубства; в) смерть є наслідком нещасного випадку; г) природна смерть.

Щодо мотивів вбивства можуть бути висунуті такі версії: а) вбивство з метою заволодіння майном потерпілого; б) вбивство із помсти; в) вбивство з метою приховування іншого злочину і страху викриття; г) вбивство з метою позбавитися необхідності турбуватися про потерпілого чи з метою одержати свободу дій (вступити в інший шлюб, не сплачувати аліменти та ін.); д) вбивство у сварці, бійці; е) вбивство з необережності; ж) вбивство при необхідній обороні.

Неприпустимо додержуватися однієї версії, якою б правдоподібною вона не здавалася.

Висунення слідчих версій сприяє вирішенню таких питань: 1) чи вчинено вбивство в місці виявлення трупа; 2) шляхи проникнення вбивці до місця злочину або виявлення трупа; 3) діяла на місці злочину одна людина чи декілька; 4) що змінив на місці події вбивця; 5) тривалість перебування вбивці на місці події; 6) час вчинення вбивства (час доби); 7) положення жертви і вбивці в момент вбивства; 8) які дії, крім вбивства, вчиняв злочинець на місці злочину; 9) які предмети залишив убивця на місці злочину; 10) які сліди з місця події могли залишитися на вбивці; 11) хто і звідки міг бачити і чути те, що відбувалося.

93. Криміналістична характеристика вбивств, вчинених найманими особами. Початковий етап розслідування

Вбивство на замовлення – це умисне позбавлення життя потерпілого, яке вчиняється особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке вбивство має специфічний механізм організації та вчинення, часто характеризується відсутністю безпосередніх зв'язків між замовником (організатором) і виконавцем злочину, попередніх стосунків між найманою особою і жертвою (вони не знайомі один з одним, не мають спільних інтересів, убивця не зацікавлений особисто у смерті тієї чи іншої особи, а має у більшості випадків корисливий мотив).

Криміналістична характеристика вбивств на замовлення має певні особливості, що стосуються її окремих елементів та зв'язків між ними.

Спосіб вчинення. Способів позбавлення життя людини багато, але вбивствам на замовлення притаманний відкритий, зухвалий напад на жертву. Спосіб учинення вбивства може бути небезпечним для життя інших людей: відкрита перестрілка в людних місцях, використання вибухівки, гранат, вогнепальної зброї, гранатометів. Може застосовуватися і снайперський постріл у життєво важливі органи. Під час виконання замовлення має місце прагнення знищити тільки замовленого (людину, яку «оплатили»).

Організовані злочинні угруповання віддають перевагу латентним злочинам. Цим можуть пояснюватися випадки втоплення трупів, уторування в асфальт, розчинення у кислоті. Професійні вбивства на замовлення слід шукати у статистиці нещасних випадків: автокатастроф типу «п'яний за кермом», побутових ушкоджень електрострумом, серцевих нападів тощо.

При реалізації способу вчинення злочину важливу роль відіграють дії щодо його *підготовки,* які забирають багато часу та пов'язані з пошуком вбивці, вивченням жертви, обранням знаряддя злочину, розробленням сценарію вбивства. Ретельно хронометрується «життєвий графік» жертви, перевіряються, де і з ким проживає, чим займається, з ким зустрічається, розпорядок денний, наявність охорони тощо.

Спосіб приховування. У більшості випадків злочинець залишає труп на місці вчинення злочину. Майже не буває випадків приховування трупів керівників великих підприємств, фінансово-кредитних установ, «авторитетів» злочинного світу. Однією з ознак вбивства на замовлення є факт залишення зброї на місці події або під час втечі: без зброї легше втікати. Деякі замовники позбавляються і самих виконавців убивства (чи посередників).

Місце вчинення злочину. Більшість вбивств на замовлення вчиняються за місцем проживання жертви. Злочинці для нападу обирають сходові площадки у під'їзді жертви, кабіни ліфтів, територію біля будинку чи під'їзду. Місцем вчинення злочину може бути узбіччя дороги, що найчастіше використовується при застосуванні вибухових пристроїв.

Місце вчинення вбивства на замовлення може і не бути заздалегідь визначеним (наприклад, якщо використовується валіза-пастка, наповнена вибухівкою).

Час злочину. Як правило, для нападу злочинці обирають ранковий час, рідше вечірній. Це пов'язано з чіткою регламентацією робочого дня жертви і системою часових інтервалів виходу з домівки.

Знаряддя злочину. Під час вчинення вбивства на замовлення застосовуються вогнепальна зброя, радіокеровані чи контактні вибухові пристрої, гранати. Вогнепальна зброя оснащується глушителями, оптичними або лазерними прицілами, приладами нічного бачення. Речі господарсько-побутового призначення майже не використовуються.

Особа жертви. Найчастіше жертвами вбивств на замовлення стають:

1) особи, які посідають керівні посади у бізнесі (президенти акціонерних товариств, керівники фінансово-кредитних установ, директори великих торговельних чи інших комплексів);

2) представники вищих органів державної влади та управління;

3) працівники правоохоронних та правозастосовних органів (прокуратури, МВС, СБ, судів);

4) лідери і члени злочинних угруповань.

Особа злочинця. Вбивство на замовлення характеризується складним злочинним переплетінням: замовник – виконавець або замовник – посередник (декілька посередників) – виконавець.

Особливістю вбивства на замовлення є *інститут замовника*. Як замовники виступають комерційні партнери – бізнесмени, корумповані посадові особи, «авторитети» злочинного світу. Посередник у вбивстві на замовлення шукає конкретного виконавця, є сполучною ланкою між замовником і виконавцем. Посередниками можуть бути особи з оточення організатора, підпорядковані йому по службі, члени злочинних угруповань та ін. Крім того, посередник – це додатковий засіб захисту замовника. Ні виконавець, ні замовник не знають один одного, а для того щоб обірвати сплетіння, треба лише знищити посередника.

Виконавці вбивства умовно можуть бути поділені на два типи: кілери-дилетанти та кілери-професіонали. Дилетанти характеризуються низькою вартістю послуг. При цьому їх використання не дає ніяких гарантій і не виключає помилок: дилетант може вбити не ту людину, лише поранити жертву, залишити докази причетності.

Професіонал йде на справу, коли відчуває майже повну гарантію власної безпеки. Він має достатньо високі навички у «мистецтві» вбивати людей, застосовує найсучаснішу техніку спостереження і радіозв'язку, вживає заходів щодо підготовки вбивства. Професіонал мусить мати надійну легенду. Ніхто і ніколи не повинен запідозрити у ньому ліквідатора. Він має бути неяскравим, непомітним, вміти «розчинятися» у натовпі.

У свою чергу, наймані вбивці-професіонали поділяються на кілерів-одинаків, які виконують замовлення час від часу, та кілерів, які перебувають на постійному утриманні того чи іншого злочинного угруповання. Останні мають спеціальну підготовку, займаються спортом, стрільбою, постійно підтримують форму. Вони вчиняють вбивства групою по два-три чоловіки.

Для виконання вбивств на замовлення можуть бути завербовані колишні військовослужбовці, які мають досвід інтернаціональних і міжнаціональних війн, працівники МВС, Служби безпеки, охоронних підрозділів, майстри спорту (снайпери, сапери,

біатлоністи). Останнім часом злочинці роблять спроби змінити типовий зразок вбивці, у вчиненні вбивств на замовлення намітилися нові тенденції – до таких вбивств стали залучати жінок.

Специфіка розслідування вбивств на замовлення, особливість контингенту осіб, які їх вчиняють, вимагають від слідчого проведення широкого кола слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

Типовими слідчими діями при розслідуванні таких вбивств є:

1) огляд місця події;
2) огляд трупа;
3) огляд зброї та інших предметів;
4) допит свідків;
5) пред'явлення трупа для впізнання;
6) призначення судово-медичної експертизи трупа;
7) призначення інших судових експертиз.

На початковому етапі по «гарячих слідах» можна встановити осіб, які підозрюються у причетності до вчиненого кримінального правопорушення. У цих випадках необхідно провести такі слідчі дії, як затримання і допит підозрюваного, обшук особи та обшук за місцем проживання і роботи підозрюваного.

При розслідуванні вбивств на замовлення *огляд місця події* набуває важливого значення у зв'язку з особливостями характеру кримінального правопорушення, відсутністю попередніх зв'язків між злочинцем і жертвою, необхідністю одержання первинної інформації про злочин. На місці події слідчий повинен правильно визначити межі огляду. Використання виконавцем вбивства сучасної зброї дає змогу вести стрільбу на великій відстані, що треба враховувати при з'ясуванні механізму злочину, виявленні слідів і знарядь злочину. Під час огляду місця події можна встановити сліди взуття, рук, застосування зброї, мікросліди, одорологічні сліди.

На місці вчинення злочину вбивця часто залишає зброю, тому необхідно відшукати цю зброю і детально її оглянути. Зброя може містити певну інформацію про злочинця (відбитки пальців, сліди крові, одорологічні сліди та ін.). Для виявлення стріляних гільз використовують дані про спрямованість, кут і дистанцію викидання їх зі зброї. При цьому враховуються модель застосованої зброї, передбачуване місце знаходження злочинця, можливість

рикошету. Під час вчинення вбивства на замовлення можуть бути використані різні вибухові пристрої. У такому разі існує певна специфіка в огляді місця події: залучення спеціалістів до огляду; послідовність його проведення; пошук слідів на залишках вибухових пристроїв; виявлення залишків вибухівки тощо.

При *огляді трупа* на місці події обов'язково досліджуються: поза трупа, зовнішній стан одягу на трупі, ложе трупа, тіло трупа та ушкодження на ньому. Якщо особу жертви не встановлено, здійснюють опис ознак зовнішності загиблого та його одягу.

Виявлення *і допит свідків* мають певні труднощі при розслідуванні вбивств на замовлення. Це пов'язано зі страхом тих чи інших осіб перед злочинцями, небажанням наражатися на небезпеку. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (ст. 7) передбачає такі заходи забезпечення їх безпеки: а) особисту охорону, охорону житла і майна; б) видачу спеціальних засобів індивідуального захисту і повідомлення про небезпеку; в) використання технічних засобів контролю, прослуховування телефонних та інших розмов, візуальне спостереження; г) заміну документів та зміну зовнішності; д) зміну місця роботи або навчання; е) переселення в інше місце проживання; ж) поміщення до дошкільної виховної установи або установи соціального захисту населення; и) забезпечення конфіденційності відомостей про особу; к) закритий судовий розгляд.

Існують декілька шляхів встановлення свідків: виявлення свідків шляхом опитування громадян, які були в районі, де сталася подія; встановлення свідків, які живуть чи працюють поблизу місця виявлення трупа; встановлення свідків у результаті оперативно-розшукової діяльності; повідомлення у засобах масової інформації про необхідність надання допомоги.

Які свідки можуть бути допитані: особи, які першими виявили труп; особи, які повідомили в поліцію чи прокуратуру про виявлення трупа; очевидці події; інші особи (близькі, родичі, знайомі).

Допит свідка-очевидця (чи особи, яка першою виявила труп) передбачає з'ясування таких обставин: коли і чому він з'явився на місці вбивства; хто ще був з ним; чи не виявляв потерпілий ознак життя; чи не було змінено обстановку на місці події; чи не

бачив свідок, як було вчинено злочин; що він чув або бачив; скільки було злочинців, їх зовнішність, як вони були одягнені; якою зброєю було вчинено вбивство; чи користувалися злочинці транспортом; чи мали вони радіозв'язок; про що розмовляли злочинці; як вони зверталися один до одного; в якому напрямку зникли злочинці; як довго вони перебували на місці події тощо.

Специфіка вбивств на замовлення передбачає необхідність використання сучасних криміналістичних науково-технічних розробок. Однак можуть дати певний результат і традиційні засоби відтворення особи злочинця за допомогою свідка-очевидця – у вигляді словесного або рисованого портрета, фоторобота (у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки).

У розкритті вбивств на замовлення важливе значення має створення так званих *психологічних портретів, чи психологічних профілів*. Це один з різновидів криміналістичних розумових моделей. Портрет (профіль) розшукуваного злочинця є системою відомостей про психологічні та інші ознаки даної особи, важливі для її виявлення та ідентифікації. Ця система охоплює не тільки психологічні, а й правові, соціально-демографічні, криміналістичні ознаки. На відміну від багатофункціонального словесного портрета психологічний портрет відображає внутрішні, психологічні, а також поведінкові ознаки людини. Його основна функція – бути засобом пошуку, виявлення злочинця, особу якого не встановлено.

94. Особливості розслідування деяких видів вбивств

У загальній методиці розслідування вбивств виділяють декілька особливих методик, що відрізняються за специфікою, яка визначається ситуацією. До них належать методика розслідування вбивств, що маскуються під нещасний випадок; методика розслідування вбивств за відсутності трупа потерпілого; методика розслідування вбивств, пов'язаних із розчленуванням трупа; методика розслідування вбивств на замовлення. Кожна з названих методик має свої особливості в організації провадження першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

1. Вбивства, що маскуються під нещасний випадок чи самогубство. Найважливішою слідчою дією при розслідуванні таких вбивств є *огляд місця події і трупа.* При цьому особливу увагу звертають на обставини виявлення трупа, його положення, стан одягу, сліди боротьби чи опору. У процесі огляду можуть бути виявлені певні невідповідності (негативні обставини), характер яких дозволяє висунути версію про те, що мало місце інсценування події. До таких належать сліди, що суперечать загальній картині події або явно вказують на те, що подія відбувалася в іншому місці чи мала інший характер. Так, при огляді місця автотранспортної події наявність різаних ран на тілі потерпілого внаслідок наїзду є обставиною, що вказує на вбивство, інсценоване як нещасний випадок. Виявлення посмертної странгуляційної борозни на трупі як наслідок наїзду потяга також є результатом інсценування і вказує на інший характер події, ніж той, що передбачався. Вбивства, що маскуються під нещасний випадок на виробництві, також вимагають ретельного аналізу слідів при огляді місця події, їх розміщення, співвідношення з частинами механізмів, що рухаються, співвідношення з часом вмикання чи вимикання механізмів. У цих випадках важливим є зіставлення показань свідків з результатами огляду і даними судово-медичної експертизи, що можуть виявити невідповідність, яка вказує на вбивство.

При розслідуванні вбивств, що інсценуються під самогубство, дійсна картина того, що сталося, може бути з'ясована внаслідок проведення як невідкладних, так і наступних слідчих дій. Так, при огляді місця події важливо встановити, чи міг загиблий сам собі нанести поранення, зав'язати зашморг (останнє може вказати на фахові навички) чи мають місце сліди боротьби або опору, що відображено як на трупі, так і в обстановці події (розбиті меблі, сліди крові на предметах обстановки). У разі застосування вогнепальної зброї важливо встановити дистанцію, з якої було здійснено постріл, виявити на пістолеті сліди пальців руки, що належать потерпілому або іншій особі.

Судово-медичне дослідження трупа дозволяє встановити сліди прижиттєвого або посмертного ушкодження, головним чином странгуляційної борозни. У випадках самогубства шляхом

повішення проведенням слідчого експерименту з використанням вантажу, рівного вазі тіла загиблого, необхідно встановити, чи витримує мотузка вагу тіла.

У практиці розслідування трапляються випадки, коли особа, яка вчинила самогубство, залишає перед смертю листи, записки. Якщо факт написання листа загиблим викликає сумнів, слід призначити судово-почеркознавчу експертизу. При розслідуванні самогубства важливо зібрати дані про спосіб життя загиблого, встановити його психологічний стан, з'ясувати, чи не було заяв про прагнення піти із життя. У необхідних випадках можна призначити судово-психіатричну або судово-психологічну експертизу за матеріалами справи.

2. Вбивства за відсутності трупа потерпілого. У випадках зникнення особи, коли обставини вказують на можливість вбивства, приводом для порушення кримінальної справи і розслідування є заяви чи інші дані про її зникнення. Першочерговою слідчою дією в цій ситуації виступає допит заявника і свідків у справі. Під час допиту з'ясовуються час уходу (від'їзду) особи, яка зникла (години і хвилини), можливий шлях її слідування, прикмети зовнішності, одягу, мета уходу (від'їзду), місце, куди особа мала прибути, дані про стан здоров'я, психічний стан, настрій. Слід з'ясувати також наявність у зниклого цінностей, грошей, документів, що засвідчують особу, дрібних речей – брелоків, запальничок, ключів та ін.

Оперативним шляхом треба перевірити місця можливого перебування особи – місце роботи, проживання, місця проживання родичів і знайомих, лікарняні заклади, морги, місця затримання органами міліції та ін.

Допит свідків має на меті з'ясувати певні дані про зниклу особу, зокрема, її стосунки у сім'ї, наміри виїхати в певному напрямку, стосунки із знайомими, друзями, інтимні зв'язки, що приховуються. За показаннями свідків можна скласти приблизний маршрут руху особи до її зникнення, а в місцях можливого її перебування провести огляд з метою виявлення трупа. Рекомендується надіслати окремі запити до місць проживання родичів та друзів зниклої особи з метою з'ясувати її перебування.

У процесі розслідування слідчий повинен скласти план розшуку трупа відповідно до місця його можливого приховування. Разом із тим, складаючи реєстраційну карту особи, яка зникла безвісти, слідчий робить запити в органи міліції інших областей про можливе виявлення невпізнаного трупа, прикмети якого схожі з прикметами особи, яка зникла. Необхідно також вилучити якомога більшу кількість фотознімків особи, яка зникла, здебільшого близьких до часу зникнення.

За злочинами цієї категорії заявники часто є особами, які вчинили вбивство. З метою встановлення їх можливої причетності слідчий після порушення кримінальної справи повинен провести огляд можливого місця події. Це можуть бути квартира, надвірні будівлі, підвали, присадибна ділянка. Підставами для огляду можуть бути показання свідків про неприязні стосунки, погрози, майнові домагання тощо. При огляді слід виявляти негативні обставини (пішла взимку до крамниці – шапка і пальто на місці; поїхала до родичів – не взяла носильних речей і взуття), а також на сліди крові, розкопування в надвірних будівлях і на присадибній ділянці.

3. Вбивства, пов'язані з розчленуванням трупа. При відкритті кримінального провадження, пов'язаного із виявленням частини чи частин трупа, огляд місця події має своєю метою виявлення всіх частин трупа, огляд прилеглої місцевості, пакувальних матеріалів, а також засобів доставлення частин трупа до місця їх виявлення. Для виявлення інших частин трупа необхідно надіслати запити до сусідніх областей, вказавши приблизно час і спосіб розчленування. Виявлені частини трупа повинні зберігатися в морзі на час можливого виявлення інших частин. Слід зазначити, що пакувальні матеріали мають бути не тільки ретельно оглянуті (траплялися випадки, коли на газетах були виявлені адреси причетних осіб), а й сфотографовані та залучені до справи як речові докази, що можуть бути пред'явлені для впізнання.

Однією з невідкладних слідчих дій при виявленні частин трупа є *призначення судово-медичної експертизи,* в процесі якої можуть бути поставлені та вирішені такі питання:

1) чи є виявлене частинами тіла людини;

2) чи належать усі виявлені частини одному трупу;

3) стать, вік, зріст потерпілого, чи є ознаки (шрами, татуювання), що можуть сприяти встановленню особи;

4) причина смерті, час її настання, прижиттєво або посмертно було здійснено розчленування трупа;

5) яким предметом заподіяно смерть, яким знаряддям (припустимо) розчленовано труп, чи залишилися на кістках і хрящах трупа сліди знаряддя розчленування, що мають індивідуальні ознаки;

6) чи має особливості спосіб розчленування трупа, який вказує на фахові навички злочинця;

7) чи був потерпілий хворим; ознаки захворювання.

Разом з призначенням судово-медичної експертизи мають виконуватися дії, пов'язані з ідентифікацією особи загиблого, зокрема, демонстрація фотографії по телебаченню, дактилоскопіювання з метою перевірки за криміналістичними обліками попередньої судимості, заповнення картки невпізнанного трупа з метою її зіставлення з картками осіб, які зникли безвісти, пред'явлення частин тіла для впізнання особам, які заявили про зникнення їх рідних чи близьких. При встановленні особи вбитого подальші слідчі дії спрямовані на з'ясування його родинних, дружніх, інтимних зв'язків для встановлення осіб, причетних до злочину, і місця його вчинення.

У процесі проведення обшуків слід зосереджувати увагу на пошуку слідів крові, знарядь розчленування, пакувальних матеріалів (їх частин), які в подальшому можуть бути використані для встановлення причетності особи до вчиненого злочину.

Під час затримання та освідування підозрюваного необхідно зосереджувати увагу на слідах крові, а також слідах боротьби чи опору.

95. Криміналістична характеристика зґвалтувань. Початковий етап розслідування та особливості тактики проведення окремих слідчих дій

Зґвалтування є найбільш тяжким кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, що посягає на здоров'я, волю, честь і гідність людини. Нерідко зґвалтування пов'язане з убивством або такими тяжкими наслідками, як самогубство потерпілої особи, заподіяння тілесних ушкоджень, зараження венеричною хворобою, вимушені аборти. Для формування методики розслідування зґвалтувань важливе значення мають такі елементи їх криміналістичної характеристики, як способи вчинення кримінального правопорушення, типові сліди, обстановка вчинення таких кримінальних правопорушень, особа злочинця, особа потерпілої (потерпілого).

Способи вчинення зґвалтування можна поділити на дві групи:

1. Коли ґвалтівник докладає цілеспрямованих активних зусиль та застосовує дії з метою вчинення злочину: вистежує жертву, нападає на неї, обирає безлюдне місце для вчинення злочину, застосовує фізичне або психічне насильство з метою придушення опору потерпілої, доводить її до безпорадного стану, наприклад, шляхом споювання алкогольними напоями, одурманення наркотиками або спеціально підготовленим зіллям тощо.

2. Коли зґвалтування вчиняється злочинцем з використанням уже наявного безпорадного стану потерпілої особи або після приведення її в такий стан, або з використанням сформованої ситуації, її легковажної або провокуючої поведінки.

На практиці трапляються й поєднання цих двох способів.

Найпоширенішими *способами підготовки до зґвалтування* є такі: 1) вистежування потерпілої особи злочинцем у пізній час поблизу місць проживання, по шляху з роботи або на роботу, на зупинках громадського транспорту, після чого злочинець супроводжує їх до безлюдних місць, де ґвалтує; 2) заманювання потерпілої особи ґвалтівником у «тихі» місця шляхом обману; 3) підшукування жертв злочину, які працюють уночі або перебувають удома одні (в тому числі малолітніх та неповнолітніх); 4) проникнення, як

правило, обманом у квартиру або приміщення, де потерпіла особа перебуває одна; 5) попереднє споювання злочинцем жертви злочину спиртним, уведення наркотичних засобів та інших одурманюючих препаратів (з водою, чаєм, кавою) з метою приведення потерпілої особи в безпорадний стан; 6) застосування фізичної сили (удари, зв'язування тощо) або погроза застосування такої сили за допомогою різних предметів (ціпок, ніж, сокира, пістолет та ін.); 7) виявлення злочинцем потерпілої особи, якій можна погрожувати розправитися з дітьми (як правило, малолітніми, грудними), які знаходяться у цей момент з нею; 8) викрадення злочинцем потерпілих осіб (жінок, дівчат, малолітніх, неповнолітніх) та позбавлення їх свободи для задоволення ґвалтівником сексуальних потреб всупереч волі жертви; 9) приготування злочинцем засобів для маскування своєї зовнішності (маски, окуляри, перуки, одяг тощо); 10) підготовка неправдивого алібі, наприклад, ґвалтівник мотивовано пояснює, що в час вчинення злочину він був в іншому місці (на риболовлі, у лісі за грибами, на зустрічі з друзями та ін.); 11) співучасниця групи неповнолітніх злочинців обманом заманює свою знайому в заздалегідь приготовлене ґвалтівниками місце, де її ґвалтує вся група підлітків; 12) підготування транспортного засобу, на якому ґвалтівник планує на дорозі підібрати (або силою затягнути) голосуючу на дорозі самотню жінку, завезти її у безлюдне місце та зґвалтувати; 13) обрання місця та способів учинення злочину, розроблення плану його вчинення, підібрання співучасників і розподіл ролей; 14) спеціальні фізичні тренування ґвалтівника з метою придушення опору жертви або якнайшвидшого зникнення (втечі) з місця злочину тощо.

Дії з безпосереднього вчинення аналізованих злочинів у загальному вигляді визначено в диспозиції ст. 152 КК – статеві зносини, що поєднуються із: а) застосуванням фізичного насильства; б) погрозою його застосування (воля потерпілої особи пригнічується) або в) з використанням безпорадного стану потерпілої особи (її воля ігнорується).

Способи вчинення цих злочинних діянь за зовнішніми ознаками, механізмом здійснення можна класифікувати за такими видами: а) зґвалтування потерпілої особи, пов'язані зі спільним

проведенням вільного часу. Як правило, це характерно для молодих людей, часто має місце вчинення зґвалтування групою осіб; б) зґвалтування потерпілої особи, вчинені після нетривалого спілкування з нею; в) зґвалтування потерпілої особи (жінок, неповнолітніх та малолітніх дівчат), що перебувають у родинних відносинах зі злочинцями; г) зґвалтування незнайомої потерпілої особи; д) зґвалтування знайомої потерпілої особи – колег по роботі, сусідів, знайомих за місцем навчання або роботи; е) інші випадки зґвалтування.

Найпоширенішими є такі способи приведення жертви в безпорадний стан: шляхом споювання алкогольними напоями, одурманення наркотичними засобами або спеціально підготовленим зіллям, приведення в безпам'ятство за допомогою фізичного впливу тощо.

Дії злочинців з *приховування зґвалтування* найчастіше включають: 1) знищення злочинцем свого одягу, іноді його прання, ремонт, перефарбовування, спалення, викидання на смітник, утеплення у воді тощо; 2) маскування зовнішнього вигляду ґвалтівника (підстригання волосся, вусів, бороди або їх відрощування, зміна кольору); 3) залякування та погроза вбивством потерпілої особи, її близьких, якщо вона повідомить про зґвалтування кому-небудь; 4) ретельне проведення туалету статевих органів з метою знищення слідів злочину; 5) повідомлення неправдивих відомостей ґвалтівником про себе та потерпілу особу; 6) погроза з боку злочинця розказати знайомим та близьким (колегам по роботі, сусідам, чоловіку, нареченому тощо) про «негідну» поведінку потерпілої; 7) створення неправдивого алібі, а іноді прагнення надати потерпілій особі першу медичну допомогу; 8) від'їзд ґвалтівника з місця свого проживання на певний проміжок часу, аби у потерпілої стерлися з пам'яті ознаки його зовнішності; 9) приведення потерпілої особи в несвідомий або безпорадний стан шляхом нанесення травм у життєво важливі органи, споювання спиртним або введення в її організм наркотичних засобів, сильнодіючих препаратів; 10) вбивство потерпілої особи, спалення трупа тощо.

Типовими слідами зґвалтування найчастіше є сліди насильницьких дій на тілі потерпілої особи та сліди її опору на тілі підозрюваного (укуси, садна, синці, рани, розриви, нашарування різних речовин, розірваний одяг потерпілої особи, гематоми на обличчі, шиї, руках, стегнах); сліди на місці злочину (сліди ніг, рук, зубів, губ, боротьби, транспортних засобів, краплі крові, слина, сперма та ін.); ушкодження та біологічні виділення (кров, сперма тощо) на одязі потерпілої, злочинця, а також на навколишніх предметах; сліди накладення і мікрочастинки на одязі, взутті, у піднігтьовому вмісті злочинця та потерпілої; зміни в обстановці місця події, сліди злочинних дій і перебування підозрюваного і потерпілої особи на місці вчинення злочину (сліди виділень людського організму, нижня білизна, ґудзики, шпильки, волосся, ворсинки одягу).

Обстановка вчинення зґвалтувань у більшості випадків характеризується відсутністю сторонніх осіб, обранням безлюдного місця як на відкритій місцевості, так і в приміщенні. На відкритій місцевості зґвалтування частіше вчиняються в активний спосіб стосовно незнайомої злочинцю жертви.

Місце вчинення зґвалтування тісно пов'язане з конкретною локалізацією матеріальних та інших слідів злочинної події. Найбільш типовими місцями вчинення зґвалтувань є: під'їзди будинків і сходові площадки; підвали та горища; лісові масиви, паркові зони та поля; квартира потерпілої або ґвалтівника; гуртожитки; нежитлові або занедбані (пусті) приміщення; різні господарські будівлі (у сільській місцевості); занедбані будови, відокремлені двори та інші місця.

Раптові напади на жертву, як правило, вчиняються на вулиці, у малолюдних, глухих місцях уночі або пізнім вечором. Іноді ґвалтівник шляхом різних хитрувань (наприклад, пропонує підвезти жертву, покатати, запрошує до себе тощо) затягує жертву у відокремлене, глухе місце.

Якщо ґвалтівник нападає на жертву на відкритій місцевості, то це, як правило, безлюдне місце. Посягання у більшості таких випадків вчиняється стосовно незнайомої злочинцю жертви. Якщо злочинець нападає на жертву в денний час або на вулиці,

неподалік від жвавого місця (магістралі або площі), не побоюючись бути захопленим на місці злочину, то це свідчить про його підвищену суспільну небезпечність, наявність у нього істотних психічних аномалій. Зґвалтуванню в приміщенні (квартирі, готельному номері та ін.) часто передує попереднє знайомство злочинця з жертвою.

Найбільш характерні проміжки *часу вчинення зґвалтувань* – це пізні вечірні години (21–22:00) та перші нічні (23:00). Більшість зґвалтувань у квартирах потерпілих і злочинців учиняються також у вечірній та нічний час, але в більш тривалий проміжок часу (17:00–02:00). Зґвалтування частіше за все вчиняються в теплу пору року (із травня по вересень), увечері або вночі, переважно в святкові та передсвяткові дні.

Особа злочинця. Типові відомості про особу злочинця у справах про зґвалтування характеризуються різноманітними віковими, соціальними, освітніми та іншими даними. Найчастіше зґвалтування вчиняють молоді люди віком від 17 до 26 років (приблизно 60 % від загальної кількості цієї категорії злочинців). На осіб старше 35 років припадає близько 10 % від загальної кількості виявлених ґвалтівників. Значна частина ґвалтівників негативно характеризується по роботі у зв'язку із вживанням спиртних напоїв, прогулами, запізненнями, недбалим ставленням до своїх обов'язків, відсутністю ділової ініціативи. Зазвичай, це грубі, егоїстичні люди, схильні до насильства, задоволення своїх примх будь-якими засобами.

Значній кількості осіб, що вчинили зґвалтування, притаманні різні психічні аномалії: психопатія, хронічний алкоголізм, олігофренія, залишкові явища травм черепа. Для багатьох ґвалтівників характерними є підвищена імпульсивність, високий рівень емоційної напруженості та фригідності. Разом з тим нерідко злочинці, особливо це стосується серійних ґвалтівників, на роботі і у сім'ї ведуть спокійне, розмірене життя, із проявами деяких властивостей з комплексу неповноцінності у вольовій, інтелектуальній, сексуальній сферах.

Ураховуючи, що зґвалтування вчиняють особи як психічно здорові, так і такі, що страждають на різні розлади психіки, можна виділити такі групи ґвалтівників: 1) *особи, які раніше мали взаємостосунки з потерпілою і вчинили насильницький статевий акт.* Серед них часто виявляються особи, які багато випили або були п'яні до моменту вчинення зґвалтування. В окремих випадках мотив насильства деякою мірою може бути зумовлений провокуючою поведінкою самої потерпілої особи; 2) *особи, які характеризуються цинічним ставленням до жінок*, примітивними інтересами. Як правило, це люди, що страждають на алкоголізм, вживають наркотики, раніше засуджені та ін.; 3) *особи, які мають патологічні прояви статевої зацікавленості* (фетишизм, садизм, педофілія та ін.). Зазначеним суб'єктам притаманні неадекватні вчинки, наприклад, викрадення в жертви інтимних предметів туалету, нанесення їй поранень у певні частини тіла, вирізання статевих органів тощо; 4) *особи, які мають різні аномалії психіки.* До зазначеної групи ґвалтівників належать особи, що страждають на різні психози, слабоумство та ін.; 5) *неповнолітні* – найчастіше вчиняють зґвалтування групою, члени якої, як правило, є жителями одного мікрорайону або учнями одного навчального закладу, знайомими по спільному проведенню вільного часу.

Особа потерпілої (потерпілого). У процесі розслідування зґвалтувань слід вивчити особу потерпілого і причини, за яких вона опинилася в такій ролі.

Варіанти взаємодії потерпілої особи і ґвалтівника:

1) *потерпіла особа і ґвалтівник не знайомі,* потерпіла не шукає ніяких пригод, напад на неї вчиняється в безлюдному місці, в інших випадках люди є, але вони не в змозі надати допомогу або не надають допомогу, бо не бажають втручатися; потерпіла особа перебуває в стані сорому і не кличе на допомогу, оточуючі з цієї причини її не надають; потерпіла особа з урахуванням психологічних особливостей своєї особистості налякалася погрози ґвалтівника і через це боїться покликати на допомогу, хоча люди поруч є і вони могли б надати допомогу.

Такими потерпілими можуть бути: а) неповнолітні незайманні (непорочні), індиферентні в сексуальному плані, як правило, із нормальних сімей; б) не незаймані, сексуально активні, із сімей, де спрощено дивляться на сексуальні стосунки, живуть безладним статевим життям (не мають чоловіка, але живуть з тими чоловіками, які їм подобаються); в) матері сімейств, що мають дітей; г) літні (старі) жінки, які давно не мали статевих зносин; д) маленькі дівчата, які ще не усвідомлюють, що таке сексуальне життя; е) жінки, які займаються проституцією; ж) дівчата, які мали статевий акт єдиний раз у житті;

2) *потерпіла особа і ґвалтівник знайомі.* Потерпіла особа довірлива, це може бути й доросла жінка, й неповнолітня дівчина, неповнолітня, малолітня особа. Вони довіряють різним людям з різних причин, іноді навіть незважаючи на свій незначний життєвий досвід. Нерідко така довірливість розцінюється як легковажна поведінка.

Потерпілими найчастіше стають особи жіночої статі, нерозбірливі в знайомствах, розбещені, а тому вони сприймаються оточуючими як легко доступні. Інша категорія жертв ґвалтівників – недосвідчені дівчата, неповнолітні, малолітні, які через наївність не можуть розгадати наміру посягання на їх честь і вчинити необхідний опір. Слід обов'язково враховувати, що потерпілою особою від злочину може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі.

При розслідуванні зґвалтувань важливо мати на увазі *віктимологічний аспект,* тобто поведінку потерпілої особи, яка у деяких випадках провокує дії ґвалтівників. Це необхідно для з'ясування суб'єктивної сторони злочину, оскільки в ряді випадків підозрюваний, орієнтуючись на поведінку потерпілої, розцінює її дії як згоду на вступ у статевий зв'язок. Разом із тим *віктимна (провокуюча) поведінка* потерпілого не виключає кримінальну відповідальність, однак може враховуватися при призначенні покарання.

Перед відкриттям кримінального провадження необхідно ретельно вивчити *заяву потерпілої особи.* Іноді трапляються випадки, коли жінка просить притягнути винного до відповідальності

за зґвалтування, в той час як у дійсності мало місце хуліганство або, навпаки, було зґвалтування, а потерпіла називає його хуліганством. У деяких випадках заявниця подає неправдиву заяву про зґвалтування, аби скомпрометувати певну особу через помсту або з інших причин. Іноді потерпіла особа прагне виправдати себе перед знайомими або членами сім'ї. Подаючи заяву про зґвалтування, заявниця не завжди має на меті притягнути когось до кримінальної відповідальності, вона лише має намір заставити конкретну особу одружитися з нею. Тому заявницю слід попередити про те, якщо з'ясується, що факту зґвалтування не було, вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення (ст. 383 КК). Доцільно повідомити потерпілій особі про те, яке покарання може бути визначено судом стосовно злочинця, роз'яснити зміст відповідних статей КК. Крім того, слід обов'язково роз'яснити їй зміст санкцій ч. 1 ст. 152 КК і положень ст. 27 КПК про те, що після порушення кримінальну справу не може бути закрито за примиренням потерпілої з особою, яка вчинила зґвалтування.

Під час розслідування зґвалтувань *підлягають встановленню такі обставини:* 1) чи мав місце факт зґвалтування або в наявності інсценування злочину чи обмова; 2) місце і час вчинення злочину, в який спосіб і за яких обставин вчинено зґвалтування, в яких конкретно злочинних діях виражається спосіб; 3) хто потерпіла особа, її вік (чи повнолітня вона), стан здоров'я (чи не страждає на психічне або соматичне захворювання), розумовий розвиток, досягнення статевої зрілості, спосіб життя; 4) хто конкретно вчинив даний злочин (особа злочинця), вік, ставлення до жертви, стан здоров'я, психіки, спосіб життя, наявність судимостей; 5) за яких обставин і коли виник намір винного на статеві зносини або дію сексуального характеру всупереч волі потерпілої (потерпілого); 6) злочин вчинено однією особою чи групою осіб, який склад групи, які дії вчинив кожний із співучасників і яка роль у цьому кожного; 7) хто є свідком або пособником зґвалтування, їх характеристики; 8) наслідки зґвалтування: заподіяння тілесних ушкоджень, вагітність, зараження на венеричну хворобу, розлад психіки, самогубство потерпілої особи; 9) який матеріальний і моральний збиток заподіяно потерпілій особі; 10) чи не

супроводжувалося зґвалтування вчиненням інших кримінальних правопорушень, якщо так, то якими саме; 11) причини та умови, що сприяли зґвалтуванню.

Практика свідчить, що слідчі при вирішенні питань про відкриття кримінального правопорушення аналізованої категорії зіштовхуються з трьома найбільш типовими слідчими ситуаціями.

1. Коли злочинець знайомий заявнику або встановлений слідством на початковому етапі розслідування, тобто особа, про яку йдеться в заяві потерпілої особи, знайома їй або є інформація про ґвалтівника з інших джерел. У такій ситуації слід виділити два основні напрями розслідування: перевірка правдивості заяви потерпілої особи (повідомлення) про зґвалтування і доведення вини, у разі обмови – невинуватості певної особи. Діяльність слідчого в цих ситуаціях спрямована на збирання і процесуальне закріплення доказів причетності особи до вчиненого кримінальних правопорушень: встановлення конкретних обставин події, їх дослідження, оцінка і використання з метою одержання нових даних.

Вихідні дані, що є в розпорядженні слідчого, визначають комплекс і послідовність проведення невідкладних слідчих дій: 1) допит потерпілої особи; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи її одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є будь-які виділення ґвалтівника); 6) затримання підозрюваного та його допит; 7) обшук підозрюваної особи; 8) освідування підозрюваного; 9) огляд і виїмка одягу підозрюваного; 10) допит свідків; 11) обшуки за місцем проживання та роботи підозрюваного.

2. Коли зґвалтування вчинено невідомим злочинцем, потерпіла особа не знайома з насильником. Для таких ситуацій характерний високий ступінь інформаційної невизначеності – відсутність даних про особу, а коло інших джерел для пошуку злочинця вкрай обмежене. Тому першочерговим завданням є встановлення особи злочинця, його розшук, затримання та викриття. У розглянутих ситуаціях діяльність слідчого має бути спрямована на виявлення і систематизацію максимальної кількості доказової та орієнтуючої інформації, що характеризує особу злочинця і подію злочину

Для розв'язання таких ситуацій можна рекомендувати такі першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи: 1) допит потерпілої особи на предмет з'ясування обставин кримінального правопорушення, ознак зовнішності злочинця, встановлення, куди він утік з місця злочину, чи користувався він транспортним засобом тощо; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є будь-які виділення ґвалтівника); 6) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; 7) допит свідків-очевидців, а у випадках, якщо немає таких, дії повинні бути спрямовані на їх виявлення; 8) застосування службово-розшукових собак; 9) перевірки результатів оглядів і допитів за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом учинення, за ознаками зовнішності тощо); 10) вивчення матеріалів архівних кримінальних справ (розкритих і нерозкритих) даної категорії шляхом порівняльного аналізу способів учинення таких кримінальних правопорушень (розслідуваного і зазначеного в архівній справі); 11) пред'явлення особам, які бачили злочинця, фотоальбомів із зображенням осіб, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ; 12) складання пошукових орієнтувань і композиційних портретів; 13) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; 14) вивчення відомостей, повідомлень, довідок про подібні кримінальні правопорушення; 15) постановка завдання про встановлення особи, яка вчинила злочин, оперативним шляхом.

3. Коли зґвалтування вчинено відомим злочинцем, проте він зник з місця події. Основним напрямом розслідування в таких ситуаціях є дослідження матеріальної обстановки на місці події, виявлення, збирання і фіксація доказової та орієнтуючої інформації про подію кримінального правопорушення і особу злочинця, який зник. Дії органів досудового розслідування в цій ситуації повинні бути спрямовані на негайне переслідування злочинця по «гарячих слідах» і його затримання, а також на збирання даних, що характеризують особу розшукуваного, виявлення його

зв'язків, встановлення можливого місцезнаходження або появи злочинця, вжиття заходів щодо затримання особи, яка зникла з місця події, і доставляння її в органи досудового розслідування.

Послідовність і оптимальний комплекс першочергових слідчих дій у розглядуваних ситуаціях можуть виглядати таким чином: 1) допит потерпілої особи; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є будь-які виділення ґвалтівника); 6) допит свідків-очевидців, співучасників (якщо такі є); 7) допит осіб, що можуть дати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, колег по службі, знайомих); 8) затримання і обшук підозрюваного; 9) допит підозрюваного; 10) освідування підозрюваного; 11) огляд і виїмка одягу підозрюваного; 12) обшук за місцем проживання, роботи тощо; 13) одержання вільних і експериментальних зразків для порівняльного дослідження; 14) в разі необхідності призначення криміналістичних експертиз. Поряд зі слідчими діями здійснюються оперативно-розшукові та організаційні заходи.

При розслідуванні таких злочинів найбільш *типовими версіями* є: 1) мало місце зґвалтування потерпілої особи; 2) зґвалтування не було, мав місце добровільний статевий зв'язок, який заявниця видає за зґвалтування; 3) статевих зносин взагалі не було, заява є неправдивою; 4) мало місце зґвалтування, але потерпіла особа помиляється відносно вказаних нею обставин і особи злочинця; 5) була лише спроба зґвалтування, злочин закінчено на стадії замаху; 6) мала місце добровільна відмова від зґвалтування; 7) зґвалтування не було, мало місце вчинення дій іншого характеру (хуліганство, побої, приниження та ін.).

Допит потерпілої особи є однією із першочергових слідчих дій, від результатів якої залежить визначення напряму розслідування. З огляду на той факт, що потерпіла може помилятися або обмовляти певну особу, допит повинен детально плануватися, а його результати – всебічно перевірятися. Потерпілу особу необхідно ретельно допитати про всі обставини, що передували посяганню, які стосуються поведінки ґвалтівника і самої потерпілої особи в момент посягання та після нього.

Психічне ставлення потерпілої особи до факту зґвалтування і відповідно мотиви показань можуть бути різними. Саме від цих обставин багато в чому залежить характер вихідних слідчих ситуацій:

1) потерпіла особа заінтересована у встановленні істини в справі і викритті ґвалтівника. При оцінці показань потерпілої особи слід ураховувати, що форми її опору ґвалтівникові можуть бути різними, оскільки залежать від багатьох чинників (психічний стан потерпілої, її вік, життєвий досвід, співвідношення фізичних сил і можливостей потерпілої особи і ґвалтівника, його агресивність, озброєння тощо);

2) потерпіла особа подає свідомо неправдиву скаргу, домагаючись осуду невинного через ворожість до нього, нанесення образи або через те, що факт статевого акту став відомий її близьким, а іноді з міркувань матеріального характеру;

3) потерпіла особа заперечує сам факт її зґвалтування або навіть вчинення статевого акту. Це найчастіше має місце в тих випадках, коли справа порушується за ініціативою органів розслідування, особливо якщо потерпіла особа – заміжня жінка. На об'єктивність показань потерпілої особи негативно впливають прохання родичів винного компенсувати збиток грошима, а також погрози, шантаж, небажання розголосу, страх розриву подружніх стосунків.

Під час допиту, коли ґвалтівник відомий, слід з'ясувати такі обставини: прізвище, ім'я, по батькові, вік, місця роботи і проживання злочинця; коли потерпіла особа познайомилася з підозрюваним і за яких обставин; які були їх стосунки, як часто вони зустрічалися; чи не було раніше спроб з його боку схилити її до статевого акту; уточнити час (день, годину, іноді з точністю до хвилин), коли було вчинено зґвалтування; місце вчинення зґвалтування; у зв'язку із чим потерпіла особа з'явилася на місці злочину; що являє собою місце злочину; де зустрілися потерпіла і підозрюваний, як провели час до вчинення зґвалтування, хто був разом з ними або хто бачив їх разом; чи жила раніше потерпіла особа статевим життям; які сліди насильства залишилися на тілі потерпілої особи, чи збереглися вони до моменту її допиту; чи є

сліди вчиненого насильства на одязі і білизні, де знаходяться білизна, одяг зі слідами насильства; чи чинила потерпіла особа опір, а якщо так, то в чому це виражалося; чи могли залишитися на тілі та одязі підозрюваного сліди опору потерпілої особи, а якщо могли, то де саме; чи могли залишитися сліди кримінального правопорушення на місці події; чи не робив підозрюваний (сам або через друзів і рідних) спроби до примирення; які наслідки зґвалтування для здоров'я потерпілої особи; які дії потерпіла особа вчинила після зґвалтування; кому вона розповіла про те, що сталося, хто міг бачити сліди насильства на її тілі або одязі та за яких обставин.

Якщо ґвалтівник невідомий, то додатково з'ясовують такі, крім перелічених, відомості про злочинця: його зовнішність і особливі прикмети; одяг, прикраси, предмети, речі, які були у ґвалтівника; ушкодження, одержані злочинцем унаслідок опору потерпілої особи; транспорт, яким користувався ґвалтівник, наявність у нього зброї. Крім того, необхідно з'ясувати, чи не вживав ґвалтівник спроб познайомитися з потерпілою особою, а якщо так, то що повідомив злочинець про себе та в якій формі було встановлено психологічний контакт; чи не передувало нападу вистежування потерпілої особи; якщо нападу передувало вистежування або встановлення психологічного контакту, то де злочинець зустрів її; яким шляхом злочинець і потерпіла особа йшли до місця нападу; напрям, куди він зник; хто міг бачити злочинця, чи не призначав він побачення потерпілій особі та ін.

Огляд місця події проводиться відразу після допиту потерпілої особи і за її участю. Результати огляду можуть зафіксувати сліди статевого акту (наявність сперми, крові, слини), сліди боротьби (зламані гілки, вирвана трава, пошкоджені меблі, викинуті предмети туалету та їх частини, сліди перебування на місці події потерпілої особи і злочинця. Особлива увага приділяється пошуку слідів ніг, рук, ліктів, колін, інших частин тіла обох осіб, загублених і залишених предметів, недопалків). Участь потерпілої особи в огляді місця події дає можливість точніше встановити місце вчинення злочину, виявити перелічені сліди, а також предмети, на яких могли залишитися мікросліди від одягу обох, перевірити, чи

відповідає обстановка показанням потерпілої особи. Показуючи на місці події напрям переміщення обох під час боротьби і після зґвалтування, потерпіла особа може згадати деталі події, про які вона забула і не повідомила на допиті.

Тактика огляду місця події значною мірою визначається тим, якими відомостями про особу злочинця володіє слідчий на підставі первинної інформації. Тут можливі три варіанти ситуації: 1) особу ґвалтівника встановлено; 2) про особу злочинця можна судити лише за деякими ознаками, що потребують додаткової перевірки; 3) особа злочинця невідома.

Якщо до огляду місця події відома особа, підозрювана у вчиненні зґвалтування, то виникає низка запитань, на які слідчий повинен одержати відповіді: чи відповідає показанням потерпілої особи матеріальна обстановка місця події; чи можна вчинити насильницький статевий акт у конкретній обстановці; чи є ознаки вчинення насильницького статевого акту на місці події; чи є ознаки інсценування кримінального правопорушення.

Якщо ґвалтівник невідомий, то в перебігу огляду необхідно виявити сліди, що стосуються злочинця: сліди рук, ніг, одягу та ін.; сліди виділень організму (сперма, кров, слина); предмети та речі, залишені ґвалтівником (головний убір, носова хустка, запонки тощо); ознаки, що свідчать про насильницький характер статевого акту (пошкоджені меблі, розкидані постільні речі).

Огляд одягу. Після допиту потерпілої проводиться огляд одягу, що був на ній у момент злочину. Огляд полягає у виявленні слідів (плями крові, сперми, бруду, розриви тканини), за допомогою яких можна було б перевірити, чи мав місце злочин, а також чи причетний до нього підозрюваний. Якщо на одязі або білизні виявлено плями крові, сперми, волосся, частки ґрунту, сліди фарби, їх слід упакувати так, аби виключити можливість їх знищення. Вилучені предмети ретельно оглядаються в присутності понятих і описуються в протоколі огляду, після чого залучаються до матеріалів справи як речові докази. У протоколі огляду мають бути відображені: зовнішній вигляд і розмір предмета, наявні на ньому сліди та пошкодження. Аби уникнути неточностей в описі предметів, для участі в зазначеній слідчій дії бажано залучати судового медика.

З метою встановлення тілесних ушкоджень, заподіяних у процесі посягання, проводиться обстеження тіла потерпілої особи шляхом *освідування,* яке може бути проведено судово-медичним експертом, лікарем та слідчим з метою встановлення наявності, локалізації ушкоджень та інших слідів злочину на тілі потерпілої особи. Фіксуються і вилучаються наявні на тілі потерпілої особи сліди сперми, крові, слини, волосся, а також мікроволокна і мікрочастинки з одягу ґвалтівника та місця події. За допомогою судмедексперта або лікаря-гінеколога вилучається вагінальний вміст (з різних ділянок) з метою виявлення сперми ґвалтівника, зразків мікрофлори піхви. Також вилучаються мікроволокна і мікрочастинки, які могли бути при статевому акті занесені з одягу злочинця. У потерпілої особи зістригаються нігті і вилучається підніг-тьовий вміст із метою виявлення епітеліальних кліток, крові, слини, уламків волосся, а також мікроволокон і мікрочастинок з одягу злочинця.

Судово-медична експертиза потерпілої особи дає можливість перевірити вірогідність заяви про зґвалтування, а також одержати докази вчиненого насильства.

Успіх проведення судово-медичної експертизи значною мірою залежить від того, скільки часу минуло з моменту вчинення кримінального правопорушення. Це пояснюється, зокрема, тим, що розриви дівочої незайманої (непорочної) пліви при дефлорації загоюються протягом 6–14 днів. Пізніше цього строку визначити давність порушення незайманої пліви практично неможливо. Сліди ж статевих зносин можна виявити, як правило, не пізніше 4–5 діб.

Характер питань, поставлених перед експертами, залежить від конкретної ситуації, однак має своєю метою встановлення таких обставин: 1) чи досягла особа статевої зрілості; 2) чи жила потерпіла особа статевим життям; 3) чи є в потерпілої особи ушкодження, які їх характер і походження, чим вони могли бути заподіяні та їх давність; 4) чи не могла потерпіла особа заподіяти собі ушкодження сама; 5) чи порушена цілість дівочої пліви в потерпілої особи, а якщо так, то яка давність цього порушення; 6) чи є в статевих шляхах потерпілої особи або на інших частинах

її тіла сліди сперми, крові та ін.; 7) чи не настала вагітність, а якщо так, то яка її давність; 8) чи не заражена потерпіла особа венеричною хворобою, а якщо так, то якою і як давно. Перелік питань може бути доповнено залежно від конкретних обставин кримінальної справи.

Допит свідків. Як свідки, у першу чергу допитуються ті особи, на яких посилаються потерпіла особа та підозрюваний, а потім їх родичі, знайомі, товариші по службі та сусіди. Мимовільними очевидцями злочину можуть бути громадяни, які проживають поблизу від місця події і прибігли на крики, особи, які брали участь у затриманні ґвалтівника. Свідками можуть бути особи, яким потерпіла розповідала про те, що сталося, медичні працівники, які надавали їй допомогу. У перебігу допитів слідчий з'ясовує, що конкретно бачили або чули свідки, як виглядала потерпіла особа, що вона говорила, як пояснювала те, що сталося, як поводився підозрюваний, як він виглядав, що говорив, якщо ж він зник, то в якому напрямку, на якому транспорті, як був одягнений, чи не помітив свідок його особливих прикмет, чи зможе його упізнати тощо.

З метою з'ясування взаємостосунків потерпілої і підозрюваного, а також характеристик їх осіб проводяться допити свідків, якими можуть бути подруги, родичі і колеги потерпілої особи, друзі, колеги по роботі та родичі підозрюваного. Вони можуть розповісти, чи давно потерпіла знайома з підозрюваним, чи часто вони зустрічалися і з яких приводів, чи не були в близьких, інтимних стосунках, чи не збирався підозрюваний одружитися на потерпілій особі, чи не висловлював намірів порвати з нею стосунки, чи не завів нову дівчину, коханку та ін.

Якщо свідки знали потерпілу особу і підозрюваного, необхідно з'ясувати: як давно, звідки вони знають їх; які моральні якості потерпілої, підозрюваного; коло їх знайомих, друзів; спосіб життя; які були між ними стосунки до і після злочину; звідки їм відомо про зґвалтування, які конкретні факти можуть навести на підтвердження своєї думки; коли стало відомо від потерпілої або підозрюваного про факт зґвалтування; в якому стані перебувала в той момент потерпіла особа; чи показувала вона сліди насильства на тілі або одязі.

Допит підозрюваного, як правило, проводиться відразу ж після його затримання та освідування, огляду місця події. Складаючи план допиту підозрюваного, слідчий прогнозує версії, які підозрюваний може висунути на свій захист: алібі, добровільні статеві зносини, заперечення самого факту статевої близькості та ін. Для перевірки алібі підозрюваного докладно допитують про те, де він перебував і що робив у той час, коли було вчинене зґвалтування. Заявляючи про добровільний характер статевих зносин, підозрюваний посилається на наявність інтимних стосунків між ним і потерпілою особою. З метою перевірки цієї версії його допитують про те, як давно триває такий зв'язок; чи знають про це близькі його та її, як до цього ставляться; чи є в нього або в неї листи, щоденники, інші документи, що підтверджують цей зв'язок, чи були між ними сварки; який характер мала його остання зустріч із заявницею; чи не супроводжувалася діями, у результаті яких було заподіяно ушкодження їй та йому, чим він пояснює заяву про зґвалтування.

Підозрюваний може не заперечувати зустріч із заявницею і стверджувати, що статевих зносин не було. З огляду на той факт, що на тілі і одязі обох можуть бути виявлені сліди статевих зносин, необхідно перевірити, кому вони належать; підозрюваний допитується про те, з ким вступав у статевий зв'язок востаннє, коли це було, який характер мала зустріч; чи не залишилося від неї ушкоджень на його тілі та одязі. Відносно зустрічі із заявницею докладно з'ясовується, де й у зв'язку із чим він з нею зустрічався, як довго вони були разом, що робили, про що говорили, чи не знімали одягу; хто їх бачив або чув, як вони розсталися; в яких напрямах розійшлися або роз'їхалися; кого він зустрів дорогою; хто знає про їх зустріч. Маючи у своєму розпорядженні показання потерпілої особи, слідчий може розширити перелік питань для перевірки показань.

Освідування підозрюваного, огляд його одягу. Після допиту підозрюваного відносно нього необхідно провести освідування, а його одяг має бути ретельно оглянутий. Освідування підозрюваного провадиться залежно від ситуації до або відразу ж після допиту для встановлення на його тілі слідів злочину або наявності

особливих прикмет. Обстеженню підлягає все тіло (руки, стегна, живіт, шия, обличчя), оскільки в будь-якому його місці можуть бути виявлені синці, подряпини, садна, укуси. Крім ушкоджень, на тілі можуть бути виявлені плями крові, сперми, волосся, інші речовини. Слід старанно оглянути внутрішній та зовнішній боки кишені, манжети, застібки, шви одягу підозрюваного.

Обшук. Необхідність вилучення і дослідження речей підозрюваного зумовлює невідкладність проведення обшуку для виявлення та вилучення цих предметів. Під час обшуку шукають знаряддя, яким підозрюваний погрожував потерпілій особі, речі потерпілої або її близьких, забрані ним з місця злочину. Такому обшуку передує встановлення прикмет одягу, в якому були підозрюваний і потерпіла особа на місці злочину. Одяг може бути заховано серед іншого одягу так, що для його виявлення доводиться переміщати багато предметів одягу та оглядати їх з різних боків. Усе виявлене має бути оглянуте на місці вилучення, опечатано і у такому вигляді вилучено, аби попередити заяву про те, що будь-які сліди могли з'явитися на предметах після їхнього вилучення.

При обшуку слід шукати натільну білизну, одяг, які були на підозрюваному в момент учинення злочину, викрадені в потерпілої особи предмети, речі тощо, а також зброю або інші знаряддя, які використовувалися ним при вчиненні зґвалтування. Коли ґвалтівник відомий потерпілій особі, то, крім перелічених об'єктів, треба шукати листи та документи, що свідчать про їхні стосунки. Треба також звернути увагу на предмети, що характеризують особу підозрюваного і його ставлення до осіб жіночої статі: щоденники, фотографії, відеострічки, порнографічну літературу, предмети жіночого одягу.

Пред'явлення для впізнання підозрюваного в зґвалтуванні потерпілій особі має проводитися в суровій відповідності з вимогами кримінального процесуального закону і при обов'язковій умові, аби потерпіла особа вказала на індивідуальні особливості та характерні прикмети підозрюваного, чи зробила заяву, що може його упізнати. Про ці обставини потерпілу особу допитують до пред'явлення для впізнання. Якщо потерпіла не досягла 14 років, то в зазначеній слідчій дії повинен брати участь педагог.

З огляду на специфіку розглядуваної категорії злочинів для безпеки потерпілої особи і виключення спричинення додаткової психологічної травми (особливо для малолітніх або неповнолітніх) слід упізнання проводити поза візуальним спостереженням. Упізнання також може бути проведене за фотознімками або функціонально-динамічними ознаками (ходою, голосом та ін.).

Призначення судових експертиз. При розслідуванні зґвалтувань найчастіше призначаються судово-біологічні, цитологічні, трасологічні, судово-ґрунтознавчі, судово-психологічні, судово-психіатричні експертизи.

96. Криміналістична характеристика крадіжок. Початковий та наступний етапи розслідування

Поняттям «крадіжка» охоплюється значне коло злочинів, що різняться за предметом посягання, способом вчинення і приховування, місцем реалізації злочинного задуму. З огляду на це виріз-няють:

1) крадіжки з приміщень – крамниць, кіосків, складів, готелів, санаторіїв, гардеробів, гуртожитків, квартир, будинків, дач тощо;

2) крадіжки матеріальних цінностей з цехів промислових підприємств, підприємств АПК, комунального господарства і будівельних майданчиків, а також вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті;

3) крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, з купе поїздів тощо;

4) кишенькові крадіжки (на базарах, у громадському транспорті);

5) крадіжки транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів, мопедів тощо).

Криміналістична характеристика крадіжок містить відомості про своєрідні ознаки (елементи): обстановку, в якій готуються і вчиняються крадіжки; предмет злочинного посягання; способи

вчинення крадіжок; типові сліди; особу злочинця (типи і характер злодійських груп, мотиви поведінки тощо); особу потерпілого від кримінального правопорушення.

Одним з елементів криміналістичної характеристики крадіжок є *обстановка,* в якій готуються і вчиняються ці кримінальні правопорушення. Крадіжки належать до групи злочинів, місце вчинення яких локалізується просторово і здебільшого обмежене невеликою площею (ділянкою місцевості, приміщенням тощо). За характером зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх вчинення можна виділити три різновиди крадіжок:

а) місце заздалегідь обирається злочинцем і є одним із чинників формування способу приготування та вчинення крадіжки. Так, квартирні крадіжки вчиняються здебільшого у містах, переважно у районах новобудов. При цьому використовуються зручні для злодія конструктивні особливості вхідних дверей (наявність щілин, відкривання усередину житла, недосконалість засувних пристроїв та ін.), відсутність охоронної сигналізації, «вразливість» перших і останніх поверхів багатоквартирних будинків, обмежена кількість квартир на сходових площадках тощо;

б) місце, що пов'язане з предметом крадіжки (склади, будівельні майданчики та ін.);

в) крадіжки, в яких обрання місця реалізації злочинних дій є випадковим (кишенькові крадіжки).

Таємний характер крадіжок зумовлює обрання відповідного *часу* їх вчинення. Наприклад, дев'ять з десяти квартирних крадіжок вчиняються з 9-ї до 17-ї години у робочі дні тижня, більше половини – влітку; крадіжки з крамниць, комор – у вечірні та нічні часи, святкові або вихідні дні; значна кількість кишенькових крадіжок вчиняються у вранішні та вечірні години, години «пік», коли виникає сприятлива для цього ситуація у міському транспорті, крамницях, на ринках та в інших багатолюдних місцях.

Важливе місце серед елементів криміналістичної характеристики крадіжок посідають відомості про *предмет злочинного посягання.* Так, під час квартирних крадіжок, як правило, викрадаються гроші (в тому числі іноземна валюта), коштовності, антикваріат, предмети релігійного культу, імпортна відео-, аудіо-, теле- і

радіоапаратура, персональні комп'ютери, одяг, взуття та інші предмети господарсько-побутового призначення, у тому числі продукти харчування. Предметом кишенькових крадіжок є гроші, а також коштовності, відеокамери, фотоапарати, портативні магнітофони, плейєри, які викрадають із сумок, портфелів тощо.

Предметом крадіжок можуть бути автомобілі, мотоцикли, мопеди як засіб пересування або як комплекти різних агрегатів і деталей, які можна розібрати (мотор, шасі, колеса, магнітофон та ін.). У сфері комунального господарства предметами крадіжок є електролічильники, колективні телевізійні антени, агрегати ліфтів тощо. Щорічно збільшується кількість крадіжок вогнепальної зброї та вибухових речовин з військових частин, складів та інших сховищ.

Визначення предмета крадіжки під час розслідування конкретного злочину сприяє встановленню інших його елементів, зокрема окремих характеристик особи злочинця, обстановки вчинення та ін. Так, орієнтування злочинця на місці крадіжки, швидкість і цілеспрямованість дій при обранні схованок і відборі коштовностей свідчать про достатню поінформованість (обізнаність) злочинця про місцезнаходження предметів, які його цікавлять. Викрадення автомашин, крадіжки апаратури, електролічильників, телевізійних кабелів, антен вчиняються, як правило, особами, які мають певні професійно-технічні знання і навички.

Найбільш інформативним джерелом у криміналістичній характеристиці крадіжок виступають відомості щодо *способів вчинення* кримінальних правопорушень цього виду. За останні роки крадіжки державного, колективного та особистого майна набули рис організованої і професійної спрямованості, відрізняються кваліфікованими способами їх вчинення, що включають різноманітні дії при підготовці до крадіжки, безпосередньому заволодінні матеріальними цінностями (майном), а також приховуванні слідів злочинного посягання. До дій злочинців при підготовці до вчинення крадіжки слід віднести такі:

1) обрання об'єкта крадіжки (квартири, будинку, дачі, крамниці, вагона, контейнера, автомобіля тощо) здебільшого здійснюється або проведенням розвідувальних дій, або завдяки прямій чи несвідомій наводці інших осіб, у тому числі майбутньої жертви (потерпілого);

2) вивчення об'єкта крадіжки та обстановки, в якій злодію доведеться діяти. З цією метою використовуються різноманітні приводи для відвідування приміщень (наприклад, під виглядом медичного працівника, страхового агента, слюсаря, електрика та ін.). Під час такого «відвідування» злочинець намічає предмети крадіжки і визначає місця їх зберігання, вивчає розташування приміщень (кімнат), особливості засувних пристроїв на дверях, вікнах тощо, а іноді створює необхідні умови для реалізації злочинного задуму (пошкоджується охоронна сигналізація, телефонний кабель, викрадається ключ від замка вхідних дверей або робиться його зліпок тощо);

3) обрання найбільш ефективного способу безпосереднього заволодіння майном, а також підготовка необхідних технічних засобів, за допомогою яких буде здійснено злочинний намір (знарядь спеціального призначення, що використовуються для подолання перешкод, вимкнення охоронної сигналізації, транспортних засобів для пересування до об'єкта крадіжки і перевезення викраденого та ін.);

4) обрання способу приховування слідів крадіжки, у тому числі приховування чи збут викраденого;

5) попередню змову між співучасниками крадіжки, розподіл ролей і визначення ступеня участі кожного у підготовлюваному злочині, а також в разі необхідності – забезпечення «алібі» та ін.

Серед усіх видів крадіжок найбільш поширеними є квартирні крадіжки і крадіжки майна із закритих приміщень. Вони мають багато спільного: схожий характер слідів і знарядь злому, схожість обставин вчинення та ін., що дозволяє об'єднати способи безпосереднього проникнення у приміщення у три групи.

До першої групи належать способи, що виключають застосування будь-яких технічних засобів, – так званий «безінструментальний» метод (злом вхідних дверей та засувних пристроїв, у тому числі шляхом зруйнування корпусу дверей поштовхом плеча чи ноги, зняття їх з навісних петель).

Другу групу способів учинення крадіжок з приміщень становлять дії, вчинені із застосуванням технічних засобів, що полегшують реалізацію злочинного наміру. До них належать або

спеціально виготовлені злодійські інструменти («фомка», «гусяча лапа», «балерина», «слон», «пластир», «відмички», «вудочки», «крючки» та ін.), або інструменти і знаряддя, призначені для господарсько-побутових потреб (лом, сокира, цвяходер, монтировка, стамеска, пилка, дрель, склоріз, клей герметик тощо). За допомогою таких інструментів здійснюються віджимання або згинання ригеля врізного чи накладного замка та інших засувних пристроїв, виведення з ладу (розчинення) механізму замка концентрованою сумішшю азотної і соляної кислот (так званої «царської горілки»), висвердлювання пружинного механізму врізного циліндричного замка, зруйнування короба навісного замка, виривання, перепилювання або перекушування його дужки, зруйнування конструктивних елементів будівель (у тому числі стелі, стіни, підлоги), виставлення, вирізання або видавлювання віконного скла, зламування стулок віконної рами, кватирки чи дверей на лоджіях або балконах (злочинці проникають на лоджії чи балкони, спускаючись по канату з даху будинку, або перелазять із сусідніх балконів).

Третю групу складають способи вчинення крадіжок майна, матеріальних цінностей з приміщень, доступ до яких є вільним. До них належать: використання заздалегідь викраденого ключа від вхідних дверей; знайдення і використання ключа від вхідних дверей, «захованого» жертвою в обумовленому для членів сім'ї місці (під дверним килимком, у шафці електрощитка, поштовій скриньці тощо); прохід через залишені відімкнутими вхідні двері квартир, господарських приміщень, лоджій і балконів, пролізання через сміттєпроводи, сантехнічні вентиляційні шахти.

Певні особливості мають і способи приховування злочину. Часто вживаються заходи щодо знищення, маскування і фальсифікації слідів на місці злочину (рукавички, покриття долонь рук лаком або знежирювальним розчином, взуття більшого розміру або жіноче, зміна зовнішнього вигляду або призначення предмета крадіжки, знищення маркувальних і номерних знаків, обмова співучасників, створення фальшивих алібі тощо).

Відомості про спосіб вчинення крадіжки дозволяють визначити деякі особливості особи, яка вчинила це кримінальне правопорушення (стать, вік, рід занять тощо). Так, проникнення у житло

шляхом злому підлітки здебільшого здійснюють із застосуванням різних знарядь, тоді як «безінструментальний» спосіб (удар плечем, ногою, рукою) неповнолітніми застосовується досить рідко. Для підлітків характерним способом вчинення крадіжки є «вільний доступ» у квартири родичів, знайомих, друзів, іноді використання ключа, одержаного від потерпілого або шляхом обману малолітніх дітей.

Один з елементів криміналістичної характеристики крадіжок – це відомості про *типові сліди* та інші джерела. Механізм утворення слідів під час вчинення крадіжок зумовлюється характером взаємодії злочинця з оточуючою матеріальною обстановкою. На місці події сліди залишають: а) злочинець (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень, губної помади, мікрочастинок одягу і взуття, запахові сліди) та б) знаряддя кримінального правопорушення. Так, «безінструментальний» метод злому вхідних дверей характеризується значним пошкодженням поверхні дверей та дверної коробки, петель, замків, наявністю відбитків підошов взуття тощо. Характерними ознаками віджимання дверей і дверної коробки є наявність на чільній і засувній планках замка пошкоджень у вигляді вдавлених слідів від робочої частини знаряддя злому. Сліди свідчать про певні навички, звички та інші якості особи злочинця. Крім того, на самому злочинцеві (на тілі, одязі, взутті) та використовуваних ним знаряддях також можуть залишитися сліди з місця події і від злочинних дій (пошкодження, нашарування фарби, штукатурки, ґрунту, металевих ошурків чи дерев'яної тирси, волокон тканини тощо).

У криміналістичній характеристиці крадіжок особливе місце посідають відомості про *особу злочинця.* Злочинців, які вчиняють крадіжки, можна умовно поділити на дві групи:

1) професіональні злодії, для яких крадіжки є основним джерелом існування. Як правило, такі особи раніше були судимі за аналогічні злочини і в цьому сенсі злодійська діяльність – одна з найбільш сталих і «рецидивонебезпечних». Вони ж очолюють злочинні формування і мають певну спеціалізацію (кишенькові злодії; «техніки» – проникають у приміщення, використовуючи «відмички» або підбираючи ключі; «слюсарі» і «шніфери» –

шляхом злому дверей і засувних пристроїв; «склярі» – виставляючи або видавлюючи віконне скло);

2) особи, які вчинили крадіжку через якісь конкретні обставини, що склалися (залишені без догляду особисті речі громадян або без належної охорони матеріальні цінності, незамкнені двері квартири чи автомашини тощо). Ці особи викрадають предмети, що перебувають на виду (здебільшого невелику кількість), і намагаються швидко залишити місце крадіжки.

У криміналістичній характеристиці крадіжок особистого майна громадян слід виділити такий елемент, як *особа потерпілого*. Взаємозв'язок «злочинець – потерпілий» часто посідає ключове місце у виявленні різноманітних обставин. У криміналістичній характеристиці крадіжок головним чином акумулюється інформація про потерпілого та його поведінку, що дозволяє дійти висновків про специфіку його взаємовідносин зі злочинцем, спосіб виникнення цього зв'язку. Так, важливого значення набувають відомості щодо потерпілого, якими міг скористатися злочинець під час підготовки і вчинення квартирної крадіжки (майновий стан, місця схову грошей чи коштовностей, тривала відсутність тощо). При цьому особливо виділяються дані про віктимну поведінку потерпілого (безтурботне ставлення до охорони свого житла від злочинних посягань, нерозбірливість і довірливість до незнайомих людей, демонстрування забезпеченого побуту, систематичне публікування об'яв про купівлю-продаж дорогих предметів чи коштовних речей, звичка мати при собі значні суми грошей).

Основні обставини, які слід встановити під час розслідування крадіжок, такі:

а) факт таємного викрадення майна;

б) місце, час та умови вчинення крадіжки;

в) предмет крадіжки (що викрадено злочинцем), його вартість, ознаки;

г) спосіб вчинення крадіжки, технічні засоби, що були застосовані для таємного викрадення і приховування;

д) тривалість перебування і конкретні дії злочинця на місці крадіжки;

е) суб'єкт крадіжки (ким воно вчинене), винність в її вчиненні, мотиви поведінки;

ж) наявність злочинної групи та роль кожного з її членів;

и) спосіб, час та місце збуту вкраденого;

к) обставини, що сприяли вчиненню крадіжки;

л) обставини, що впливають на ступінь і характер обвинувачення.

Визначення спрямування розслідування, технічних завдань і засобів їх вирішення багато в чому зумовлене слідчими ситуаціями, які склалися залежно від часу, що минув з моменту крадіжки, чи виявлення її слідів, предмета крадіжки, поведінки винних, потерпілих, свідків та ін. Найбільш типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування крадіжок є такі.

1. Факт крадіжки виявлено і підозрюваного затримано з речовими доказами або по «гарячих слідах». Як правило, це ті випадки, коли інформування про проникнення злодія у приміщення здійснюється за допомогою заздалегідь установлених у ньому засобів охоронної сигналізації чи інформація надійшла від конкретних очевидців злочину, які часто самостійно або за участю працівників міліції затримують злочинців з краденим. Основне тактичне завдання в такій ситуації – закріпити сліди злочину. Типові версії у цій ситуації: факт крадіжки мав місце і вчинена вона затриманим; затриманий придбав крадене майно або взяв його для схову та ін.

З метою перевірки цих версій проводяться такі слідчі дії: обшук особи, огляд одягу, речей, вилучених у затриманого, а також його допит. Відстрочення цих дій на більш пізній час неприпустимо, оскільки це може негативно позначитися на схоронності викраденого майна (його як серйозний доказ вини злочинці намагаються позбавитися вже в момент реальної для них небезпеки затримання) та слідів на тілі й одязі затриманого, зумовлених, наприклад, способом подолання перешкод. Невідкладність допиту підозрюваного викликана тим, що сам факт затримання з речовими доказами справляє суттєвий вплив на обрання лінії поведінки і позицію допитуваного (відсутність психологічної готовності пояснити, продумати неправдиву спрямованість своїх показань).

Після цього слід допитати свідків-очевидців, потерпілого, посадових або матеріально відповідальних осіб, що дозволить одержати важливу доказову інформацію про обставини крадіжки та її виявлення, учасників та обставини затримання підозрюваного, коло осіб, поінформованих про розслідувану подію.

Після виконання зазначених дій слідчий проводить огляд місця події (завчасно забезпечивши його охорону), в тому числі місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до розслідуваної крадіжки. Початковий етап розслідування в цій ситуації закінчується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого; пред'явленням для впізнання потерпілому або матеріально відповідальній особі майна (матеріальних цінностей), вилученого у підозрюваного; призначенням криміналістичних експертиз.

2. Факт крадіжки встановлено, є відомості про передбачуваного злочинця (групу осіб), проте нікого не затримано. У розслідуваній ситуації визначальним чинником є час. Дії слідчого мають відзначатися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової експрес-інформації шляхом короткого опитування обізнаних осіб про кількість, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямку вони зникли, можливі місця їх перебування, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після цього негайно здійснюється переслідування злодія (злодійської групи) по «гарячих слідах», а також використання оперативних можливостей органів дізнання. Так, коло свідків у справі про крадіжку визначається залежно від особливостей розслідуваної події. Наприклад, у справі про квартирну крадіжку слід виявляти свідків насамперед серед мешканців будинку, де вчинено крадіжку (серед пенсіонерів, домашніх господарок, учнів), а також працівників житлово-експлуатаційних контор (двірників, слюсарів, електриків та ін.). При розслідуванні крадіжок, вчинених з приміщення державних чи колективних організацій, свідки виявляються серед клієнтів, працівників та осіб, які охороняли цей об'єкт. Особливу групу свідків становлять працівники комісійних крамниць, ломбардів, а також водії таксі.

Якщо внаслідок проведення названих тактичних операцій злочинця встановлено і затримано, надалі необхідно додержуватися порядку дій слідчого, викладеного щодо першої слідчої ситуації. Якщо ж підозрювану в крадіжці особу не буде встановлено, в подальшому проводяться огляд місця події, допити свідків-очевидців і потерпілого, результати яких для встановлення зниклого злочинця і викраденого майна мають вирішальне значення. Так, завданням огляду місця крадіжки у цій ситуації є виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину з метою уточнення та розширення наявних у розпорядженні слідчого даних про особу, яка вчинила крадіжку. Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення предмета крадіжки, визначення розміру збитку, а також виявлення осіб серед знайомих і родичів (за описом свідками-очевидцями прикмет зовнішності), можливо причетних до розслідуваної події.

3. Факт крадіжки встановлено (зламані вхідні двері, своєрідний безлад у приміщенні, відсутнє певне майно), але дані про суб'єкта злочину відсутні. Така слідча ситуація в інформаційному плані є найменш сприятливою, а в організаційному – найскладнішою. Основні завдання – встановлення особи, яка вчинила крадіжку, і виявлення викраденого. Реалізація тактичних операцій може здійснюватися таким чином: попереднє опитування потерпілого (матеріально відповідальної особи) щодо змін в обстановці місця події (поява невідомих, незвичне розташування або зникнення певних предметів тощо); огляд місця події, що включає дослідження матеріальної обстановки (не тільки приміщення, з якого вчинено крадіжку, а й навколишньої місцевості – сходових площадок, горищ і підвалів житлових будинків, дворів, підсобних приміщень); допит потерпілого та свідків (черговість допиту цих осіб визначається залежно від того, хто з них першим виявив крадіжку і повідомив про неї в міліцію); призначення і проведення судових експертиз; перевірка за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом вчиненого злочину); постановлення на облік викрадених номерних предметів; вивчення матеріалів раніше не розкритих крадіжок, вчинених аналогічним способом.

Одночасно з процесуальними діями здійснюються оперативно-розшукові заходи, характер яких визначається зібраними даними про злочинця (злочинців) і викрадені цінності. Якщо з огляду на обставини справи, злочинець (злочинці) перебуває (перебувають) поблизу місця крадіжки, необхідно за допомогою працівників поліції організувати переслідування по «гарячих слідах», засідки у місцях можливої появи (в тому числі на базарах, у ломбардах, комісійних крамницях, камерах схову ручного багажу на залізничних вокзалах, автовокзалах, пристанях, аеропортах) або «прочісування» навколишньої місцевості. На випадок, якщо для реалізації викраденого злочинець (злочинці) міг (могли) виїхати в інше місце, слід поінформувати підрозділи міліції населених пунктів, річкових вокзалів, залізничних станцій, розташованих на шляху можливого прямування злочинця (злочинців), а також повідомити органи міліції відповідних районів і областей про ознаки викраденого майна.

Для початкового етапу розслідування крадіжок характерні також певні *типові слідчі версії.* Так, при розслідуванні крадіжок чужого майна, вчинених шляхом проникнення у приміщення, висуваються такі версії:

1) крадіжку вчинила стороння особа;

2) крадіжку вчинила стороння особа за участю або при сприянні працівника об'єкта, який не є (у цьому випадку) матеріально відповідальною особою;

3) крадіжку вчинив працівник даного об'єкта, який не є (у цьому випадку) матеріально відповідальною особою, або особа, яка охороняла такий об'єкт;

4) крадіжку вчинила стороння особа, але факт крадіжки використано матеріально відповідальною особою для приховування нестачі або привласнення інших цінностей, що є в її розпорядженні;

5) крадіжку вчинила стороння особа при сприянні матеріально відповідальної особи, яка намагається приховати нестачу;

6) крадіжку зі зломом інсценувала матеріально відповідальна особа з метою приховання нестачі або ухилення від сплати податків (нібито викрадене майно списується на збитки і тим самим знижується реальний прибуток, що підлягає оподаткуванню).

Для розслідування крадіжок особистого майна громадян, які вчинено з квартир, будинків, дач, характерні такі типові версії:

а) щодо події злочину: крадіжка дійсно мала місце; крадіжки фактично не було, а заявник помиляється щодо події кримінального правопорушення, або крадіжка інсценована ним самим з метою приховування факту загублення чи розтрати довірених власнику приміщення документів, коштовностей, зброї тощо;

б) щодо осіб, причетних до вчинення крадіжки, то її вчинено: однією особою чи злодійською групою; особою серед родичів потерпілого; особою, обізнаною про місця знаходження викраденого; особою, яка має певні навички; особою, яка раніше проводила певні роботи у потерпілого або побувала в його квартирі з іншого приводу;

в) щодо місць можливого перебування злочинця: квартири; заміські дачі родичів, знайомих; готелі, вокзали;

г) щодо місць знаходження викраденого майна: сховано за місцем проживання, роботи злодія, його знайомих, родичів; здано до комісійних крамниць, ломбардів; реалізовано; вивезено за межі даного населеного пункту; відправлено поштовою посилкою та інші.

Висунення робочих версій у конкретному випадку розслідування залежить від обсягу зібраної первинної інформації та слідчої ситуації, що склалася. Так, при висуненні версій про осіб, причетних до вчинення крадіжки, беруться до уваги спосіб вчинення злочину, вид і кількість викрадених цінностей, а також відомості, одержані в результаті дослідження слідів та інших речових доказів, виявлених на місці кримінального правопорушення.

Наступний етап розслідування крадіжок характеризується вирішенням завдань, спрямованих на розширення доказової бази та підтвердження раніше зібраних фактів щодо винності обвинуваченого. Результативність цих дій багато в чому зумовлена підсумками початкового етапу розслідування. На наступному етапі розслідування крадіжок можуть скластися такі типові слідчі ситуації.

1. *Подія кримінального правопорушення не мала місця* (предмет крадіжки виявлено потерпілим в іншому місці; інсценування кримінального правопорушення). Розпізнавання інсценування крадіжки проводиться на підставі вивчення:

а) негативних обставин під час розслідування події (зайве безладдя, умисне пошкодження матеріальних цінностей; наявність ознак, що вказують на те, що хоч перешкода і зламана, але не знадвору, а зсередини приміщення; незаймані пил чи павутиння на зовнішньому боці рами, нібито виламаної ззовні; відсутність слідів, що обов'язково мають бути при певному способі дій; відсутність на місці події металевих ошурків, що вказує на те, що перепилювання, наприклад, дужок замка було здійснено зовсім в іншому місці);

б) результатів слідчого експерименту за перевіркою певного факту (наприклад, чи могли фактично бути у цьому приміщенні матеріальні цінності у певній кількості та обсязі; чи дійсно можна було крізь такий пролом у стіні чи через двері винести зазначені предмети тощо);

в) даних судових експертиз, допитів тощо.

2. Факт крадіжки і особа, яка її вчинила, встановлені, злочинець затриманий і визнає себе винним у повному обсязі пред'явленого обвинувачення, його показання не суперечать зібраним у справі доказам, викрадене майно виявлене. У цій ситуації слідчий приймає рішення про достатність зібраних доказів для завершення досудового слідства.

3. Факт крадіжки встановлено, зібрано докази про винність особи, яка її вчинила, однак обвинувачений визнає свою вину частково (визнає, що вкрав лише майно, яке виявлено у нього під час обшуку, заперечує окремі епізоди злочинної діяльності, наприклад, факт виготовлення заздалегідь знаряддя злому, збуту викраденого тощо). У такій ситуації слідчий на підставі аналізу показань обвинуваченого висуває версії щодо кожного пункту як зізнання, так і заперечення пред'явленого обвинувачення. З метою перевірки висунутих версій проводяться допити нових свідків.

4. Факт крадіжки встановлено, зібрано докази винності обвинуваченого в її вчиненні, але він пред'явленого обвинувачення не визнає, посилаючись на алібі (називає місце перебування на момент крадіжки та осіб, які можуть це підтвердити), викрадене майно не знайдено. У цій ситуації перевіряються версії щодо місця знаходження обвинуваченого (чи міг він перебувати у

вказаному ним місці на момент крадіжки), а також причетності осіб, на свідченні яких базується алібі обвинуваченого, до його злочинної діяльності. Опрацьовуються версії про місцезнаходження викраденого майна, продовжується реалізація тактичних операцій «Перевірка алібі», «Розшук викраденого майна». З цією метою проводяться додаткові обшуки за місцем проживання обвинуваченого, за місцем знаходження належного йому майна (дача, гараж, автомашина тощо), пред'явлення для впізнання обвинуваченим предметів, що належать йому (одяг, взуття, валізи та ін.), судові експертизи, допити свідків тощо.

У тих випадках, коли злочинця не встановлено або встановлено, але ще не затримано, названі слідчі ситуації початкового етапу переходять і на наступний етап розслідування. Дії слідчого мають бути спрямовані на виявлення злочинця, а також на розшук викраденого (обшук, допит родичів, колег по службі), забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню крадіжки. При цьому сприяти вирішенню вказаних завдань може вміла взаємодія слідчих органів з громадськими організаціями та окремими громадянами.

97. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій та профілактичні дії слідчого під час розслідування крадіжок

Огляд місця події під час розслідування крадіжок є однією з найбільш інформативних слідчих дій. До виїзду на місце події необхідно забезпечити його охорону з тим, щоб обстановка крадіжки залишилася недоторканною, потім визначити, хто повинен взяти участь в огляді. Визначивши учасників огляду та його межі, здійснюють фотографування місця події. При детальному огляді першочергово обстежують місце проникнення злочинця до майна: двері, вікна, балкони, димоходи, дахи, стелі, підлоги, засувні пристрої, їх розміщення та стан.

Сліди рук необхідно шукати, керуючись версією про дії злочинця: на засувних пристроях, вікнах, дверях, пакувальних матеріалах, пляшках, склі балконів, касових апаратах, сейфах, посуді та інших предметах. Сліди знарядь злому можуть залишитися на замках, петлях дверей, накладках та інших частинах вікон і дверей, а також навколо них. З метою виявлення слідів ніг і транспортних засобів оглядаються припустимі шляхи зникнення злочинців. Особливо уважно оглядаються предмети з явними слідами злочину (відкриті та пошкоджені шафи, шухляди і кришки письмових столів, шкатулки, предмети пакування). Під час огляду встановлюється також наявність у потерпілого технічних паспортів, фабричних ярликів, етикеток, товарних чеків, пакувальних матеріалів від викрадених предметів, зразків тканини, з якої виготовлено викрадені носильні речі, оббиття салону або чохли сидінь викраденої автомашини тощо.

Для організації розшуку і виявлення злочинця звертається увага на пошук і вилучення мікрослідів, залишених злодієм на місці події. Це можуть бути частинки бруду, фарби, пилу, крові, волокна рукавичок, одягу. Іноді з метою ускладнити розслідування злодії посипають підлогу тютюном, молотим перцем, поливають одеколоном, бензином, сумішшю на ефірній або ацетоновій основі. Частинки тютюну, перцю, інших мікрослідів, а також предмети із запахом вилучаються і ретельно пакуються. Під час огляду місця події у даній категорії кримінальних проваджень виявляються і фіксуються негативні обставини, що вказують на можливе інсценування крадіжки, а також встановлюються такі фактичні дані:

а) хто вчинив крадіжку, скільки осіб брало участь у реалізації злочинного наміру, їхні прикмети;

б) шляхи підходу до місця крадіжки і його залишення, транспортний засіб, використаний злочинцем;

в) чим і як давно вчинено злом, чи був зломщик достатньо досвідчений, які його фізична сила і звички, тривалість крадіжки, сліди злочинця і його дії на місці крадіжки, а також сліди, що могли залишитися на самому злочинцеві, його одязі, знаряддях кримінального правопорушення (частинки певної породи дерева, сліди сажі, мастила, штукатурки, фарби тощо);

г) предмети крадіжки, а також способи їх винесення, вивезення, схову.

Допит потерпілих (при крадіжці особистого майна) та свідків серед матеріально відповідальних осіб і керівників об'єкта має на меті встановити певні обставини.

І. За фактами крадіжки державного або колективного майна:

– що викрадено, які родові та індивідуальні ознаки викрадених предметів (найменування, призначення, місце і час виготовлення, матеріал, клейма, товарні знаки, пакування); чи залишилися предмети більш цінні, ніж викрадені;

– час вчинення і виявлення крадіжки;

– коли востаннє перевірялася наявність товарно-матеріальних цінностей;

– який режим роботи підприємства;

– хто має доступ до сховищ, як вони охороняються, чи перевіряється приміщення перед закінченням роботи, чи не було відхилень від розпорядку роботи у день крадіжки; якщо були, то які і за чиєю вказівкою, хто міг знати про ці відхилення;

– чи не з'являлися перед крадіжкою підозрілі особи; коли так, то чим вони цікавились і які їхні прикмети;

– чи є на підприємстві охоронна сигналізація, як вона працює, її стан після крадіжки;

– чи є сторожова охорона, хто саме охороняв об'єкт у день крадіжки;

– чи було звільнено кого-небудь перед крадіжкою з підприємства, за що, коли саме, як характеризуються ці особи, їхнє місцеперебування нині;

– чи траплялися раніше на цьому підприємстві крадіжки або замахи на крадіжки, про які не повідомлялося в міліцію;

– як вони вчинялися, що саме і за яких обставин злочинець крав або намагався вкрасти;

– що сприяло вчиненню крадіжки (недоліки в роботі підприємства, організації охорони, упущення в доборі кадрів).

Якщо під час огляду або з інших підстав виникла версія про інсценування крадіжки матеріально відповідальною особою з

метою приховати факт крадіжки, при допиті додатково слід з'ясувати: де перебувала ця особа і чим займалася в період крадіжки; як давно працює на цьому підприємстві; які зауваження були по роботі, чи були нестачі товарно-матеріальних цінностей, причини їх виникнення, ким вони виявлені, яких заходів було вжито для відшкодування шкоди; чи підозрює кого-небудь допитуваний у вчиненні крадіжки, на якій підставі. У цьому випадку в обов'язковому порядку призначається інвентаризація.

II. *За фактами крадіжки особистого майна громадян:*

– що саме викрадено, ознаки викраденого (паспорти, товарні чеки, фотографії цих речей), чи залишилися у потерпілого речі, аналогічні викраденим;

– де були викрадені речі, хто знав про їх існування і місцезнаходження;

– час виявлення і вчинення крадіжки, за яких обставин її вчинено;

– які умови полегшили вчинення крадіжки і хто міг знати про ці сприятливі умови;

– кого потерпілий підозрює у вчиненні крадіжки;

– хто із сторонніх осіб був перед крадіжкою у нього в квартирі (будинку) і виявив інтерес до його майна.

Допитом свідків встановлюються дані про зовнішні прикмети підозрюваного, час і спосіб вчинення крадіжки, сліди або предмети, які залишили злочинці на місці кримінального правопорушення, викрадені предмети та їхні індивідуальні особливості, напрямок, у якому зникли злочинці, транспортні засоби. Сусіди можуть дати показання про час вчинення крадіжки, підозрюваних та їхні прикмети, обставини, за яких було виявлено крадіжку, осіб, які заходили в квартиру або з'являлися поблизу будинку напередодні крадіжки.

Допитуючи осіб, які затримали злочинця на місці злочину, слід встановити, за яких обставин вони його помітили, що навело їх на думку про вчинення ним крадіжки, які дії вжито ними для затримання, як поводився затриманий (чи виявив опір, чи

намагався втекти, позбутися викраденого майна), чи не було у нього співучасників.

Працівники комісійних магазинів можуть повідомити прикмети зовнішності осіб, які здали на комісію речі серед викрадених. Допитуючи сторожів, слід з'ясувати час, коли вони заступили на зміну, місцеперебування під час, коли вони чергували, у тому числі в період вчинення крадіжки, коли і ким її виявлено, чи не відлучалися вони з поста, коли і куди саме.

Допит підозрюваного (обвинуваченого) проводиться після затримання, обшуку особи та освідування (у тих випадках, коли є підстави припустити, що злочинець, вчиняючи крадіжку, міг одержати пошкодження на тілі), обшуку за місцем проживання. Слід запропонувати допитуваному розповісти про факт крадіжки, пояснити, коли, у зв'язку з чим виник намір вчинити крадіжку, чи була проведена підготовка до неї, хто сприяв крадіжці або знав про неї, як вчинено крадіжку, чи використовувалися технічні засоби і які саме, що викрадено, де сховано крадене, а якщо продано, то через кого, де, на яку суму, чи витрачено ці гроші, чи були співучасники, хто саме, їх місцезнаходження. Об'єктивність показань підозрюваного (обвинуваченого) підтверджується результатами пред'явлення для впізнання (осіб, речей, знарядь злочину), слідчого експерименту, перевірки показань на місці.

Призначення судових експертиз. Під час розслідування крадіжок експертизи, що призначаються, можуть бути поділені на дві групи:

1) ті, що призначаються для ідентифікації злочинця, знарядь кримінального правопорушення, взуття, транспортних засобів (або їх частин), дослідження способу подолання перешкод, укриття сховищ;

2) ті, що призначаються для дослідження викраденого майна.

До першої групи належать, наприклад, дактилоскопічна, трасологічна експертизи (у тому числі встановлення цілого за частинами), експертиза слідів нашарування, судово-медична та ін.; до другої – товарознавча, хімічна та біологічна експертизи.

Профілактика. Обставини, що сприяють вчиненню крадіжок, хоча суттєво й розрізняються залежно від конкретного виду даних діянь, однак можуть бути згруповані за деякими загальними ознаками. До таких належать:

1) розміщення торговельних підприємств і складів у приміщеннях, не пристосованих для схову товарів і матеріальних цінностей;

2) відсутність охоронної сигналізації (або її несправність), недостатнє освітлення у нічний час;

3) відсутність контролю за сторонніми особами (у будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, готелях, гуртожитках);

4) примітивність і доступність конструкцій вхідних дверей та засувних пристроїв у житлових будинках;

5) відсутність у будинках житлового фонду спеціальних постів спостереження та охорони серед непрацюючих мешканців (пенсіонерів, домогосподарок) або кодових замків, що обмежують доступ сторонніх осіб;

6) віктимна поведінка власників квартир, а також роз'єднаність сусідів по сходовому майданчику;

7) недостатньо кваліфікований добір матеріально відповідальних осіб і працівників охорони.

Обставини, що сприяють вчиненню крадіжок, встановлюються під час проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Особливого значення щодо цього набувають огляд місця події, допит службових та матеріально відповідальних осіб, потерпілих, призначення та проведення криміналістичних експертиз, слідчий експеримент тощо. Відомості, одержані під час проведення слідчих дій, узагальнюються слідчим і за ними складаються мотивовані подання до відповідних організацій, готуються публікації у пресі, інформації по радіо і телебаченню, виступи у трудових колективах. До заходів профілактичного характеру також належать популяризація засобів технічного захисту особистого і приватного майна громадян, виявлення осіб, схильних до вчинення крадіжок, і нагляд за ними.

98. Криміналістична характеристика грабежів та розбоїв. Початковий етап розслідування та особливості тактики проведення окремих слідчих дій

Грабежі та розбої є тяжкими злочинами, покарання за які передбачено стст. 186, 187 КК України. При їх вчиненні злочинці прагнуть заволодіти матеріальними цінностями та (або) спричинити шкоду здоров'ю потерпілого. Тому криміналістична характеристика цих злочинів охоплюється їх основними схожими особливостями. Законодавець розмежував грабежі та розбої, виходячи з міри небезпечності насильства, застосованого при їх вчиненні.

Особам, які вчиняють грабежі та розбої, притаманні цинізм, зухвалий і нахабний характер злочинних дій. Такі кримінальні правопорушення звичайно вчиняються в присутності очевидців у парках, на вокзалах, у громадському транспорті та інших громадських місцях. При цьому злочинці розраховують, що очевидці не перешкоджатимуть кримінальному правопорушенню, побоюючись наразитися на напад. Вчиняючи грабіж чи розбійницький напад, злочинці враховують певні обставини (місце події, риси, притаманні особі потерпілого, характер майна, яким передбачається заволодіти) і визначають спосіб, час, знаряддя та засоби, які можуть бути використані під час нападу.

В останні роки характерною особливістю розбійницького нападу стало те, що такі злочинні акції, як правило, вчиняються групою, що робить звичайні способи їх вчинення більш витонченими, досконалими та результативними для злочинців. При цьому часто використовуються різноманітні види сучасної вогнепальної зброї, найновіші технічні пристосування, інструменти та інші засоби ураження. Так, приймаючи рішення про напад на інкасатора чи касира, злочинці визначають спосіб вчинення злочину: вивчають шлях пересування інкасаторів чи касирів з грошовими коштами, старанно аналізують наявність охорони, визначають найбільш зручні ділянки, де можна вчинити напад, передбачають шляхи відступу чи від'їзду, планують способи схову та реалізації викрадених матеріальних цінностей. Якщо напади вчиняються на власників житлових приміщень, у яких є матеріальні

цінності, то способи їх вчинення частіше за все пов'язані зі сферою діяльності власників майна (бізнес, торгівля тощо), видом і особливостями предмета посягання, його споживчою вартістю, характерними рисами і кримінальними навичками злочинців.

Отже, *способи вчинення* грабежів та розбоїв є різноманітними. Злочинці обирають у кожному конкретному випадку той чи інший спосіб залежно від конкретних обставин. На відміну від деяких інших кримінальних правопорушень, грабежі та розбої мають одномоментний характер, тому успіх розслідування в основному залежить від того, чи зумів слідчий повною мірою використати інформацію, яку він одержав на початковій стадії розслідування, від його вміння працювати з матеріальними джерелами, доказами. Тому істотного значення у структурі криміналістичної характеристики набуває встановлення таких обставин:

а) час і місце вчинення грабежу чи розбійницького нападу, наявність очевидців, у чому виразилося насильство, які знаряддя були використані;

б) хто став жертвою нападу, його стан здоров'я і тяжкість тілесних ушкоджень;

в) які матеріальні цінності викрадено, їхні індивідуальні особливості та споживча вартість;

г) хто вчинив грабіж або розбійницький напад, їхні зовнішні ознаки та інші прикмети, роль кожного у вчиненні кримінального правопорушення;

д) які обставини сприяли вчиненню кримінального правопорушення.

Зміст *початкового етапу розслідування* грабежів або розбоїв у кожному конкретному випадку визначається слідчою ситуацією, яка так чи інакше пов'язана з обставинами, що характеризують кримінальне правопорушення, тобто з часом, що минув з моменту грабежу чи розбою, споживчою вартістю викрадених предметів, поведінкою потерпілого, свідків та злочинців.

Грабіж чи розбійницький напад характеризується певною слідчою ситуацією, а також особливостями, що дозволяє сформулювати основні типові напрями розслідування, тобто визначити

комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У провадженнях про грабежі чи розбійницькі напади слідчий вже на початковому етапі розслідування, як правило, має певну інформацію не тільки щодо обставин виявленого злочину, а часто й про осіб, які його вчинили. Ця інформація надходить слідчому із заяв потерпілих та інших джерел.

Планування розслідування грабежів та розбійницьких нападів здійснюється з урахуванням даних, одержаних унаслідок проведення перевірочних заходів. Особливістю планування є врахування слідчої ситуації, що склалася на початковому етапі розслідування. Існують дві головні слідчі ситуації: коли особа, яка вчинила злочин, відома та коли злочинець невідомий. Як правило, на початковому етапі розслідування у справах про грабіж чи розбійницький напад існують такі типові версії:

1) мав місце грабіж чи розбійницький напад;
2) злочин вчинено підозрюваною чи іншою особою;
3) злочину не було, повідомлення неправдиве.

У разі, коли злочинець відомий, перед слідчим стоїть завдання перевірити його причетність до вчинення злочину. Необхідно ретельно перевірити версію щодо можливого повідомлення потерпілим неправдивої інформації та інсценування грабежу чи розбійницького нападу. Крім того, у плані необхідно передбачити заходи, спрямовані на перевірку алібі підозрюваного. Коли ж злочинця затримано на місці злочину, передусім слід передбачити такі заходи, як допит потерпілого, огляд місця події, огляд одягу підозрюваного, допит очевидців та інших осіб. Перевірка версій і планування розслідування грабежів чи розбоїв, коли злочинець невідомий потерпілому, має свої особливості. У цих випадках треба перевірити версії про осіб, які могли вчинити грабіж чи розбійницький напад. У такій ситуації слідчий повинен якомога ефективніше використати можливості оперативно-розшукових органів. Причому версії мають перевірятися за допомогою передбачених у плані конкретних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. При цьому необхідно чітко оцінити наявні

докази та іншу інформацію, а саме: а) проаналізувати показання потерпілих, свідків та інших осіб; б) перевірити за картотекою наявність нерозкритих грабежів чи розбоїв у даному районі чи населеному пункті, виявити можливих «гастролерів»; в) за даними криміналістичного обліку перевірити відбитки слідів рук, куль, гільз, зброї, автотранспорту, якщо вони використовувалися у вчиненні злочину.

Цей комплекс заходів, спрямованих на встановлення осіб, які вчинили напад, може бути розширений з урахуванням слідчої ситуації та конкретних обставин.

Оглядаючи автотранспортні засоби, які використовувалися, необхідно обстежити салон, багажник та інші місця, де можна сховати викрадені цінності, а також знаряддя вчинення злочину та інші речові докази.

Ретельному *огляду* підлягає одяг затриманих. При *обшуку* особи можна знайти не тільки документи, зброю та цінності, а й інші документи, що свідчать про співучасників, спосіб вчинення злочину тощо. Важливо відразу після затримання провести обшук за місцем проживання і роботи затриманих, де також можна виявити різні докази їх злочинної діяльності. Проте слід зазначити, що ці дії має проводити слідчий, який розслідує злочин.

Складання плану *допиту підозрюваного* вимагає від слідчого особливої підготовки, бо на цій стадії розслідування він ще не має всієї необхідної для викриття злочинців інформації. При цьому слідчий повинен визначити можливість використання доказів під час допиту. При допиті підозрюваного перш за все необхідно одержати відомості про обставини підготовки до вчинення кримінальних правопорушень. Вони набувають особливого значення у тих випадках, коли розбійницький напад вчинено групою осіб з використанням зброї, складних технічних засобів, автомобільного транспорту, інших знарядь злочину. Важливо виявити, якими матеріальними цінностями заволоділи злочинці, де і в кого вони знаходяться та які їхні характерні ознаки.

До слідчих дій у провадженнях про грабежі та розбійницькі напади належать: *допит потерпілих і свідків, огляд місця події, освідування потерпілих, пред'явлення для впізнання та призначення судових експертиз.* Послідовність проведення названих слідчих дій визначається в кожному окремому випадку слідчими ситуаціями. Зокрема, це залежить від того, з якого джерела слідчий одержав інформацію про вчинення нападу, чи затримано злочинця або він зник з місця події, яке викрадено майно (приватне, державне або колективне), його товарна значущість, спосіб транспортування викраденого.

У разі, коли з моменту кримінального правопорушення і до моменту подання заяви минув незначний проміжок часу, слід негайно оглянути місце події. Якщо ж з моменту нападу вже минув деякий час, доцільніше передусім допитати потерпілого і свідків, після чого оглянути місце події.

Допит потерпілого має свої особливості. Потерпілі, як правило, володіють особистим, державним або колективним майном. Це працівники ощадних кас, відділів банків, водії таксі, інкасатори, сторожі підприємств, приватні особи, які мають певне майно або цінності. З метою заволодіння матеріальними цінностями чи цінними документами злочинці застосовують психічне або фізичне насильство. Причому ці дії супроводжуються погрозами застосування зброї або інших знарядь злочину. Крім того, треба враховувати, що ці злочини тривають здебільшого короткий проміжок часу. Усе це відображається на психічному стані потерпілого, тому слідчий, оцінюючи і деталізуючи інформацію, мусить проявити особливу делікатність у стосунках з допитуваним.

Водночас перед допитом доцільно поговорити з потерпілим, аби встановити певні обставини і скласти план допиту. Під час допиту слід з'ясувати: час і місце події, що відбулася; з якої причини потерпілий перебував у вказаному місці; звідки він прибув; хто знає про наявність у нього матеріальних цінностей чи грошових коштів; з ким він розмовляв щодо своїх цінностей; де і коли (о котрій годині) було вчинено напад; скільки було злочинців; у

чому проявилося насильство; які знаряддя кримінального правопорушення використали злочинці, якими матеріальними цінностями заволоділи, яким шляхом зникли з місця події; як поводився потерпілий у момент нападу. При допиті слідчий має звернути особливу увагу на інформацію про індивідуальні ознаки зовнішності злочинця. Тут важливо враховувати не тільки психічний стан потерпілого, а й час доби, освітлення, місце, де стався напад. Ця вимога обумовлена тим, що потерпілі часто через переляк і неправильне сприйняття події повідомляють слідчому неточні дані про одяг, його колір і фасон, знаряддя злочину, кількість злочинців.

Під час допиту потерпілих слід звернути увагу на індивідуальні особливості матеріальних цінностей, якими заволоділи злочинці. При цьому слідчий має уточнити, хто може підтвердити, що у потерпілого була така кількість виробів з дорогоцінних металів, грошових коштів, цінних паперів чи інших матеріальних цінностей. Якщо у потерпілого є фотознімки, технічні чи інші документи, їх необхідно долучити до матеріалів кримінальної справи з метою можливого використання під час виконання оперативно-розшукових заходів та слідчих дій.

Допит свідків також має свої особливості. Як правило, свідками у таких справах є сторонні особи. Тому слід пам'ятати, що вони можуть бути знайомі з нападниками. З урахуванням цього слідчий має продумати перелік запитань, які треба з'ясувати під час допиту, і тактику самого допиту.

Важливого значення для збирання доказів у провадженнях про грабежі та розбої набуває *огляд місця події.* При огляді можна виявити місця, з яких злочинці спостерігали за потерпілим, або відслідковували шлях його пересування. При цьому необхідно приділити особливу увагу пошуку і належному оформленню та фіксації слідів ніг, недопалків, сірників, пачок від цигарок, слідів транспортних засобів, мікрочастинок та ін. За допомогою слідів ніг, транспортних засобів тощо можна встановити шляхи пересування злочинців до місця злочину, їх кількість, а також шляхи пересування за потерпілим. Тим самим можна у певній частині підтвердити факти, викладені в заяві потерпілого. Якщо злочин

вчинено у приміщенні, слідчий має використати під час огляду технічні засоби, що є в слідчій валізі, освітлювальні прилади, доклавши максимум зусиль, аби відшукати сліди рук, ніг, мікрочастинок, знарядь злому замків, крові, куль, гільз тощо. Під час огляду, оцінивши наявну інформацію з показань потерпілих і свідків, слідчий може змоделювати подію, що сталася, і тим самим визначити завдання оперативним працівникам щодо розшуку і затримання злочинців по «гарячих слідах».

Під час огляду слід звернути особливу увагу на ті місця, де могли б перебувати сторонні особи – очевидці злочину (житлові приміщення, будівельні майданчики та ін.). Якщо злочинці використали автомашини або інші технічні засоби, то під час огляду треба встановити місця їх стоянки, виявити і зафіксувати сліди (протектора, інструментів, супутні сліди – мастила, пального тощо).

Результати огляду місця події фіксуються за допомогою науково-технічних засобів і заносяться до протоколу. До протоколу огляду можуть додаватися схеми та інші документи.

Іноді під час розслідування проваджень про грабежі та розбої виникає необхідність у *пред'явленні для впізнання* осіб, які вчинили напад. У цьому разі слід організувати впізнання відповідно до рекомендацій, вироблених криміналістичною наукою, та вимог кримінального процесуального законодавства.

Викриття інсценування досягається шляхом проведення певних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Зокрема, інформацію про інсценування можна одержати під час огляду місця події. Це наявність численних слідів, значних зруйнувань, які є зайвими з огляду на подію, інших негативних обставин. Інсценування можна виявити за допомогою судово-медичного обстеження з метою визначення характеру і механізму утворення тілесних ушкоджень заявника, шляхом допиту, а також ретельного аналізу, зіставлення та оцінки існуючих даних у конкретному кримінальному провадженні.

Крім судово-медичної експертизи, залежно від слідчої ситуації та необхідності встановити конкретні обставини і з'ясувати окремі питання у справах цієї категорії, можуть бути призначені трасологічна, хімічна, біологічна та інші види *експертиз.*

99. Методика розслідування шахрайства

Шахрайство – це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України). Предметом шахрайства може бути не тільки майно, а й право на таке майно (наприклад, заволодіння шляхом шахрайства такими документами, що надають право вступити у спадщину, одержати майно за заповітом, вимагати виконання майнових зобов'язань).

З метою відмежування шахрайства від інших видів посягань на власність важливо встановити наявність обману чи зловживання довірою. Під обманом розуміється повідомлення неправдивих відомостей або приховування, умовчування певних обставин, повідомлення про які було обов'язковим у даних ситуаціях. Шахрайський обман – це такий вплив на поведінку власника майна або особи, що відає майном чи охороняє його, який здатний ввести цю особу в оману відносно добровільних дій з передання майна винному. Шахрайський обман передбачає передання злочинцю майна самим потерпілим або іншою особою. Обманні дії повинні передувати заволодінню майном. За своїм змістом і формами обман буває різноманітним і може стосуватися предмета, подій, дій та фактів. Формою шахрайського обману може бути категорична думка чи припущення про будь-яку обставину. Такий обман може набирати форми письмової або усної мови, руху чи жестів.

Зловживання довірою полягає у тому, що злочинець для заволодіння майном потерпілого використовує близькі, довірчі стосунки з ним. Довіра може породжуватися службовими, родинними стосунками, особливою довірливістю потерпілого.

Способи вчинення злочину. Існують різноманітні способи шахрайства, що можуть бути класифіковані за різними підставами. Залежно від спрямованості шахрайського посягання розрізняють такі основні способи шахрайства:

1) з метою заволодіння майном юридичних осіб (підприємств, установ, організацій):

– заволодіння матеріальними цінностями шляхом одержання цього майна за підробленими документами на базах, складах та інших об'єктах з використанням упущень відповідних службових осіб;

– заволодіння грошовими коштами шляхом незаконного одержання державних пенсій або інших виплат від органів соціального захисту за допомогою підроблених документів про стаж роботи, заробіток та інші дані, необхідні для одержання пенсії;

– заволодіння майном шляхом придбання тих або інших товарів у кредит за підробленими документами та ухилення від сплати решти суми;

– привласнення майна, помилково відпущеного у великій кількості чи кращої якості;

– одержання авансу за обіцянку виконати певні роботи чи за постачання товарів з наступним ухиленням від виконання зобов'язань за договором;

– постачання товарів у меншій кількості та нижчої якості, ніж передбачено договором;

– заволодіння великими грошовими сумами у банківських установах шляхом використання у банківських розрахунках між організаціями фальшивих чекових (та інших платіжних) документів;

2) з метою заволодіння приватним майном громадян:

– підміна предметів продажу, обміну та грошових коштів, що підлягають переданню контрагенту (використання шахраями грошових і майнових «ляльок»);

– продаж виробів нижчої, ніж передбачено домовленістю, якості (продаж прикрас з міді, латуні чи бронзи як золотих);

– заволодіння предметами правочину без наміру виконати зобов'язання за договором (залишення потерпілого під якимось приводом і зникнення через прохідний двір – «протяг»);

– обрахування потерпілого при розміні великих купюр грошей або при купівлі;

– підкидання потерпілому фіктивних цінностей, втягнення його у «розподіл» знахідки та видурювання грошей як частини вартості «знайденого»;

– обман під час азартних ігор;

– проведення лотерей, ворожіння чи знахарство як форми обману;

– позичання грошей без наміру повернути борг;

– шлюбні афери;

– збирання «пожертвувань»;

– продаж невідчужуваного майна.

Способи шахрайства можуть бути поділені на види залежно від сфери соціально-економічної діяльності:

1) соціальної допомоги (підроблення документів з метою одержання пенсій чи допомог, надання довідки про значно завищену заробітну плату з метою підвищення пенсії та ін.);

2) побутового обслуговування (одержання речей, що дорого коштують, за документами своїх родичів, викраденими чи знайденими документами);

3) страхування (завищення суми шкоди, що підлягає сплаті клієнтові внаслідок обумовлених страхових подій);

4) туризму (туристичні афери);

5) вивезення робочої сили за кордон (афери зі збирання грошей у бажаючих поїхати на заробітки) тощо.

Способи шахрайства поділяють залежно від характеру «стосунків», що виникають між підприємствами чи господарськими товариствами:

1) фіктивне представництво (використання фіктивних документів про належність до тієї чи іншої фірми з метою укладення договорів та одержання товару без оплати);

2) фіктивне посередництво (особа чи група осіб діють від імені неіснуючої фірми з метою укладення договору з підприємством на закупівлю в нього сировини, матеріалів тощо для іншого підприємства; від першого підприємства шахрай одержує матеріальні цінності, а від другого — гроші);

3) одержання позик під фіктивні проєкти (шахрай пред'являє документи, що нібито підтверджують його наміри).

Залежно від тривалості злочину можна виділити такі способи шахрайства:

1) одноразові (одержання товару в кредит без наміру наступної виплати грошей);

2) тривалі (незаконне одержання пенсії або грошової допомоги).

Залежно від характеру локалізації шахрайства можуть бути названі такі способи:

1) спрямовані на вузьке коло жертв;

2) спрямовані на широке охоплення населення.

Місце та обстановка. Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу злочину, предмета посягання, особи жертви. Деякі спроби шахрайства можуть реалізуватися у декількох місцях, не пов'язаних між собою. Може йтися і про територіальне поширення будь-якого виду шахрайства. Шахраї можуть створювати «спеціальні фірми», в яких збираються гроші від громадян (оформлення віз чи паспортів для виїзду за кордон, різні туристичні афери, довічне страхування, підтримка клубів, побудова класичних фінансових пірамід, благодійні заходи та ін.).

Шахрайські посягання з метою заволодіння майном юридичних осіб вчиняються за місцезнаходженням власників чи зберіганням їх цінностей. У сучасних умовах все частіше шахрайські діяння вчиняються в установах (чи на підприємствах), де укладаються правочини: на біржах, у брокерських конторах, посередницьких фірмах, агентствах з нерухомості, адвокатських і нотаріальних бюро, під час аукціонів. Шахрайство, спрямоване на заволодіння майном фізичних осіб, вчиняється у місцях купівлі-продажу предмета посягання, на вулицях, вокзалах, за місцем проживання злочинця чи жертви.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана зі способом кримінального правопорушення. При вчиненні шахрайства може мати місце створення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети заволодіння цінностями шляхом обману чи зловживання довірою. Шахрай може демонструвати своє удаване знайомство із впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), виявляти поінформованість із певних питань, пропонувати дружбу, запрошувати до ресторану, розповідати про себе. Шахрайський обман може виявлятися в конклюдентних діях, що вводять потерпілого в оману стосовно необхідності передачі майна. Такими прийнято визнавати: використання форменого одягу особою, яка не має права його носити, і заволодіння

на цій підставі майном; споживання продуктів під виглядом готовності сплатити їх вартість; зміну зовнішнього виду, форми чи властивостей різних предметів і видання їх за інші предмети з метою заволодіння майном.

Час вчинення злочину. Час є не тільки елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати черговість, розвиток різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення шахрайського діяння, його протяжність у часі. Шахрайство може мати тривалий часовий період, складатися з декількох часових відрізків.

Здебільшого шахрайство вчиняється у денний час. Воно може бути пов'язано з часовим інтервалом діяльності тієї або іншої установи, організації чи підприємства.

Предмет посягання. Предметом посягання при шахрайстві можуть бути матеріальні цінності в усій їх різноманітності, грошові кошти, право на майно. Це можуть бути готівка чи безготівкові гроші, товари, сировина, напівфабрикати та ін. Характеристика предмета посягання має значення для встановлення особи злочинця.

Особа злочинця. Суб'єктом шахрайства може бути відповідно до чинного кримінального законодавства України лише фізична особа, яка досягла на момент вчинення злочину 16 років. Більшість шахраїв мають дар уяви, здатність впливу і вміння переконувати. До особистих якостей шахрая належать його хитрість, брехливість, уміння прихилити до себе оточуючих, знання способів підроблення документів. За своїм зовнішнім виглядом – це звичайно поважні люди, які вміють себе «подати», обізнані в галузі психології. Вони спостережливі і мають швидку реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакт з людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки.

Шахраї можуть бути поділені на певні групи:

1) «нові» шахраї, які використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, псевдофірм, страхової, інвестиційної та довірчої діяльності;

2) шахраї-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно зникають з місць вчинення злочинних діянь;

3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карточні шулери, «катали», «червоні валети» та ін.);

4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші злочини;

5) шахраї, які вчинили злочин вперше, за легковажністю, під впливом інших осіб чи ситуацій;

6) шахраї-одинаки і шахраї, які вчиняють злочин групою, у тому числі з розподілом ролей.

Особа потерпілого. Дані про жертву злочину мають важливе значення в системі криміналістичної характеристики шахрайства. Спостерігається певний зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, простежується відома вибірковість з боку шахрая. Система ознак, що належать до особи потерпілого, містить:

1) демографічні відомості (стать, вік, місця проживання, роботи та ін.);

2) дані про спосіб життя, риси характеру, схильності, зв'язки та стосунки;

3) відомості про віктимність.

Сліди злочину. Для злочинної діяльності у формі шахрайства взагалі не характерні сліди, залишені на місці події. Може не існувати й місця події. Здебільшого сліди злочинної діяльності зберігаються в документах та їх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману та введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб.

Сліди можуть бути виявлені на предметах, залишених шахраєм (сліди рук, мікросліди, запахові сліди). Характерними слідами при шахрайстві є ідеальні сліди (ті, що збереглися в уявних образах). Це пов'язано з тим, що злочинець і жертва спілкуються значний час у спокійній та невимушеній обстановці.

Найбільш загальні *типові слідчі ситуації* на початковому етапі розслідування шахрайства такі:

1) є дані про подію злочину та особу злочинця;

2) злочинця затримано відразу після вчинення злочину;

3) є дані про подію злочину, спосіб його вчинення, особа злочинця невідома;

4) є дані про подію злочину, але механізм вчинення шахрайства і особа злочинця невідомі.

Запропоновані типові ситуації передбачають висунення і перевірку *слідчих версій*. Основою для цього можуть бути такі загальні типові припущення: шахрайство мало місце; вчинено інший злочин; надійшла неправдива заява і злочинного діяння взагалі не було. Якщо передбачається, що шахрайство мало місце, то можливе існування таких типових версій: заволодіння матеріальними цінностями чи грошима могло бути вчинене за допомогою підроблених документів (доручень, накладних, чеків, договорів, посвідчень тощо); заволодіння майном могло бути вчинене за допомогою легальних форм підприємницької діяльності чи використання фіктивних підприємств; заволодіння майном припускається вчиненим за допомогою «ляльок» (речових чи грошових), підміни товарів або грошових знаків; заволодіння грошима (іншими цінностями) передбачається вчиненим за допомогою азартних ігор; заволодіння майном припускається вчиненим групою шахраїв-гастролерів та ін. Залежно від ситуації і версії, що перевіряється, слідчий обирає найбільш доцільні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, визначає їх послідовність і відповідний комплекс.

На початковому етапі розслідування шахрайства дії слідчого визначаються залежно від характеру даних, які в нього є. У процесі розслідування мають бути доведені такі *обставини*: подія шахрайства (час, місце, спосіб вчинення злочину та ін.); винність конкретної особи у шахрайстві і мотиви вчинення злочину; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого; характер і розміри шкоди, заподіяної шахрайством; обставини, що сприяли вчиненню шахрайства.

Для перевірки версії про те, що шахрайства не було, необхідно встановити: чи мав заявник майно і цінності, на які він посилається як на предмет злочинного посягання, чи не міг він його розтратити. У такому разі слід докладно допитати заявника про обставини передання майна та його індивідуальні ознаки. У

заявника доцільно з'ясувати, де і коли було придбане майно або цінності, хто знав про їх існування, яким чином відбувалася подія, за яких обставин, в якому місці, хто міг бачити передання майна, хто перебував на місці вчинення злочину тощо.

Якщо з часу вчинення злочину минуло небагато часу, організовується спостереження в місцях найбільш ймовірної появи злочинця. За криміналістичними обліками органів внутрішніх справ перевіряється, чи є у них дані про осіб, які мають властивості, притаманні шахраю, чи не зареєстровані нерозкриті шахрайства, що вчинені способом, аналогічним використаному підозрюваним. Інформацію про особу злочинця важливо одержати від потерпілого і свідків.

Як свідків допитують осіб, у розпорядженні яких перебувало майно, незаконно одержане шахраєм, інших осіб, які бачили чи мали контакт зі злочинцем до шахрайства або під час його вчинення.

При *допиті свідків* необхідно з'ясувати обставини передання майна, ознаки зовнішності злочинців, їх одяг, прикмети. Слід визначити, коли їх бачили, про що розмовляли; які дії вказували на те, що злочинці переслідували шахрайські цілі, та ін.

При *допиті потерпілого* треба з'ясувати: коли і за яких умов шахрай вчинив обман чи зловживання довірою і заволодів майном; чому потерпілий опинився в цьому місці; чи був він один або з ким-небудь серед своїх знайомих; чи були будь-які особи разом з шахраєм; як вони поводилися; який спосіб шахрайства застосував злочинець; які предмети чи документи передано шахраю; хто мав відомості про наявність у потерпілого майна; коли і на підставі чого він запідозрив, що став жертвою злочину; які індивідуальні особливості майна, переданого злочинцям; в якому напрямі і за яких обставин злочинці втекли та ін. Цей перелік є приблизним і не охоплює всіх питань, що з'ясовуються при допиті потерпілого під час розслідування різних форм і видів шахрайства.

З метою виявлення, фіксації і вилучення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки події проводиться огляд місця події або огляд предметів чи документів.

Огляд місця події проводиться у тих випадках, коли передбачається можливість виявлення слідів злочину, відоме місце, де було вчинене шахрайство.

Огляд предметів і документів (записок, візиток, грошових чи речових «ляльок», доручень, договорів та ін.), одержаних потерпілим від шахраїв, проводиться негайно при їх виявленні. Під час такого огляду здійснюється індивідуалізація виявлених предметів, встановлюються ознаки підроблення документів, визначаються дані, що можуть бути використані для розшуку шахрая.

Допит підозрюваного повинен проводитися без зволікань. При цьому доцільно використовувати ефект раптовості. Перший допит підозрюваного має певною мірою розвідувальний характер, спрямований на з'ясування позиції допитуваного, його аргументів, одержання інформації про подію, що сталася. Слідчий ще не має достатньої сукупності доказів для повного викриття підозрюваного у шахрайстві.

Діяльність слідчого на наступному етапі розслідування розпочинається з аналізу та оцінки зібраних фактичних даних, урахування нових слідчих ситуацій, визначення подальшого напряму розслідування.

Типовими слідчими ситуаціями на цьому етапі розслідування можуть бути такі: встановлено конкретну особу та її причетність до вчиненого шахрайства, пред'явлено обвинувачення; є підозрюваний, зібрано докази, але їх бракує для встановлення причетності підозрюваного до вчиненого шахрайства, обвинувачення не пред'явлено; зібрано недостатньо доказів, немає підозрюваного, не встановлено особу злочинця; зібрані докази свідчать про відсутність складу злочину (шахрайства) у діях підозрюваного.

Якщо особу підозрюваного встановлено, то можуть мати місце такі типові слідчі ситуації при розслідуванні шахрайства: підозрюваний визнає себе винним; підозрюваний не визнає себе винним.

Типовими слідчими діями на наступному етапі розслідування є: допит свідків, допит підозрюваного (обвинуваченого), пред'явлення для впізнання, очна ставка, призначення та проведення експертиз та ін. На цьому етапі як свідків допитують осіб,

які не були допитані раніше, але щось бачили, чули про розслідуваний злочин, знайомі з шахраєм. Свідків виявляють під час допиту потерпілого, огляду місця події, оперативно-розшукової діяльності. Під час допиту свідків з'ясовуються обставини вчинення шахрайства, дані, що характеризують підозрюваного (обвинуваченого), його спосіб життя, стосунки, встановлюються відомості про наявність у нього певного майна і місце його зберігання.

На наступному етапі розслідування проводиться *допит обвинуваченого*. На час допиту слідчий вже має необхідну інформацію про подію злочину, зібрано необхідні докази для викриття допитуваного у вчиненні шахрайства. Слідчий може використовувати постановку контрольних запитань, пред'явлення доказів (у тому числі різних документів), оголошення показань свідків.

При *пред'явленні обвинуваченого для впізнання* необхідно враховувати, що шахраї досить часто змінюють свій зовнішній вигляд перед вчиненням злочину, одягають невластивий їм одяг; змінюють зачіску, відпускають бороду чи вуса, надягають окуляри. Тому при пред'явленні їх для впізнання тому, хто впізнає, необхідно дати можливість спокійно та уважно ознайомитися із зовнішністю осіб, яких йому пред'являють. Пред'являються для впізнання також окремі речі чи предмети, що могли належати потерпілому.

Призначення та проведення судових експертиз пов'язані з необхідністю дослідження підроблених документів та інших предметів, які використовував шахрай. З цією метою призначається проведення почеркознавчої експертизи, технічної експертизи документів (для встановлення особи, яка виконала текст документа чи підписала його, способів виготовлення документа, типу машинописних, поліграфічних або комп'ютерних засобів, змін у тексті документів, підроблення відбитків печаток і штампів та ін.). Якщо на предметах чи документах виявлено сліди (рук, нігтів, мікросліди тощо), можуть бути призначені трасологічні та інші судові експертизи.

100. Криміналістична характеристика вимагання. Першочергові слідчі дії

Вимагання – вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (ст. 189 КК України).

Предметом вимагання можуть бути майно, гроші та цінності, право на майно і вимога здійснити інші дії майнового характеру. Засіб вимагання – загроза насильством або знищенням чи пошкодженням майна; поширенням ганебних відомостей про потерпілого або його близьких або іншої інформації, яка може завдати істотної шкоди правам і законним інтересам потерпілого чи його близьких. Обставини, які обтяжують відповідальність за вимагання, аналогічні передбаченим при вчиненні розбійного нападу.

При відмежуванні вимагання від грабежу і розбою слід враховувати, що заволодіння майном при грабежі і розбої відбувається одночасно з вчиненням насильницьких дій або відразу після їх вчинення. При вимаганні умисел винного спрямований на отримання необхідного майна в майбутньому. Вимагання може зазіхати не тільки на майно (як при грабежі і розбої), але і на майнові права (житлові, спадкові та ін.). Воно служить способом заволодіння чужим майном.

Вимагання часто відбувається *організованою злочинною групою*, може супроводжуватися захопленням заручників. Злочин ретельно готується, потенційна жертва всебічно вивчається: з'ясовується її матеріальне становище, зв'язки, можливості здійснення тих чи інших дій, що цікавлять злочинців, спосіб життя, робляться спроби виявлення ганебних вчинків, висловлювань, необережних, сумнівних угод, фактів хабарництва, аморальних зв'язків і захоплень. Заздалегідь підшукується місце утримання заручників, підбираються предмети, що можуть служити засобом залякування і тортур.

За своїм соціальним статусом вимагачів можна розділити на дві групи: явно кримінальні елементи, члени злочинних угруповань, з одного боку, і зовні законослухняні співробітники комерційних та охоронних структур, іноді навіть правоохоронних органів, часом високопоставлені співробітники банків і акціонерних товариств – з другого.

Жертви вимагання також можуть бути розділені на дві групи. До першої належать законослухняні громадяни, які займаються комерційною діяльністю, але ними можуть бути і державні службовці, що за родом своїх функцій пов'язані з управлінням майном, розподілом квот на експортно-імпортні операції, відведенням земель, орендою приміщень тощо. До другої – особи, діяльність яких носить протиправний характер: хабарники, учасники незаконних і сумнівних угод, організатори фінансових пірамід, посередники в переведенні в готівку та відмиванні грошей тощо. Нерідко вимагання стає засобом вирішення конфліктів між злочинними угрупованнями, переділу сфер впливу злочинної діяльності.

Способи вчинення вимагання різноманітні, часом вельми витончені. Визначивши жертву злочину, вимагачі пред'являють їй свої вимоги. Це може бути пропозиція «взяти під охорону» об'єкт, що належить жертві, з виплатою здирникам щомісячної винагороди; фіктивно зарахувати на посаду; передати пакет акцій, довіреність на розпорядження рахунком у банку тощо. При відмові жертви вона отримує «попередження»: підпал належного їй торговельного об'єкта, вибух автомобіля, побиття жертви тощо. Крайнім заходом впливу може стати захоплення заручників – самої жертви або будь-кого з її близьких, катування заручника і навіть вбивство для залякування потенційних жертв.

Злочинці можуть залучити майбутню жертву до азартної гри, фінансувати її ризиковану операцію, а потім, виставивши явно нездійсненні для боржника умови повернення боргу, вимагати передачі майна, прав на майно, погрожуючи розправою або розголошенням ганебних відомостей.

Специфіка вимагання визначає і коло типових *обставин*, що підлягають встановленню і доведенню елементів складу злочину:

– хто скоїв злочин, його співучасники (організатор, виконавці, пособники), чи здійснювалися ним (ними) раніше розкрадання або вимагання, як характеризується особистість здирників;

– наявність попередньої змови, приналежність до організованої групи, систематичне здійснення умисних злочинів проти власності;

– хто став жертвою, у чому полягали вимоги здирників, чи були вони виконані, чи не спричинили вони порушення жертвою закону;

– розмір і характер заподіяного збитку, шкоди здоров'ю жертви або його близьких;

– у чому виразилося обмеження особистих у майнових прав жертви в результаті вимагання;

– спосіб вимагання: характер і зміст погроз, форма і ступінь їх реалізації;

– зміст вимог вимагачів, умови їх задоволення;

– чи мало місце захоплення заручників, кого саме, де і як довго вони містилися, чи піддавалися насильству, якому і як, як були звільнені.

Типові версії: вимагання дійсно мало місце; інсценування вимагання. Отримана інформація підлягає ретельній перевірці, оскільки не виключено, що за допомогою такої інформації намагаються усунути конкурента, який фактично вимаганням не займався, або ж загроза є уявною і не переслідувала мети майнової вигоди, а служила лише засобом застерегти чи налякати. Якщо в повідомленні містяться дані про захоплення заручника і вони підтверджені перевіркою, всі наступні дії спрямовані на пошук місцезнаходження заручника і його звільнення і лише попутно або потім робляться заходи щодо отримання доказів.

Вихідними для планування можуть бути такі ситуації:

1) отримана інформація свідчить про злочинні дії вимагачів, ще не доведених до кінця: сформульовані певні вимоги, висловлені погрози або вже початі дії насильницького характеру;

2) вимагання закінчено, але жертва не звертається до правоохоронних органів;

3) вимагання має тривалий характер, що спонукає потерпілого заявити про це в правоохоронні органи;

4) про факт вимагання стало відомо з оперативних джерел, а потім жертва підтвердила його в неофіційному порядку.

Перша і третя ситуації вимагають оперативного реагування: прийняття невідкладних заходів до припинення злочинних дій, звільнення заручників, якщо мало місце їх захоплення, організації затримання вимагачів на гарячому.

Друга і четверта ситуації дозволяють більш ретельно підготувати викривальні дії, всебічно вивчити особистість злочинців і жертви, з'ясувати й проаналізувати мотиви та цілі вимагачів. Слідчий має можливість з більшим ступенем деталізації скласти план первинних слідчих дій і визначити коло і завдання оперативно-розшукових заходів. При цьому він повинен мати на увазі можливість відмови потерпілого підтвердити факт вимагання (ситуація 2) зі страху перед злочинцями або з причини розголосу власних протиправних або аморальних дій, або поведінки. У ситуації 4 слід передбачити такі дії та оперативні заходи, які повинні спонукати потерпілого дати офіційну інформацію про скоєний злочин.

Початковою слідчою дією буде *допит заявника*, в ході якого з'ясовується:

– чи відома заявнику особистість вимагачів, хто вони, в яких стосунках з ними він перебував до вимагання; якщо їх особа заявнику не відома, то кого і за якими ознаками він може підозрювати;

– як, за яких обставин і яким чином заявнику були передані вимоги вимагачів, в чому вони полягають;

– чи є у заявника предмет вимагання, як він опинився в його власності чи володінні, в чому полягають його права на майно або інші майнові права, що є предметом вимагання;

– які відомості загрожують розголосити злочинці. Потерпілий може відмовитися повідомити їх зміст як з причин особистого, інтимного характеру, так і пославшись на комерційну таємницю. Завдання слідчого полягає в тому, щоб, не вдаючись у цьому

випадку в сутність відомостей, отримати в загальній формі інформацію про їх характер чи причини конфіденційності;

– як і за яких обставин був захоплений заручник, хто ним був, як з ним поводилися злочинці, які кошти насильства застосовували, чому і яким чином заручник був звільнений; які наслідки перебування як заручника;

– яким чином злочинці вимагають передати їм предмет посягання, коли це має статися та де.

При *допиті підозрюваного* з'ясовуються такі обставини:

– як і коли виник умисел вчинити злочин, у кого з групи, за яких обставин; чим керувалися злочинці у виборі жертви, в яких відносинах з нею перебували;

– якщо ділових або інших зв'язків з жертвою раніше не було, то якою інформацією керувалися злочинці, плануючи вимагання; від кого була отримана ця інформація;

– які матеріальні вигоди розраховували отримати злочинці; як передбачалося розділити отримане; якщо предметом вимагання було право на майно, то кому конкретно воно повинно було бути передано, яким шляхом; якщо предметом вимагання було вчинення жертвою певних дій, то в чому вони виражалися і на чию конкретно користь повинні були бути здійснені;

– яким замишлялося вимагання – одноразовим або триваючим; чи передбачалося в останньому випадку систематично підвищувати свої вимоги, посилювати заходи примусу;

– у чому полягали погрози вимагачів, чи були вони виконані, ким, коли, в яких умовах, які були їхні наслідки; яким чином загрози доводилися до відома жертви; чи застосовувалося насильство, в якій формі тощо.

До первинних слідчих дій відносять і *обшук* у помешканні за місцем роботи вимагача тощо.

Як свідки, у справі можуть фігурувати особи, щодо яких, крім жертви, висловлювалися погрози вимагачем: члени сім'ї потерпілого, інші особи, з якими потерпілий перебував у ділових, дружніх або інтимних зв'язках, розголосити які погрожували злочинці; особи, у яких потерпілий позичав гроші, призначені для здирників, або ті, хто на прохання потерпілого мав здійснити

будь-які дії на користь вимагача; боржники потерпілого, змушені раніше обумовленого терміну повернути йому борг або відсотки з позики; випадкові особи, яким злочинці завдали матеріальної або фізичної шкоди в порядку попередження або залякування (підпал, вибух тощо). Також свідками можуть виступати й очевидці захоплення заручника, передачі цінностей або посередники між злочинцями і потерпілим.

101. Криміналістична характеристика податкових злочинів. Основні способи ухилення від сплати податків, перевірочні дії і виявлення ознак кримінального правопорушення

Під *податковим злочином* розуміють суспільно небезпечне, винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене умисно шляхом ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, що входять у систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, групою осіб за попереднім зговором, у будь-який спосіб, якщо це діяння призвело до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних, великих та особливо великих розмірах. Кримінальна відповідальність за вказане кримінальне правопорушення передбачена ст. 212 КК України.

Криміналістична характеристика податкових злочинів повинна включати відомості про предмет злочинного посягання, типову обстановку вчинення злочину (місце, час), матеріальні сліди кримінального правопорушення, способи виявлення та виявлення кримінального правопорушення.

Предметом злочинного посягання є пов'язані з об'єктом оподаткування грошові суми обов'язкових внесків, які підлягають сплаті на користь держави, встановлені на підставі закону

уповноваженим органом і з дотриманням законом передбаченої процедури і входять у податкову систему України.

Способи вчинення податкових злочинів численні та надзвичайно різноманітні, але в основі кожного з них лежить дія чи бездіяльність у формі обману.

Найчастішим способом вчинення податкових злочинів є змішана форма обману, яка поєднує у собі конклюдентні дії та письмову форму. Предметом обману як способу вчинення податкового злочину можуть виступати дані про події, які відбулися та відбуваються. Будь-який злочин переслідує певну мету, метою вчинення податкових злочинів є введення в оману осіб шляхом неподання або подання неправдивої, перекрученої інформації податковим органам. Можна із упевненістю сказати, що такі діяння (бездіяльність) завжди порушуватимуть податкові закони та підзаконні акти. Однак характеризувати спосіб вчинення податкового злочину як обман було б надзвичайно загально і абстрактно, тому він, у свою чергу, вимагає подальшої конкретизації для повного вираження своєї правової дійсності, оскільки загальне завжди конкретизується окремим.

Обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні податкових злочинів:

1) які терміни встановлено для подання податкової декларації та інших документів до податкових органів;

2) коли була (і чи була) подана відповідна документація до податкових органів;

3) коли були здійснені господарсько-фінансові операції, відомості про які знайшли (не знайшли) відображення у документах, поданих до податкових органів;

4) в який податковий період були надані в податкові органи документи, що містять завідомо неправдиві відомості;

5) у чому полягає явна хибність відомостей, відображених у документах, поданих до податкових органів (заниження доходів, завищення витрат, приховування об'єктів оподаткування);

6) у яких бухгалтерських документах перекручені дані про витрати або доходи чи приховані об'єкти оподаткування (у розрахунках податків, звітах, балансових рахунках, документах аналітичного обліку, первинних документах);

7) чи не приховуються дані про доходи та витрати шляхом нескладання первинних документів;

8) чи не було скоєно приховування об'єктів оподаткування іншими способами (непостановка на облік, відсутність реєстрації в податковому органі, відсутність рахунку в банку тощо);

9) коли були виконані дії, в результаті яких була спотворена інформація про об'єкти оподаткування;

10) хто вчинив дане кримінальне правопорушення (із зазначенням таких даних щодо кожного підозрюваного): а) юридичний статус підозрюваному (фізична особа-підприємець, керівник організації, головний бухгалтер, працівник бухгалтерії, податковий агент тощо); б) посаду підозрюваного, в чому полягали його обов'язки; в) нормативні акти, якими на нього покладено обов'язок подання до податкових органів податкової декларації та інших документів;

11) хто з підозрюваних виконав конкретні дії, що утворюють об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення;

12) у якому розмірі приховані об'єкти оподаткування;

13) яка ставка податку застосовується щодо кожного об'єкта оподаткування;

14) з якої суми не сплачено податок;

15) обставини, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність особи.

Криміналістична методика розслідування податкових злочинів на основі вивчення та узагальнення слідчої практики допомагає створенню найбільш досконалих методів розкриття, розслідування розроблення відповідних рекомендацій практичного характеру із застосування криміналістичної техніки і тактики специфічної для цього виду злочинів.

У системі структурних елементів, які розкривають зміст криміналістичної характеристики ухилення від сплати податків, особливе місце відводиться способу ухилення від сплати податків.

Способи ухилення від сплати податків:

1. Ухилення від сплати податків шляхом неподання або несвоєчасного подання податкових декларацій і розрахунків податків. Вказаний спосіб ухилення від сплати податків є найбільш загальним, оскільки включає в себе декілька елементів, які є значними з

кримінально-правової точки зору: а) неподання податкових декларацій; б) приховування (заниження) об'єктів оподаткування.

2. Ухилення від сплати податків шляхом використання декількох розрахункових рахунків в установах банків. Відповідно до ст.15 Інструкції про порядок відкриття поточних рахунків в установах банків кожне підприємство може мати лише один розрахунковий або поточний рахунок у національній валюті в одному банку.

3. Ухилення від сплати податків шляхом декларування одного виду діяльності з паралельним зайняттям іншими видами підприємницької діяльності. Посадові особи в звітності відображають дані виконання господарських операцій з того виду діяльності, який вказаний у статуті. Інший вид діяльності не декларується і в обліково-звітних даних не вказується.

4. Ухилення від сплати податків шляхом умисного відображення виконаних операцій у розрахунку податків, пізніше звітного періоду.

5. Ухилення від сплати податків шляхом оформлення фіктивних документів про передачу товару на зберігання. Насправді цей товар реалізується за готівку і грошові кошти, звісно, не оприходуються, а використовуються в особистих цілях.

6. Ухилення від сплати податків шляхом оформлення підробних документів про повернення товару, який було одержано від підприємств, громадян на реалізацію. Після того, як посадові особи підприємств прийняли від громадян і організацій, а потім реалізували товар і одержали грошові кошти, вони за домовленістю між собою оформлюють підробні документи про повернення товару особі, яка його віддала на реалізацію, з оплатою відповідної суми. Грошові кошти від реалізації товару не оприходуються, а сума комісійної винагороди, яка видається за реалізацію товару, приховується від оподаткування.

7. Ухилення від сплати податків шляхом заниження якості, кількості і ціни товару, прийнятого підприємством для подальшої реалізації. Уже після реалізації товару проводиться оформлення документів про його уцінку (зниження ціни реалізації) через тривале збереження, втрату товарного вигляду, несприятливі погодні умови тощо.

8. Ухилення від сплати податків шляхом неоформлення документів про прийнятий на реалізацію товар і реалізація протягом тривалого періоду часу необлікованих товарів.

9. Ухилення від сплати податків шляхом фальсифікації даних про кількість реалізованих товарів і одержання, у зв'язку з цим, грошових коштів.

10. Ухилення від сплати податків шляхом здійснення платіжних операцій через обліковий або кодований рахунок з метою укриття об'єктів оподаткування.

11. Ухилення від сплати податків на прибуток шляхом фальсифікації даних підприємства про витрати на реконструкцію і модернізацію активної частини основних фондів.

12. Ухилення від сплати податків шляхом неоприбуткування одержаної виручки і невідображення в бухгалтерських обліках реалізації товарів, виконаних робіт, наданих послуг.

13. Ухилення від сплати податків шляхом укриття об'єктів оподаткування і подання в податкову адміністрацію свідчень про тимчасове припинення виробництва та господарських операцій.

14. Ухилення від сплати податків шляхом заниження обсягу виконаних робіт, завищення ціни куплених товарів.

15. Ухилення від сплати податків на прибуток шляхом фальсифікації документів про виконання науково-дослідних, проєктно-дослідних, експериментально-конструкторських робіт.

16. Ухилення від сплати податків шляхом невключення в оподаткований прибуток грошових коштів, отриманих від проведення нереалізаційних операцій (товарний, комерційний, фінансовий кредит тощо).

17. Ухилення від сплати податків шляхом завищення чисельності певної категорії робітників на підприємстві, що надає право користуватися пільгами.

18. Ухилення від сплати податків шляхом внесення у звітність завищених даних про частину іноземного капіталу (інвестицій) в уставному фонді підприємства з іноземними інвестиціями чи його відчуження раніше встановленого строку.

19. Ухилення від сплати податків шляхом дострокового припинення дії договору страхування робітників за рахунок коштів підприємства.

20. Ухилення від сплати податків шляхом оформлення договорів страхування робітників за рахунок коштів підприємства в рахунок взаєморозрахунків.

21. Ухилення від сплати податків шляхом невідображення даних про наявність на обліку суб'єкта підприємницької діяльності транспортних засобів.

22. Ухилення від сплати податків шляхом заниження суми прибутку під виглядом відрахувань у благодійні фонди та інші організації.

23. Ухилення від сплати податків шляхом зменшення прибутку на суму виплаченої зарплати по фіктивних договорах, узгодженнях.

24. Ухилення від сплати податків шляхом укладання значної кількості угод (здебільшого за готівковий розрахунок) у звітний період, та офіційного припинення діяльності підприємства.

25. Ухилення від сплати податків шляхом укриття операцій, які проводились з давальницькою сировиною.

26. Ухилення від сплати податків шляхом заниження кількості і суми проводжених операцій в обмінних пунктах валюти.

27. Ухилення від сплати податків шляхом недовнесення одного з видів податку.

28. Ухилення від сплати податків при здійсненні взаєморозрахунків у натуральній формі.

29 Ухилення від сплати податків при здійсненні страхової діяльності шляхом зменшення прибутку.

30. Ухилення від сплати податків шляхом завищення фактичних витрат, які включаються у собівартість реалізованої продукції (робіт, послуг).

31. Ухилення від сплати податків шляхом оформлення фіктивних документів про сплату робіт (послуг) консультаційного та інформаційного характеру, пов'язаних із забезпеченням та реалізацією продукції.

32. Ухилення від сплати податків шляхом невключення в оподаткований прибуток грошових коштів, отриманих від здачі майна в оренду – оперативна і фінансова оренда (лізинг).

33. Ухилення від сплати податків шляхом заниження в первинних документах даних про виручку.

Ознаки податкового злочину бувають:

1) явні, достатньо очевидні: а) повна невідповідність реальної господарської діяльності її документальному відображенню; б) невідповідність записів у бухгалтерських документах: первинно-облікових; обліково-звітних; в) наявність матеріальних підробок у документах (дописки, виправлення, підчистки, заміна сторінок тощо); г) знищення бухгалтерських документів (первинних, облікових, звітних); д) інсценування нещасного випадку (пожежа, затоплення та ін.) чи банкрутство;

2) неявні – це будь-які порушення, які можуть трактуватися як відсутність професіоналізму, недбалість, але можуть бути й ознаками злочину. До них відносять такі порушення: а) правила ведення обліку та звітності; б) правила ведення касових операцій; в) правила списання товарно-матеріальних цінностей; г) правила документообігу; д) технологічної дисципліни.

Існують два етапи *перевірочних дій:* перший етап – первинна інформація, отримана негласним (секретним) шляхом; другий етап – первинні дані про ознаки злочину, отримані з відкритих та офіційних джерел (документів податкових інспекцій, висновків аудиторських служб, актів ревізорів, від засобів масової інформації).

У першій ситуації перевірка здійснюється таємно – це негласне спостереження за переміщенням та збутом товарно-матеріальних цінностей, сировини, продукції, вивчення документообігу, огляд приміщень, транспорту, спілкування з працівниками тощо.

У другій – проводяться відкриті (гласні) перевірочні дії, такі як: ревізії, аудиторські перевірки за завданням податкової міліції, інспекції, служби боротьби з економічними злочинами (БЕЗ); запити та перевірки податкової інспекції, огляди приміщень та документів працівниками податкової міліції та БЕЗ; отримання зразків сировини, напівфабрикатів та готової продукції шляхом «контрольних закупок»; отримання пояснень від матеріально відповідальних та інших посадових осіб. Усі ці заходи проводяться до відкриття кримінального провадження.

102. Побудова і перевірка версій, планування розслідування кримінальних проваджень про ухилення від сплати податків

Типові версії використовуються для побудови загальних та часткових, у конкретному провадженні при розслідуванні податкових злочинів:

1. Приховування оподаткованого прибутку здійснювалося за допомогою завищення даних про матеріальні затрати та незаконне списання обладнання та запасів.

2. Приховування об'єктів оподаткування здійснювалося за рахунок заниження виручки (доходу) в обліково-звітних документах.

3. Приховування оподаткованого прибутку здійснювалось шляхом фіктивного збільшення боргів, перераховуванням коштів підприємству, що користується пільгами на законних підставах.

4. Мало місце списання боргів з податків на третю особу з розрахунком на її банкрутство (заплановане або вже існуюче).

З урахуванням криміналістичної характеристики розглянутих злочинів та приведених вище типових версій у розвитку кожної з них можуть бути висунуті як загальні, так і часткові версії, основані на конкретних даних, зібраних у провадженні.

Так, наприклад, за версією про приховування оподаткованого прибутку шляхом заниження виручки (доходу) загальними версіями, які стосуються способів скоєння злочину і його суб'єктів, будуть такі:

1. Заниження виручки здійснювалося шляхом внесення перекручених відомостей в обліково-звітну документацію.

2. Найбільш ймовірно, що суб'єктами цих дій були керівник підприємства і головний (старший) бухгалтер.

3. Перекручення відомостей про виручку здійснювалося шляхом заниження кількості придбаних товарів, заниження ціни реалізації товарів (послуг) шляхом оплати товаром (бартер).

4. Були відкриті та існують незареєстровані торгові точки.

5. До первинних облікових і звітних документів внесені фіктивні записи, наявні ознаки як інтелектуальних, так і матеріальних підробок.

Поряд з версіями, які стосуються здебільшого роботи з документами, можуть бути висунуті і версії щодо вивчення особистих якостей суб'єктів злочину, їх дій, зв'язків.

Подібні версії можуть стосуватися обставин створення підприємства, його структури і статусу керівника цього підприємства, головного бухгалтера, їх матеріального становища, умов життя, їх соціальних зв'язків (включаючи і злочинні), взаємозв'язок з ревізорами, аудиторами, податковими інспекторами і працівниками податкової міліції. У версіях повинно бути відображено: коли і ким проводилася остання документальна перевірка; які її результати; яким чином зацікавлені особи пояснюють приховування прибутку.

Після побудови загальних і типових версій складається план роботи з визначенням обставин, які потрібно встановити, характеру та послідовності виконуваних для цього дій. Заплановані дії можуть бути: 1) організаційними; 2) оперативно-розшуковими; 3) слідчими.

I. Організаційні дії – це дії, які вимагають для свого здійснення тривалого часу і тому, як правило, на початку розслідування планується виконати таку роботу:

1. Організація проведення документальних ревізій (якщо ця робота не проводилася до відкриття кримінального провадження).

2. Інвентаризація матеріальних цінностей.

3. Запити до вищих організацій.

4. Запити в інформаційні центри й обліки.

5. Запити в податкові інспекції.

II. Оперативно-розшукові заходи з:

1. Використанням негласних сил і засобів, спрямованих на встановлення осіб, причетних до злочину, і які брали участь у фінансово-господарських операціях.

2. Встановлення обставин скоєння податкового злочину.

3. Встановлення місцезнаходження документів.

III. Слідчі дії

1. Підбір відповідних спеціалістів, допомога яких буде необхідна під час: дачі завдань ревізорам про проведення документальних ревізій; огляду документів; допиту свідків, підозрюваних, обвинувачених; провадження судово-бухгалтерських експертиз; отримання від них консультацій, порад, рекомендацій.

2. Розподіл і систематизація первинних документів, облікових реєстрів, документів бухгалтерської звітності.

3. Створення слідчих груп для розслідування кримінального правопорушення.

4. Підбір і вивчення спеціальної літератури і документів, ознайомлення з якими необхідне для розслідування кримінальних проваджень цієї категорії.

5. Складання і розробка різноманітних схем, в яких необхідно відобразити всі механізми скоєння злочинів про ухилення від сплати податків.

Крім того, розробляються схеми зв'язків усіх співучасників кримінального правопорушення між собою.

103. Тактика і методика проведення окремих слідчих дій з податкових злочинів. Призначення і проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях про податкові злочини

Першочерговими слідчими діями при розслідуванні податкових злочинів є: дослідження документів, обшук, слідчий огляд, допит, проведення експертиз.

При *дослідженні документів* слідчий знайомить з документами, які використовують при веденні обліку, вивчає й аналізує нормативні акти, що регламентують порядок провадження обліку і документообіг. Вивчаючи документи, слідчий тим самим розкриває механізм здійснення ухилення від сплати податків, планує виконання заходів організаційного, процесуального й оперативного характеру.

При дослідженні документів слідчий особливу увагу звертає на виявлення ознак, які свідчать про підробку документів: спосіб виготовлення бланку документа; ознаки зміни першопочаткового змісту тексту документа (підчистка, дописка, допечатка, виправлення); ознаки травлення, змивання; ознаки підробних кліше, печаток і штампів, технічного копіювання підписів посадових осіб тощо.

Під час аналізу змісту, який міститься в документі, звертають увагу на відповідність (невідповідність) різних відображень одних і тих же господарських операцій. В усіх взаємопов'язаних документах зіставляються підсумкові записи, наприклад між записами в документах обліку і в звітних реєстрах (так звані зустрічна і взаємна перевірка).

Якщо правилами передбачено виготовлення документа (первинного, облікового) в декількох екземплярах, то перевіряють і зіставляють всі екземпляри такого документа. Оглядають і документи (графіки), які виконуються контрольними приладами (графічний, цифровий матеріал).

Іншим способом дослідження документів та документальних даних виділяються такі: контрольні співставлення даних про рух товарно-матеріальних цінностей; зустрічна перевірка документів, що знаходяться в різних організаціях; відтворення кількісно-сумового обліку, коли потрібні відомості не тільки про вартість проданих товарів, а й про їх кількість.

На первинній стадії розслідування *обшук* проводиться для виявлення і вилучення прихованих офіційних документів, а також чорнових записів, всіляких записок, номерів телефонів і прізвищ осіб, з якими пов'язані у своїй діяльності підозрювані, та інших документів. Фактор несподіванки при обшуках у провадженнях про податкові злочини незначний. Звідси не завжди позитивними є і результати даної слідчої дії. Разом з тим обшуки слід проводити, так як завдяки ним можуть бути виявлені і вилучені важливі документи.

Як свідчить практика, найбільш ефективними виявляються обшуки за місцем проживання (керівника, головного бухгалтера) в їх гаражах, на дачах, в підсобних приміщеннях, в автомобілях тощо. У ході обшуку вилучаються чорнові записи, неофіційна облікова документація, документи, що містять необумовлені виправлення, підчистки, допечатки.

Часто подібні неофіційні облікові документи дозволяють встановити справжнє значення та обсяг тієї чи іншої фінансово-господарської операції. Ці документи роблять можливим співставлення даних неофіційного обліку з даними бухгалтерської

звітності. Виявлені відхилення можуть свідчити про приховування оподаткованого об'єкта, про ухилення від сплати податку.

У провадженнях про податкові злочини частіше всього *слідчий огляд* здійснюється відносно документів, в яких відображені фінансово-господарські операції. До такого огляду необхідно ставитися з урахуванням його специфіки і доцільно залучати відповідного спеціаліста. В ході огляду документа встановлюють: вид документа (договір, накладна, рахунок-фактура тощо); ким і коли виданий, виготовлений документ; ознаки зовнішнього вигляду (папір, фабрика, спосіб нанесення тексту) документа; зміст документа (які факти і обставини, важливі для розслідування, відображені в документі; ознаки змін тексту в документі, його реквізитів, зовнішній вигляд.

При вивченні зовнішнього вигляду документа слідчий повинен звернути увагу на відповідність форми документа загальноприйнятій для таких документів. При огляді документів термінової звітності необхідно звернути увагу на номери і дати видачі, чи зареєстровано документ у відповідному журналі обліку. При цьому доцільно перевірити правильність розрахунків у документах та їх відповідність пред'явленим вимогам.

Слідчому огляду підлягають також: складські території; виробничі площі; транспортні і підсобні приміщення; кабінети керівника і головного бухгалтера.

У провадженнях про податкові злочини *допит* доцільно починати з осіб, які виявили порушення при здійсненні перевірки діяльності платника податку. Це можуть бути: працівники податкових органів; ревізори; аудитори. Допит цих осіб дозволяє встановити обставини виявлення податкового злочину, зрозуміти суть виявленого порушення податкового законодавства.

Допит вказаних осіб не є особливо складним, так як вони зацікавлені в результаті справи і дають правдиві свідчення. Враховуючи професійну підготовку допитуваних, слідчому доцільно використовувати контакт з цими людьми для кращого розуміння допущених платником податку порушень і встановлення причинного зв'язку цих порушень з діями щодо ухилення від сплати податків. Наступною категорією допитуваних осіб повинні бути

бухгалтерські працівники, що займаються безпосереднім обліком господарської діяльності і складанням звітності. Потім допитуються касири, комірники, експедитори, що оформляли різні первинні документи, продавці та інші особи.

У процесі їх допиту слідчий з'ясовує порядок ведення бухгалтерського обліку, пред'явлень звітності, порядок надходження, зберігання, збуту товарно-матеріальних цінностей, порядок здачі грошової виручки в касу, місце можливого знаходження неофіційних документів. Як правило, більшість цих свідків не зацікавлені в приховуванні істини і дають правдиві показання. Та все ж певна частина їх може перекрутити окремі факти, піддавшись умовлянню зацікавлених осіб.

Важливі показання можуть дати секретарі, водії вантажівок, працівники охорони, працівники, що задіяні в процесі виробництва, та інші. За їх допомогою можна встановити правдиві обставини проведення господарських операцій (кількість реалізованої продукції, обставини її завантаження, транспортувань, розвантаження), справжній стан справ в організації, можливі місця зберігання не прийнятих за документами товарів, матеріалів. На цю категорію свідків може бути здійснено вплив з боку зацікавлених осіб, тому доцільно не зволікати з цим допитом, а допитати їх відразу.

Цінними можуть стати показання від свідків, до яких входять працівники інших підприємств чи організацій-партнерів підприємства платника податку. Ці свідки повідомляють інформацію про укладені договори, господарські закупки, реалізацію, транспортування, розрахунок тощо. Свідками можуть виступати комерційні директори, експедитори й інші особи.

При розслідуванні податкових злочинів основними *експертизами* є: техніко-криміналістична експертиза; почеркознавча експертиза рукописного тексту; графічна експертиза підписів; технічні дослідження машинописних і принтерних текстів, відтисків печаток і штампів; судово-бухгалтерська експертиза; судова фінансово-економічна експертиза; судово-товарознавча експертиза; комплексна експертиза; експертиза матеріалів, речей і виробів.

104. Особливості розслідування зловживання владою або службовим становищем

У кримінальному законодавстві України передбачено відповідальність за посягання на чуже майно шляхом його привласнення чи розтрати, а також зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ст. 191 КК України). У такий спосіб кримінальний закон називає три форми розкрадання, об'єднані ст. 191 КК: 1) привласнення – незаконне безоплатне утримання майна, ввіреного винному, або майна, яке перебуває в його віданні на законній підставі; 2) розтрата – незаконне безоплатне відчуження, використання та витрачення майна, що було ввірене винному або перебувало в його віданні; 3) зловживання службовим становищем – використання особою організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій всупереч інтересам служби для незаконного безоплатного обернення чужого майна на свою користь або користь інших осіб. Ці посягання в криміналістиці іноді іменують службовими розкраданнями. Така категорія злочинів передбачає наявність особливого ставлення суб'єкта злочину до майна, яке йому ввірене, перебуває в його віданні, або особа внаслідок службового становища має певні повноваження щодо цього майна.

Предметом злочинного посягання є майно, що перебуває в правомірному володінні або віданні винного. Предметом посягання найчастіше виступають грошові кошти, валютні цінності, цінні папери (облігації, акції, сертифікати, чеки, векселі та ін.), товари, готова продукція, сировина, матеріали, напівфабрикати, об'єкти нерухомості тощо.

Спосіб розкрадання – це образ злочинної діяльності, що полягає в системі дій зі створення умов для розкрадання, вилучення майна та обернення його на свою користь або користь інших осіб, а також з приховування кримінального правопорушення. У процесі розкрадання злочинці вчиняють різні комплекси (або серії) дій, які можуть стосуватися готування, вчинення або приховування. Обрання способу розкрадання залежить від сфери господарської діяльності, стану обліку на певному підприємстві чи організації, характеру предмета злочинного посягання, особливостей особи розкрадачів.

Підготовка до розкрадання може охоплювати: 1) обрання предмета посягання; 2) формування складу злочинної групи (у тому числі організованої) і визначення функцій кожного з її учасників; 3) моделювання можливих способів створення резервів для розкрадання; 4) підшукування каналів збуту та реалізації викраденого; 5) визначення надійних способів маскування розкрадання тощо.

Підготовка до вчинення розкрадання може полягати у збиранні інформації про надходження грошових коштів на підприємство; пошуку транспортних засобів; вивченні пропускної системи підприємства; виготовленні бланків відповідних документів і підробленні їх реквізитів; розробленні плану вчинення кримінальних правопорушень.

Існують різні способи *заволодіння* чужим майном. До типових можуть бути віднесені: розтрата грошових коштів, які були одержані під звіт; оплата фактично невиконаних робіт; одержання грошових коштів з підприємства за підробленими документами; фальсифікація результатів інвентаризації; привласнення готової продукції підприємства; неповне оприбуткування матеріальних цінностей, що надходять; незаконні виплати службовим особам за рахунок коштів організації премій, винагород, допомоги особам, які на це не мали права. Способи розкрадань обумовлені різними чинниками: технологією виробництва продукції, особливостями документообігу, відсутністю належного контролю, вимогами, які існують у певній галузі виробництва, тощо.

Приховування розкрадань у більшості випадків пов'язане з оформленням відповідних документів чи внесенням підроблених записів або, навпаки, ігноруванням складання документів. Необхідно пам'ятати, що створення неврахованих надлишків не відображається в документах. Прийомами приховування слідів кримінального правопорушення можуть виступати повне або часткове підроблення документів, їх знищення, підпал приміщення та інсценування пожежі, інсценування крадіжки (створення фальшивих слідів, що свідчать про вчинення крадіжки).

Особа розкрадачів характеризується специфічним комплексом ознак. Розкрадачами виявляються: службові та матеріально

відповідальні особи, особи, які виконують управлінські функції. Причому суб'єктом привласнення та розтрати може бути як приватна особа, так і службова. Суб'єктом заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем може бути тільки службова особа. Розкрадання в більшості випадків вчиняються групою осіб. Дані про особу розкрадачів охоплюють відомості про їх службове становище, зв'язки з іншими учасниками злочину, рольові функції у розкраданні кожного співучасника, професійні навички злочинців, їх соціально-психологічні якості та ін. Розкрадачам притаманний високий освітній та інтелектуальний рівень, належна професійна підготовка, знання технології виробництва. До злочинної діяльності можуть залучатися корумповані співробітники правоохоронних і контролюючих органів, досвідчені економісти, технологи, юристи та ін.

До *обстановки вчинення* розкрадання можуть бути віднесені: неналежний контроль за збереженням майна; прогалини в бухгалтерському обліку і звітності; можливості неконтрольованої зміни технологічного процесу; невисокий рівень господарської діяльності та ін. Обстановка злочину зумовлена специфікою фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації.

Типові сліди розкрадань містяться в різних документах (наприклад, бухгалтерських або організаційно-управлінських). Дії розкрадачів можуть відображатися на різних матеріальних об'єктах. До слідів у широкому розумінні слова може бути віднесено невраховану продукцію або відсутність товарно-матеріальних цінностей у разі її нестачі.

Типовими обставинами, що підлягають з'ясуванню в перебігу розслідування розкрадань, є:

1) чи мало місце вилучення чужого майна; чи встановлені нестача або надлишки товарно-матеріальних цінностей;

2) яка форма розкрадання обрана злочинцем (привласнення, розтрата, заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем);

3) який спосіб розкрадання було застосовано; чи використовувалися і які саме підготовчі дії та дії щодо приховування злочину;

4) що є предметом злочинного посягання (грошові кошти, цінні папери, готова продукція, сировина та ін.); чи вчинено розкрадання оприбуткованого або неоприбуткованого майна;

5) хто є розкрадачем; яке коло осіб, що беруть участь у розкраданнях; яким чином розподілялися функції серед учасників розкрадання; чи вчинено розкрадання організованою групою;

6) яка тривалість злочинної діяльності; чи вчинено розкрадання повторно; який загальний часовий період розкрадання, час вчинення окремих епізодів злочинної діяльності;

7) де були вчинені різні епізоди розкрадань; яка поширеність розкрадання;

8) які розміри викраденого та заподіяного збитку;

9) чи існує зв'язок розкрадання з іншими злочинами (даванням хабарів, зловживанням службовим становищем, ухиленням від сплати податків);

10) чи був зв'язок розкрадачів з корумпованими особами контролюючих і правоохоронних органів;

11) як чинники обстановки злочину вплинули на вчинення розкрадання;

12) які причини та умови, що сприяли вчиненню розкрадань.

Для початкового етапу розслідування розкрадань характерні такі *типові ситуації*: 1) виявлено нестачу товарно-матеріальних цінностей, відомі матеріально відповідальні особи, однак незрозуміло – чи виникла нестача як результат розкрадання; 2) виявлено невраховані надлишки у матеріально відповідальних осіб. Причина виникнення таких надлишків невідома; 3) виявлено підроблення документів бухгалтерського обліку та інших.

На початковому етапі розслідування можуть бути висунуті такі *версії*: 1) розкрадання дійсно має місце (у формі привласнення чи розтрати або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем); 2) розкрадання не було, нестача утворилася як результат крадіжки; 3) розкрадання не було, нестача виникла як результат природних причин (наприклад, усихання або утрушування); 4) розкрадання не було, надлишок виник як результат помилки при одержанні продукції; 5) має місце інший злочин (наприклад, фіктивне банкрутство); 6) вчинено правомірний цивільно-правовий правочин.

Комплекс слідчих дій початкового етапу розслідування зумовлений слідчою ситуацією. Разом з тим особливе значення при розслідуванні розкрадань мають такі слідчі дії, як: тимчасове вилучення документів або зразків сировини, готової продукції; слідчий огляд документів; допит підозрюваних; допит свідків; обшук; огляд приміщень; призначення судових експертиз. Можуть бути проведені й інші слідчі дії.

Слідчий огляд документів здійснюється з метою вивчення законності та повноти операції, змісту та наявності необхідних реквізитів, виявлення ознак підроблення. Документи повинні вивчатися з погляду їхньої відповідності нормативним актам, зіставлення з іншими документами.

У процесі розслідування досить часто проводять слідчі огляди приміщень (складських, виробничих, підсобних, торговельних).

При розслідуванні розкрадань важливе значення має *допит підозрюваного*. Допит підозрюваного у справах про розкрадання передбачає ретельну підготовку до цієї слідчої дії. При цьому слід вивчити нормативні акти, що регулюють діяльність підприємства, організації або установи, документи, матеріали дослідчої перевірки. Така інформація може з успіхом використовуватися в перебігу допиту, оперуванні даними, пред'явленні тих чи інших доказів на допиті. При допиті підозрюваних можуть бути з'ясовані такі питання: який предмет діяльності підприємства; яким чином організовано бухгалтерський облік; хто відповідає за роботу канцелярії; які особливості технологічного процесу на підприємстві; чи здійснювалися вдосконалення технологічного процесу та у чому вони полягали; які умови зберігання товарно-матеріальних цінностей; хто має доступ до майна тощо. У тих випадках, коли перевіряється версія про розкрадання, що вчинене шляхом створення неврахованих надлишків, у підозрюваних осіб можуть бути також з'ясовані: ким, коли і яким чином створювалися надлишки, з якого матеріалу, де і в який спосіб вони реалізовувалися, хто входив до злочинної групи, як розподілялися

злочинні доходи, куди вони вкладалися, як розподілялися функції між учасниками групи, скільки часу здійснювалася злочинна діяльність, чи надавали допомогу корумповані чиновники та ін.

При розслідуванні розкрадань повинні бути *допитані свідки*. Існують три основні групи свідків: 1) особи, які можуть виявитися відповідальними за потурання розкраданням (бухгалтери, ревізори, керівники підприємств, установ чи організацій); 2) матеріально відповідальні особи; 3) особи, які стикаються з тими, хто вчиняє розкрадання.

Під час ***обшуку*** можуть бути виявлені документи, чорнові записи, електронні документи, предмети, що мають значення для встановлення істини у кримінальній справі. Обшук провадиться також з метою виявлення викраденого майна. Якщо розкрадання вчинено групою осіб, доцільно проводити групові обшуки.

На початковому етапі розслідування найбільш часто призначаються такі *судові експертизи:* судово-економічні (судово-бухгалтерські), судово-товарознавчі, судово-технологічні, судово-почеркознавчі, технічні експертизи документів та ін. Так, завданням судово-економічної експертизи є встановлення: документальної обґрунтованості нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду та місця їх утворення, а також розміру заподіяної матеріальної шкоди; правильності документального оформлення операцій щодо приймання, зберігання, реалізації товарно-матеріальних цінностей і руху грошових коштів; відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативних актів; недоліків в організації бухгалтерського обліку та ін. Судово-технологічна експертиза допомагає встановити вплив зміни технології виробництва на якість виробів, можливу економію сировини, її фактичні витрати під час виготовлення певного виробу готової продукції тощо.

105. Особливості розслідування службової недбалості

Злочинна службова недбалість є діяння, вчинене з необережності, здебільшого у сфері службової діяльності, являє собою значну суспільну небезпеку (ст. 367 КК України).

Невиконання службових обов'язків виявляється в бездіяльності особи в умовах, коли вона була зобов'язана і могла здійснити дії, що належать до кола її службових обов'язків.

При розслідуванні таких злочинів необхідно встановити:

– у чому полягає факт службової недбалості;

– чи є такий факт одноразовим або має місце тривала бездіяльність;

– чи належать до службових обов'язків дії, невиконання яких призвели до службової недбалості;

– підстави та обставини призначення на цю посаду особи;

– види майна і характер заподіяних збитків;

– кому конкретно заподіяний істотний збиток;

– чи міг обвинувачений вжити необхідних заходів для усунення або запобігання шкоди тощо.

Початковий етап розслідування цього злочину включає в себе:

1. Огляд матеріальних цінностей, яким заподіяний збиток.

2. Місце збереження цінностей з метою встановлення їхньої кількості, характеру, ступеня ушкодження, умов збереження тощо.

3. Висунення версії щодо характеру і розміру збитків, причин, що призвели до таких наслідків.

4. Допит свідків.

5. Допит обвинувачених.

6. Проведення судових експертиз: судово-товарознавчої, судово-технологічної, судово-технічної, судово-економічної, криміналістичної (для дослідження документів).

106. Особливості криміналістичної характеристики та розслідування одержання неправомірної вигоди або незаконного збагачення

Частина 2 статті 368 КК України передбачає відповідальність за одержання службовою особою неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вчинення чи невчинення в інтересах того, хто дає неправомірну вигоду, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища.

Основними елементами криміналістичної характеристики одержання неправомірної вигоди службовою особою є:

– спосіб вчинення та приховування злочину;

– типова слідова картина;

– час і місце вчинення злочину;

– особа злочинця.

Спосіб вчинення та приховування злочину. Способи одержання неправомірної вигоди досить різноманітні, тому що охоплюють значний діапазон устремлінь різних осіб у тій чи іншій сфері службової діяльності. Поряд із традиційними способами давання неправомірної вигоди, що мали місце в соціалістичному суспільстві, у сучасний період ці способи стали більш витонченими, як правило, пов'язаними з діяльністю комерційних структур, банків, реєстраційних органів та ін.

За своїм змістом неправомірна вигода може мати різний характер. Так, неправомірна вигода, що дається за певні дії або бездіяльність до їх вчинення, розглядається як підкуп. Якщо неправомірна вигода дається після виконання певних дій, про які домовлялися, то вона розглядається як винагорода. Неправомірна вигода може мати характер систематичної винагороди за загальне заступництво, систематичне сприяння у здійсненні будь-якої діяльності тощо.

Одержання неправомірної вигоди як злочин відрізняється високою латентністю, що ускладнює розслідування таких злочинних дій. Розглядуваний злочин завжди оточений таємницею, оскільки в ньому бере участь, як правило, дві особи – яка надає

неправомірну вигоду, і яка отримує цю неправомірну вигоду. Вони однаково зацікавлені в приховуванні вчиненого. Тому проявами вчиненого злочину можуть бути факти й обставини, що свідчать про явну невідповідність тих чи інших домагань особи й отриманих вигод. Такі обставини завжди викликають підозри і зазвичай досить обґрунтовані.

Одержання неправомірної вигоди може мати різні форми, зокрема, це отримання коштовних подарунків (житлових будинків, квартир, гаражів, транспортних засобів, меблів, одягу); грошей (у тому числі – валюти); цінних паперів; всіляких вигод матеріального характеру – закордонних туристичних поїздок, сприяння в одержанні кредитів під занижену процентну ставку, придбання товарів за низькими цінами, оплата за вступ і навчання дітей у закордонних й вітчизняних навчальних закладах, виплата завищених гонорарів за публікації, оплата теле- та радіочасу з метою розміщення реклами службової особи, сприяння в проведенні виборчої кампанії, конкурсів краси та інших престижних конкурсів, сприяння у призначенні на вищу посаду тощо.

Одержання неправомірної вигоди, що ретельно приховується його суб'єктами, є досить очевидним, хоча і складно доказуваним злочином. Дійсно, якщо звернутися до результатів злочинного діяння, стає очевидним, що воно не може мати місця в законних правомірних формах. Так, наприклад, вступ дуже слабкого абітурієнта до престижного вищого навчального закладу викликає підозру щодо того, що в цьому випадку мало місце одержання неправомірної вигоди. Призначення на відповідальну посаду особи, мало підготовленої до цього, всупереч іншим гідним особам викликає не тільки здивування, а цілком природну підозру про те, що в цьому разі не обійшлося без одержання неправомірної вигоди. Це ж положення стосується всіх інших обставин, пов'язаних з необґрунтованим одержанням значимих результатів за відсутності до того правомірних можливостей.

Способи приховування одержання неправомірної вигоди вирізняються двома групами чинників: з одного боку, суб'єктивними інтересами й можливостями особи, яка надає неправомірну вигоду,

з іншого – об'єктивною обстановкою, що сприяє розглядуваному злочину. Залежно від названого одержання неправомірної вигоди набуває найрізноманітнішого характеру. Водночас способи його приховування багато в чому залежать від сфери діяльності осіб, де факти одержання неправомірної вигоди мають місце. Незважаючи на різноманіття структур, де ті чи інші дії можуть бути вчинені (не вчинені) за неправомірну вигоду, способи приховування цього злочину досить типові і полягають у такому:

1. Підробка в документах або створення нових документів, що відображають прийом на роботу, просування по службі.

2. Створення фіктивних реєстраційних документів, що фіксують, відображають одержання квартири, оформлення кредиту.

3. Виправлення дат, підробка підписів у документах, що фіксують створення приватних підприємств, комерційних структур тощо.

4. Підробки, що допускаються в письмових документах, пов'язаних зі вступом до вищих навчальних закладів (наприклад, виправлення помилок у письмових роботах з метою завищення екзаменаційної оцінки тощо).

5. Особисті вказівки відповідальному секретареві про необхідність прийняти певних осіб до вищого навчального закладу, маючи на меті посадову залежність останнього від ректорів, проректорів та інших відповідальних осіб.

6. Прийняття неправомірних управлінських рішень про надання монопольного права торгівлі певними товарами шляхом оформлення протоколів неіснуючих зборів, видання наказів, розпоряджень, що явно суперечать наявній практиці.

7. Створення документів на аукціонну ціну будинків і споруд при передачі їх комерційним структурам як явно збиткових, однак прихованих неіснуючими недоліками останніх і відсутністю бажаючих запропонувати вищу ціну на аукціоні.

8. Поширення відомостей про сувору дисципліну в тій чи іншій установі, законослухняність її керівників, непідкупність окремих чиновників, що створює маскувальну «ширму» отриманню неправомірної вигоди під її прикриттям.

Слід зазначити, що наведені чинники не вичерпують усіх можливих варіантів приховування одержання неправомірної вигоди; більше того, названі форми удосконалюються, оскільки законодавство, яке регулює сучасні суспільні відносини, недосконале, має безліч прогалин, що використовуються окремими особами в злочинних цілях.

Об'єктивними чинниками, що визначають приховування одержання неправомірної вигоди, є відсутність суворої регламентації діяльності підприємств та установ, недостатній контроль з боку вищих органів або повна його відсутність, зміни в законодавчих актах, які створюють умови для використання окремих прогалин з метою одержання нібито правового підґрунтя для приховування злочинної діяльності тощо.

Найтиповішими *слідами*, що становлять слідову картину при розслідуванні одержання неправомірної вигоди, можуть бути:

а) гроші та коштовні речі, передані одержувачу неправомірної вигоди;

б) чеки, товарні ярлики, етикетки від предметів, переданих одержувачу неправомірної вигоди;

в) сліди речовин з предмета неправомірної вигоди на одязі та тілі одержувача (наприклад, в одному випадку на одязі одержувача неправомірної вигоди було виявлене волосся переданої як неправомірної вигоди ведмежої шкіри);

г) сліди рук давальника неправомірної вигоди на окремих предметах обстановки кабінету одержувача неправомірної вигоди при його заяві, що названа особа ніколи не відвідувала його кабінету;

д) сліди пальців рук на предметі неправомірної вигоди давальника й одержувача, при їх заяві, що вони не перебувають ні в яких взаємовідносинах;

е) сліди в транспортних засобах осіб, які брали участь у передачі й одержанні неправомірної вигоди – у машині давальника або одержувача при запереченні подібної зустрічі й передачі неправомірної вигоди;

ж) сліди взуття, транспортних засобів у місцях зустрічі, слини на залишених недопалках сигарет.

Сліди одержання неправомірної вигоди можуть мати також і упредметнений та документальний характер. Останнє має місце за обставин, коли передача неправомірної вигоди знаходить своє відображення в певних документах, що підтверджують незаконну діяльність (дії) службової особи або вуалюють певні протизаконні дії за надані послуги чи вигоди. До таких документів можуть бути віднесені:

а) ощадні книжки, перекази, квитанції магазинів тощо як дій, що свідчать про передачу неправомірної вигоди;

б) протоколи засідань, посвідчення про відрядження, які відображають факти незаконних дій, вчинених за неправомірну вигоду;

в) рахунки ресторанів, готелів, документи про одержання путівок, що відбивають рівень взаємовідносин давальника й одержувача неправомірної вигоди;

г) документи, які фіксують одержання квартири, кредиту, купівлю автомашини та ін. (так звані реєстраційні документи);

д) розпорядження, протоколи засідань про надання монопольного права торгівлі певними товарами (так звані управлінські документи);

е) документи, що відображають дії давальника неправомірної вигоди в інтересах одержувача, зафіксовані в бухгалтерських документах про одержання премії, заробітної плати, видачу позики, путівки для відпочинку тощо (так звані бухгалтерські документи);

ж) особисті записи давальника й одержувача неправомірної вигоди, які фіксують ті чи інші обставини, пов’язані з одержанням або дачею неправомірної вигоди (листи, записки), у тому числі й такі, в яких факт одержання неправомірної вигоди завуальовано іншими найменуваннями (наприклад, послання від особи та ін.);

з) записи телефонних переговорів, одержані в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Час і місце вчинення злочину. Одержання неправомірної вигоди може відбуватися в будь-який час – як у денний, так і у вечірній. Багато в чому вибір часу залежить від місця вчинення злочину. Наприклад, якщо одержання неправомірної вигоди відбувається в службовому кабінеті, то, зазвичай, це трапляється

впродовж робочого часу. Якщо як місце одержання неправомірної вигоди обрано готель, ресторан, то час обирається вечірній або нічний.

Місце передачі неправомірної вигоди визначається залежно від того, який характер вона має – упредметнений (матеріальні цінності, гроші, коштовності та ін.) або неупредметнений (різні розпорядження, накази, ліцензії комерційних підприємств, дозволи на видачу позичок тощо).

Місцем передачі хабара, що має упредметнений характер, можуть бути:

– службовий кабінет посадової особи;

– квартира, дача або машина давальника чи одержувача;

– ресторани, бари, громадський транспорт, сауни, в яких відбуваються як заплановані, так і незаплановані зустрічі давальника й одержувача;

– номера готелів або службових приміщень, про зустріч у яких домовлялися давальник з одержувачем;

– умовні місця в парках, на вулиці, у магазині, у потязі та інших місцях, про які заздалегідь домовилися учасники злочину.

Що ж стосується неправомірної вигоди, яка має неупредметнений характер, то місцем вчинення злочину, як правило, є та організація, відомство, структура, де відбувається оформлення тієї або іншої документації, характер якої має форму неправомірної вигоди.

Особа злочинця. Одержувачами неправомірної вигоди переважно є особи, які займають відповідальне службове становище з більшими владними повноваженнями, ніж рядові службовці. Вони бувають пов’язані за родом своєї діяльності з представниками комерційних структур. Як правило, це люди з вищою освітою та високим рівнем професійного досвіду і знань; вони працюють у державних, а також комерційних і некомерційних громадських організаціях, установах і підприємствах, наприклад, на посаді президента фонду, генерального директора товариства.

У цьому аспекті певного значення набуває психологічна сторона владних повноважень, до яких посадовець ставиться по-різному. У психології прийнято розрізняти три основні типи

ставлень до владних повноважень, якими наділена особа. Так, перший тип характеризується вільним, не орієнтованим на законні розпорядження ставленням, що допускає порушення, які межують зі зловживаннями або злочинами. При цьому міра відповідальності особи за допущені відступи від законних посадових рішень не є перешкодою для різної діяльності. Ця особа може систематично одержувати неправомірну вигоду за ті чи інші рішення або дії. Цій особі притаманне почуття вседозволеності, а також упевненість, що вона вправі вимагати неправомірну вигоду. При цьому право її одержання розглядається цією людиною як неодмінність, супутня її діяльності. Подібне найчастіше має місце в медичних установах, вищих навчальних закладах, в органах, які реєструють одержання ліцензій на зайняття підприємницькою діяльністю.

Другий тип вирізняється ставленням посадової особи до своїх владних повноважень з острахом, що пов'язано з побоюванням відповідальності, втрати займаного місця, посади. Така особа рідко приймає владні рішення, прагнучи їх перекласти на іншого, тим паче такі рішення, що мають протиправний характер. Як правило, такі особи залучають до розглядуваного злочину посередників, щоб позбавити себе можливої відповідальності. Одержання неправомірної вигоди вони допускають нечасто, при цьому ретельно маскують уявною вимогливістю щодо прийняття будь-яких владних рішень з метою створення враження власної непідкупності.

Третій рівень психології ставлення посадовців до своїх владних повноважень характеризується як норма, тобто розпорядження владою в параметрах і межах, установлених законодавством і посадовими функціями. Такі особи ставляться до своїх службових обов'язків достатньо відповідально, тому вкрай рідко бувають суб'єктами злочину цієї категорії. Стримуючими чинниками тут слугує висока мораль і законослухняність, які зазвичай переступити неможливо. Таке ставлення до владних повноважень може мати місце на всіх рівнях, пов'язаних із займаною посадою.

Розслідування одержання неправомірної вигоди на початковому етапі здійснюється в умовах трьох типових ситуацій,

відповідно до яких і проводиться в певній послідовності комплекс слідчих (розшукових) дій:

1. Давальник неправомірної вигоди з'явився з повинною і готовий сприяти викриттю корумпованої службової особи, якому про це нічого не відомо.

2. Інформація про давання-одержання неправомірної вигоди або підкуп службової особи надійшла з оперативних джерел; співучасникам, діючим у змові, про це не відомо.

3. Одержувачу неправомірної вигоди (або іншим співучасникам злочину) відомо про початок досудового розслідування за фактом одержання неправомірної вигоди, оскільки інформація про факти одержання неправомірної вигоди надійшла з офіційних джерел.

Залежно від ситуації, яка склалась на *початковому етапі розслідування*, можна окреслити і необхідний перелік слідчих (розшукових) дій:

1. При явці давальника неправомірної вигоди з повинною коло і послідовність слідчих (розшукових) дій та інших заходів, проведених на початковому етапі розслідування, виглядає приблизно так:

а) допит давальника неправомірної вигоди;

б) затримання одержувача неправомірної вигоди на гарячому (перед цим, якщо є така можливість – огляд передбачуваного предмета неправомірної вигоди; після затримання – особистий обшук одержувача неправомірної вигоди та огляд предмета неправомірної вигоди);

в) допит одержувача неправомірної вигоди;

г) обшуки за місцями проживання і роботи одержувача неправомірної вигоди, арешт його майна;

д) тимчасове вилучення й огляд документів;

е) допити свідків тощо.

2. У ситуації, коли необхідно викрити одночасно і одержувача, і давальника неправомірної вигоди, на початковому етапі, як правило, здійснюють: а) затримання обох осіб на гарячому в момент давання-одержання неправомірної вигоди, їх особистий обшук; б) обшуки за місцем їх проживання і роботи, арешт їх

майна; в) допити підозрюваних; г) тимчасове вилучення і огляд документів; д) допити свідків.

3. Остання ситуація є найбільш складною для розслідування. У таких випадках зазвичай проводять: а) допити свідків; б) тимчасове вилучення й огляд документів; в) допити підозрюваних; г) за наявності достатніх підстав – обшуки за місцем роботи і проживання підозрюваних.

Характер і послідовність проведення початкових слідчих (розшукових) дій залежать від даних, що послужили підставою до початку досудового розслідування, часу, що пройшов з моменту вчинення злочину, характеру предмета неправомірної вигоди, дій (чи бездіяльності), виконаних за одержану неправомірну вигоду, а також від того, чи була одержана неправомірна вигода або ж її одержання тільки мало відбутись тощо.

В усіх трьох слідчих ситуаціях паралельно з проведенням слідчих (розшукових) дій здійснюються і оперативно-розшукові заходи, спрямовані на вирішення відповідних основних завдань початкового етапу розслідування одержання неправомірної вигоди або інших проявів корупції.

Версіям при розслідуванні кримінальних проваджень про одержання неправомірної вигоди приділяється особлива увага. Їх своєчасне, обґрунтоване висування й оперативна перевірка дозволяють встановити обставини кримінального провадження найбільш повно й об’єктивно, у максимально короткий термін.

Сучасна криміналістична наука рекомендує висувати і перевіряти на початковому етапі розслідування такі *версії*:

– одержання неправомірної вигоди дійсно мало місце;

– службовій особі дійсно передані матеріальні цінності, однак вони дані в борг чи має місце їх повернення;

– службовою особою виконані певні дії в інтересах заявника, однак це не пов’язано з передачею їй матеріальних цінностей;

– службова особа не одержала неправомірну вигоду, тому що мало місце мниме зловживання впливом чи помилка давальника неправомірної вигоди, який прийняв іншу особу за службову, або передача цінностей чи грошей особі, яка самовільно привласнила собі статус чи владу службової особи;

– неправомірна вигода не одержувалася, має місце обмова.

При здійсненні подальшого розслідування виникають версії, спрямовані на виявлення додаткових епізодів вчиненого злочину, його учасників, їх зв'язків, нових доказів і їх місцезнаходження, злочинів, що можуть бути пов'язані з корупційними діяннями тощо.

Можливе висування версій про окремі факти, що належать до події злочину, і окремі елементи складу злочину. Висуваються й окремі версії про можливі зв'язки між давальниками і одержувачами неправомірної вигоди; про місцезнаходження цих осіб, характер зв'язків між ними; наявність предмета неправомірної вигоди; про можливо наявні докази, їхнє місцезнаходження та деякі інші.

Якщо при розслідуванні конкретного кримінального провадження про одержання неправомірної вигоди у слідчого є підстави припускати, що воно носить систематичний характер, він повинен обов'язково перевірити, чи не є виявлений факт лише епізодом у злочинній діяльності.

Допит заявника. Заявниками можуть бути особи, які пропонували, обіцяли чи надали неправомірну вигоду, якщо стосовно них були вчинені дії щодо вимагання неправомірної вигоди або інші, не причетні до злочину, громадяни, які мають інформацію про факти одержання службовими особами неправомірної вигоди чи інші прояви корупції.

При допиті заявника з даної категорії кримінальних проваджень рекомендується з'ясувати, зокрема: хто є учасниками злочину; що являє собою предмет неправомірної вигоди (з докладним описом його ознак); місце, час і спосіб одержання неправомірної вигоди; за які дії (бездіяльність) був одержаний чи має бути одержана неправомірна вигода; хто є свідками (очевидцями) злочину; які докази, в тому числі і документи, можуть підтвердити факт одержання неправомірної вигоди; чи не володіє заявник відомостями про те, що видатки корумпованої службової особи явно перевищують її прибутки і в чому це виражається.

Якщо заявником є особа, яка вже надала неправомірну вигоду, то, крім перерахованих питань, слід з'ясувати: де, коли і за яких обставин вона познайомилася з одержувачем неправомірної

вигоди; коли і де відбувалися їхні зустрічі; який зміст їх бесід; який вигляд мав факт вимагання неправомірної вигоди; чи поєднане одержання неправомірної вигоди з вчиненням іншого злочину і якого саме; джерела коштів для регулярних виплат корумпованій особі; в чому проявлялися послуги корумпованої особи; яка періодичність і суми одноразових виплат; в яких конкретно діях полягають порушення, допущені службовою особою.

Під час допиту необхідно детально з'ясувати ознаки предмета неправомірної вигоди (якщо це гроші – суму, купюри, їх особливості, номера, якщо це інші предмети – найменування, призначення, форму, матеріал, колір, розміри, час виготовлення, стан, дефекти, клейма, надписи та ін.). Якщо предмет неправомірної вигоди був упакований, необхідно з'ясувати характерні ознаки упаковки, чи залишилася частина цієї упаковки. Якщо неправомірна вигода передана з використанням банківських операцій, рахунків громадян і організацій, варто з'ясувати їх механізм і обставини вчинення. У заявника також з'ясовуються обставини, що сприяли корупційним проявам.

При допиті цих осіб їх показання повинні бути максимально деталізовані. Це необхідно для їхньої наступної перевірки й оцінки.

Організація спостереження за одержувачами неправомірної вигоди і їх затримання складаються з декількох етапів: підготовки; безпосереднього спостереження за одержувачами неправомірної вигоди в момент одержання неправомірної вигоди; затримання одержувачів неправомірної вигоди; процесуального оформлення факту спостереження і затримання одержувачів неправомірної вигоди.

Найбільш правильно здійснювати затримання, як правило, безпосередньо після одержання неправомірної вигоди, щоб одержувач неправомірної вигоди не зміг знищити чи сховати предмет неправомірної вигоди. Негайно варто вжити заходів, що виключають можливість спілкування між затриманими. При затриманні звертається особлива увага на те, щоб одержувач неправомірної вигоди не викинув предмет неправомірної вигоди. У тих випадках, коли, за наявними даними, неправомірна вигода повинна бути розділена отримувачем між декількома службовими особами,

за наявності такої можливості, спостереження варто продовжувати до моменту одержання неправомірної вигоди чи її частин усіма одержувачами неправомірної вигоди і після цього проводиться їх затримання. Якщо є можливість, то момент одержання неправомірної вигоди і затримання одержувача варто зафіксувати на фото-, відео- чи звукозапис.

Після одержання службовою особою неправомірної вигоди її варто затримати і запропонувати видати предмет неправомірної вигоди. Проведення особистого обшуку затриманого в цьому випадку є обов'язковим. Якщо при помітці предмета неправомірної вигоди використовувались спеціальні барвники, проводиться освідування, під час якого за участі спеціаліста здійснюється пошук слідів барвника на тілі одержувача неправомірної вигоди, а також проводиться огляд його одягу.

Допит свідків. До невідкладних слідчих (розшукових) дій належать допити свідків. Як свідки, залежно від конкретних обставин події злочину, можуть бути допитані родичі, знайомі і співробітники одержувача неправомірної вигоди, очевидці злочину, особи, в яких вимагали неправомірну вигоду, громадяни, які зверталися до цієї установи з тих чи інших питань, і будь-які інші особи, які володіють відомостями, що цікавлять слідство (наприклад, робітники ресторанів, барів, крамниць, куди заходили одержувачі неправомірної вигоди).

При допиті свідків треба враховувати те, що під впливом злочинців або їх зв'язків (погрози, підкуп тощо) вони можуть давати неправдиві показання. У такому разі слідчий роз'яснює свідку важливість викриття одержувачів неправомірної вигоди або інших учасників протиправної діяльності, пов'язаної з корупцією, і встановлення істини у кримінальному провадженні, застосовує в ході допиту тактичні прийоми викриття давання неправдивих показань, використовуючи речові докази і дані, отримані від інших свідків.

Однією з умов отримання від свідків правдивих показань є правильний вибір часу проведення допиту. Допити співробітників – одержувачів неправомірної вигоди, які перебувають у їх службовому підпорядкуванні, проводяться після арешту або

затримання останніх. Якщо підозрювані перебувають на волі, то обстановка і результати допиту їх співробітників повинні залишатись для перших до певного часу невідомими. При цьому бажано викликати свідка на допит не через установу, а за місцем проживання. Усе це дозволить уникнути психологічного або іншого впливу одержувачів неправомірної вигоди на свідків.

У ході допиту свідків у кримінальних провадженнях про одержання неправомірної вигоди встановлюються такі обставини: джерело отримання особою, яка здійснила підкуп, коштів для давання неправомірної вигоди; що є предметом неправомірної вигоди; коло учасників одержання неправомірної вигоди, їх взаємовідносини; за які дії (бездіяльність) надані майнові або немайнові блага одержувачу неправомірної вигоди; чи не мало місце вимагання службовою особою неправомірної вигоди; місцезнаходження учасників злочину в момент передачі неправомірної вигоди (при допиті очевидця одержання неправомірної вигоди); спосіб життя злочинців, як вони характеризуються, коло їх знайомих, час і місце їхніх зустрічей; про які порушення в службовій діяльності корумпованої особи відомо свідку.

Допит підозрюваного. Тактика допиту підозрюваного повинна обиратися з урахуванням поведінки одержувача неправомірної вигоди у момент його затримання. Під час цієї слідчої (розшукової) дії необхідно ретельно зафіксувати всі висунуті ним версії про обставини одержання винагороди, а також можливі посилання на ті чи інші дані, які, на його думку, підтверджують його невинуватість, з метою наступної перевірки.

При допиті підозрюваного в одержанні неправомірної вигоди необхідно звертати увагу на з'ясування таких питань та застосування з цією метою комплексу тактичних прийомів:

а) предмет неправомірної вигоди (постановка деталізуючих запитань про вид переданої неправомірної вигоди (гроші, цінності, документи, пов'язані з придбанням автомобілів, житла та ін.);

б) характер виконуваної послуги (постановка деталізуючих, уточнюючих запитань, у тому числі й контрольних, про характер послуг за неправомірну вигоду (переведення на високооплачувану роботу, організація тривалих закордонних відряджень,

приватизація окремих підприємств, домоволодінь; незаконне одержання банківської позички, прийом до вищого навчального закладу));

в) характер відносин з давальником неправомірної вигоди (постановка запитань про службову підпорядкованість, особисті взаємовідносини, стосунки через знайомих, друзів, родичів);

г) час передачі неправомірної вигоди та його обстановка (постановка уточнюючих запитань, оголошення показань свідків, пред'явлення документів тощо.

Обшук при розслідуванні кримінальних проваджень за фактами одержання неправомірної вигоди є слідчою (розшуковою) дією, що часто визначає подальшу перспективу розслідування. Крім загальноприйнятих правил підготовки і проведення обшуку, обшук на місці одержання неправомірної вигоди, а також обшуки в зв'язку зі злочинною діяльністю одержувача неправомірної вигоди мають ряд особливостей.

Після затримання підозрюваного проводять обшуки за місцем його проживання (роботи), інших місцях (дача, гараж), а в деяких випадках і за місцем проживання рідних і близьких. Головна мета таких обшуків – пошук предмета неправомірної вигоди, документів та інших доказів, що вказують на розмір неправомірної вигоди; відшукання даних про інших учасників злочинної діяльності, характер їх взаємовідносин, а також слідів підготовки, вчинення і приховання злочинів.

Результативність обшуку, як правило, перебуває у прямій залежності від того, наскільки він несподіваний для осіб, які обшукуються. Тому в період підготовки до обшуку необхідно вжити заходів щодо запобігання витоку інформації й обшук за місцем проживання чи в іншому місці передбачуваного збереження доказів, що цікавлять слідство, проводити одночасно із затриманням підозрюваного або ж відразу після цього.

Направленість пошуку, а отже, і підготовка до проведення обшуку, вибір часу і тактики багато в чому залежать від характеру злочинних дій, у зв'язку з якими виникла необхідність у проведенні обшуку.

Плануючи проведення обшуку в одержувача неправомірної вигоди, необхідно:

1) мати чітке уявлення про предмет пошуку (насамперед про предмет неправомірної вигоди), знати конкретні ознаки речей;

2) залежно від індивідуальних ознак предметів пошуку (вага, габарити, терміни збереження) прогнозувати можливі термін і місце збереження, а також способи маскування;

3) вжити заходів щодо вилучення грошей, цінностей, забезпечення збереження майна у випадках його арешту;

4) включити до слідчої групи жінок для проведення особистого обшуку жінок.

Обшук за місцем проживання варто почати саме з особистого обшуку всіх присутніх, тому що часто членам родини передають записки, листи, а іноді і предмети неправомірної вигоди.

Слідчий повинен мати інформацію не тільки про осіб, які є підозрюваними у кримінальному провадженні, але і про тих, у кого можуть бути заховані, залишені на збереження предмети, що цікавлять слідство (гроші, ощадні книжки чи коштовності, придбані на гроші, отримані у вигляді неправомірної вигоди). Як правило, одержувачі неправомірної вигоди заздалегідь вживають заходів для приховання грошей, цінностей і всього того, що може викрити їх у злочинній діяльності, тому, крім самих предметів, треба шукати сліди їх збереження, а іноді і знищення.

У випадку виявлення цінностей, грошей, які, можливо, є предметом неправомірної вигоди, варто вжити заходів щодо пошуку і збереження доказів, які підтверджують, що виявлене стосується розслідуваного кримінального провадження (наприклад, сліди на упаковці). У випадках виявлення виробів із золота варто вилучити футляри, бірки, щоб за ними визначити час виготовлення і придбання виробів.

Під час обшуку варто шукати докази життя не за законними трудовими доходами – документи про придбання дачі, автомобіля, квартири, дорогих меблевих гарнітурів. Якщо виявлене доручення на право керування автомобілем, що належить за документами іншій особі, необхідно встановити, на чиї кошти насправді

придбаний автомобіль. Під час обшуку у кримінальних провадженнях про одержання неправомірної вигоди варто звертати увагу на перебування в квартирі службових документів, бланків, печаток та вилучити все, що стосується службової діяльності винних.

На початковому етапі розслідування цього виду кримінальних правопорушень проводиться також *огляд документів*, що свідчить про виконання службовою особою будь-яких дій (бездіяльності) в інтересах того, хто підкупив її, і про характер цих дій. Враховуючи, що злочинці, дізнавшись про початок досудового розслідування, можуть знищити або сфальсифікувати компрометуючі їх документи, слідчий повинен виконати означену слідчу (розшукову) дію без зволікання. При цьому важливо враховувати необхідність здійснення тимчасового вилучення цих документів як за місцем роботи, так і за місцем проживання учасників злочинної діяльності, пов'язаної з одержанням неправомірної вигоди.

Огляду підлягають правові документи (наприклад, статути, інструкції, накази, положення), що регламентують повноваження і порядок діяльності службових осіб, службові – щодо виконання службовою особою дій в інтересах давача неправомірної вигоди, а також записні книжки з адресами, номерами телефонів, датами зустрічей, робочі зошити, де можуть бути дані про виплати корумпованій особі, календарі з позначками тощо.

Огляд документів дозволяє з'ясувати широкий спектр фактичних даних щодо предмета доказування при розслідуванні в кримінальних провадженнях про одержання неправомірної вигоди, а саме: коло причетних до злочину осіб; наявність підроблених документів; розмір предмета неправомірної вигоди корумпованій особі; порядок оформлення тих чи інших операцій; характер виконаних службовою особою дій (бездіяльності) і незаконність таких службових дій; порушення порядку проходження документів по інстанціях (через канцелярію, відділи); обставини, що сприяли проявам корупції (порушення при прийнятті на роботу і призначенні на посаду, запущений, несвоєчасний контроль за діяльністю службових осіб або його відсутність); інші злочини, наприклад крадіжки державного майна.

Оглядаючи документи, особливу увагу треба приділяти вивченню їх змісту, дотриманню встановленої форми і наявності всіх реквізитів. Важливе значення при цьому має встановлення часу, який пройшов з моменту надходження документа до прийняття і реалізації відповідного рішення, що дозволить виявити факт відступу від правил, що регламентують подібну діяльність організації, підприємства, установи.

Для вирішення цих питань слідчому доцільно запросити для участі в огляді спеціалістів, зокрема з бухгалтерського обліку, спеціалістів-криміналістів.

Огляд предмета неправомірної вигоди проводиться в тих випадках, коли він ще не переданий одержувачу, а також коли під час проведення обшуку в одержувача неправомірної вигоди вдається відшукати речі чи грошові купюри, характерні риси яких давальник неправомірної вигоди назвав під час допиту. У протоколі огляду треба дати опис всіх індивідуальних ознак, вказати номінал і номери купюр. Предмет неправомірної вигоди може бути оброблений спеціальною хімічною речовиною – барвником (про що вказують у протоколі огляду). Якщо неправомірну вигоду передбачається передати загорненою в папір чи в іншу упаковку, то від упаковки потрібно відірвати частину і долучити її до протоколу огляду. До протоколу долучають і зразок спеціальної хімічної речовини – барвника.

107. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

Злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, утворюють окрему групу (ст. 305-322 КК України), яка має специфічну криміналістичну характеристику, що й обумовлює особливості їх розслідування.

Способи вчинення злочинів цієї категорії досить різноманітні і включають у себе окремі сукупності дій певного спрямування.

Незаконне виготовлення наркотиків може здійснюватися за місцем проживання, на дачі, у гаражі, на вулиці у безлюдному місці тощо (кустарне виробництво). На ринку наркотиків з'являються й ті, що виготовляються в хімічних лабораторіях:

а) легальних (офіційно існують на державних чи недержавних підприємствах, в установах);

б) нелегальних (на підприємствах, у приватному житлі, гаражах, сараях тощо).

Незаконне зберігання наркотиків може здійснюватися у помешканні, підсобних приміщеннях, на підприємствах, в організаціях, установах. Умови зберігання залежать від типу наркотичного засобу:

а) наркотики із сильним запахом зберігають у спеціальному щільно закритому посуді або в упаковці з поліетилену та інших матеріалів;

б) лікарські засоби та препарати – у темряві і прохолоді, для чого використовуються домашні холодильники, льохи тощо. У багатьох випадках вживають заходи щодо конспірації: з ампул стирають написи, пакунки і пакети ховають, наприклад, у камерах зберігання багажу на вокзалах.

Незаконне перевезення наркотиків може здійснюватися морським і залізничним транспортом, авто- та авіатранспортом. При перевезенні використовується маскування наркотиків під продукти харчування, корм для тварин або використовуються схованки (подвійне дно, іграшки, спеціально виготовлені контейнери тощо). Відомі випадки перевезення наркотиків на тілі та у порожнинах тіла людини, у тому числі у шлунку (при упаковці наркотиків певним способом).

Незаконне пересилання наркотиків здійснюється у посилках, бандеролях, листах (поміщаються під марками на конвертах, просочують носові хустинки, папір, вату тощо). Відправники, як правило, свою зворотну адресу не вказують або вказують чужі адреси. Для безпосереднього відправлення «товару» часто залучаються сторонні особи.

Незаконне придбання наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів може бути як безоплатним, так і пов'язаним з оплатою. Способи придбання наркотиків можуть бути такі:

скупка; збирання наркотико- та психотроповмісних культур; незаконна сівба і обробка зазначених культур; отримання як дарунка; обмін; викрадення на переробних (фармацевтичних) підприємствах, у медичних закладах; отримання у рахунок погашення боргу або отримання у позику; викрадення наркотичних лікарських препаратів у хворого або придбання останніх за підробленими рецептами тощо.

Незаконний збут наркотиків пов'язаний з різноманітними способами придбання, що зумовлено ризиком здобувача і покупця бути затриманими правоохоронними органами, а тому вони постійно удосконалюються.

Можуть бути виділені відкриті способи збуту (передача наркотику і грошей) і замасковані (під виглядом передачі речей: газети, книжки, іграшки тощо). Нерідко використовується «безконтактний» спосіб, під час якого гроші і за «товар», і сам наркотик закладаються в обумовлені місця.

Способи приховування поділяють на три групи:

1) дії, спрямовані на приховування, виконувані на стадії підготовки вчинення злочину (наприклад, розроблення плану придбання «товару»);

2) дії, спрямовані на приховування, що виконуються і в момент вчинення злочину (придбання або збут через посередників);

3) дії, спрямовані на приховування, що виконуються після вчинення злочину (знищення слідів кримінального правопорушення).

Предметом кримінального правопорушення виступають наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги.

Наркотичні засоби – це включені до Переліку речовин природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними. Для України традиційними наркотичними засобами є макова соломка, опій та екстракційний опій, героїн, марихуана, гашиш (анаша), кокаїн.

Макова соломка – це всі частини (як цілі, так і подрібнені, як висушені, так і невисушені за винятком дозрілого насіння) усіх сортів маку снотворного, зібраного будь-яким способом, що міс-

тять наркотично активні алкалоїди опію. Переробка висушених коробочок і стебел маку за допомогою м'ясорубки, кавомолки, кулькового млина, а також шляхом розтирання у ступці дає можливість отримати подрібнену соломку рослини маку.

Опій та екстракційний опій – це наркотики, одержані від переробки молочного соку недозрілих коробочок маку, що містять наркотичні засоби – морфін, кодеїн, тебаїн. Екстракційний опій (екстракт макової соломки) – засіб, отримуваний з макової соломки будь-яким способом добування (екстракції) наркотично активних алкалоїдів водою або органічними розчинниками. Зовнішньо названі наркотики можуть мати вигляд твердих безформних грудок і таблеток – від темно-коричневого до чорного, рідини – від коричневого до темно-коричневого кольору.

Героїн – напівсинтетичний наркотичний засіб, похідний морфіну, який за наркотичною активністю перевищує його в декілька разів. Героїн являє собою порошок різних кольорів – від білого до коричневого (залежно від ступеня очистки).

Марихуана – це суміш висушених або невисушених верхівок рослин з листям і залишками стебла будь-яких сортів конопель без центрального стебла, інколи з певною кількістю насіння. Колір – світло-зелений, зелений, рідко коричневий, залежно від часу і методу переробки сировини. Якість марихуани залежить від місця зростання конопель, місця збирання і навіть від часу доби, коли збирався «врожай».

Гашиш (анаша) – спеціально виготовлена суміш відокремленої смоли і пилку конопель або суміш, виготовлена шляхом обробки (подрібнення, пресування тощо) верхівок конопель з різними наповнювачами. Колір гашишу – від світло-зеленого до коричневого. Має характерний запах.

Кокаїн – це порошок або паста, одержані з листя рослини коки, що росте у Південній Америці, Африці, на островах Цейлон і Ява. Порошок білого кольору, паста – білого, кремового чи бежевого кольору. У медичній практиці застосовують лікарський препарат кокаїну-гідрохлорид. Це безбарвні голчасті кристали або білий кристалічний порошок, гіркий на смак, який при нанесенні на язик викликає відчуття заніміння (стерплості).

Залежно від джерела походження виділяють наркотичні засоби:

а) *рослинного походження*, тобто отримані з натурального продукту – кокаїнового куща, конопель (гашиш), опійного маку (макова соломка), ефедри;

б) *напівсинтетичного походження*, одержані шляхом хімічної, термічної чи іншої обробки природних речовин і виготовлені з природного алкалоїду шляхом простої транскрипції (героїн є похідним опію і виготовляється шляхом ацетилування із діючої речовини опію – морфіну);

в) *синтетичного походження*, виготовлені виключно штучним шляхом за допомогою проведення хімічних процесів (метадон, первітин та ін.).

Психотропні речовини – це включені до переліку речовин природного чи синтетичного походження препарати, природні матеріали, які здатні викликати порушення сприйняття, емоцій, мислення чи поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними. До них належать: мескалін, амфетамін, барбітал, діазепам, феназепам, ЛСД тощо. Зловживання психотропними речовинами спричиняє захворювання на токсикоманію.

Прекурсори визначаються як речовини та їх солі, що використовуються під час виробництва, виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку. Так, ефедрин є прекурсором, із якого, а ацетон – за допомогою якого виготовляють певні наркотики.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – це заборонені до обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження, не включені до Переліку, хімічна структура і властивості яких подібні хімічній структурі та властивостям наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють.

Криміналістичне значення має класифікація наркотичних засобів і психотропних речовин за способом виготовлення, яка включає кілька груп:

1. Лікарські засоби або препарати, виготовлені на державних фармацевтичних підприємствах:

а) виготовлені за встановленою технологією для легального використання (наприклад, психотропний лікарський препарат «Сибазон»);

б) виготовлені з порушенням технології виробництва для нелегального використання (обігу).

2. Саморобні (кустарні) нелікарські засоби для нелегального обігу:

а) виготовлення яких не потребує спеціальних знань у галузі хімії і фармації, а також спеціального обладнання (макова соломка);

б) виготовлення яких потребує спеціального хімічного обладнання і спеціальних знань (героїн).

Наркотичні засоби та психотропні речовини, за обігом яких встановлено національний і міжнародний контроль, визначаються за міжнародними назвами та хімічними формулами. Водночас їх аналоги, які мають подібні властивості, не затверджуються як наркотичні засоби чи психотропні речовини міжнародними конвенціями ООН і не використовуються в торгівлі. А тому в багатьох випадках дії з ними не контролюються ані національним законодавством, ані міжнародними договорами у сфері боротьби з розповсюдженням наркотиків.

Для встановлення виду, назв і властивостей наркотичного засобу, психотропної речовини, їх аналога, а також належності рослини до культур, які містять наркотичні засоби, необхідні спеціальні знання. Тому у провадженнях цієї категорії обов'язково має бути висновок експерта.

Місце, час і обстановка вчинення злочинів залежать від їх способів.

Зокрема, для збуту наркотиків злочинці використовують стандартні *місця* розваг, зосередження шкільної, студентської та так званої альтернативної молоді (дискотеки, райони прилягання до них, нічні клуби, кав'ярні, більярдні, бари, клуби). Також наркотики збуваються біля аптек, кінотеатрів, закусочних, у дворах приватних домоволодінь, на ринках, вокзалах, у парках, притонах, медичних закладах, на квартирах наркоманів, у місцях

позбавлення волі та ін. Сьогодні серед осіб, які займаються незаконним збутом наркотиків, усе більшою популярністю користується збут через мережу «Інтернет» шляхом т.з. «закладок». Такий спосіб вчинення кримінального правопорушення виключає безпосередні зустрічі (і навіть знайомства) з клієнтом, чим ускладнює виявлення, документування і, відповідно, припинення вказаних кримінальних правопорушень.

Щодо *часу* вчинення кримінального правопорушення, то цей елемент можна розглядати з позиції пори року і часу доби. Пора року (сезонність) пов'язана з періодом визрівання наркомісних рослин, надходженням наркотиків на наркоринок тощо. Час доби пов'язаний з часом роботи місць розваг (вечірній та нічний час).

Загалом, на *обстановку* вчинення кримінальних правопорушень і їх виявлення і розслідування впливають об'єктивні та суб'єктивні умови. До перших належать: географічне положення України; сприятливі кліматичні умови; політична обстановка у ближніх країнах; стан боротьби у них з наркобізнесом; збільшення кількості наркоманів; наявність фармацевтичних підприємств та лікувальних установ; наявність легальних посівів наркотичних культур; наявність хворих, що вживають за призначенням лікаря наркотичні медпрепарати; дотримання релігійних традицій (святкування Маковію); розвиток туризму тощо. До суб'єктивних – утримання кубел наркоманів, конспірація (вхід до квартири збувальника можливий лише для певного кола осіб за встановленим сигналом), певна система сигналів між наркоманами, своєрідний жаргон.

При незаконному виготовленні та зберіганні наркотичних засобів місцем знаходження *слідів злочину* найчастіше бувають приміщення: квартира, кімната у комунальній квартирі, кухня, коридор, сарай, гараж, лазня, погріб, горище та інші підсобні приміщення. У них можуть бути такі види слідів злочину – джерел доказів:

1) речовини, які є предметом злочину: а) фармацевтичні препарати в ампулах, таблетках, порошках, настойках у фабричних упаковках або без них; б) наркотичні засоби кустарного виготовлення або напівфабрикати, а також хімічні реактиви;

2) предмети, які використовувалися для виготовлення наркотичних засобів: а) м'ясорубки, кавомолки, ножі; б) посуд зі слідами-нашаруваннями, мікрочастинками нарковмісних та психотроповмісних рослин, лікарських препаратів та прекурсорів; в) сито зі слідами рослинного пилку або частин цих рослин; г) важкі предмети, які використовувалися як прес; д) ковдри, клейонки, поліетиленові плівки, над якими могли б просіювати конопляну полову; е) бинти, марля, інша тканина з плямами жовтого, бурого кольорів; є) ваги; ж) лабораторне обладнання;

3) пристосування для вживання наркотиків та психотропів (пристосування для набивання гільз тютюном, шприци);

4) відходи виготовлення наркотичних засобів або їх вживання (головки маку, лушпиння від них, соломка від конопель, ефедри, залишки в трубках, попіл, недопалки, пусті ампули, упаковки від наркотичних лікарських засобів та препаратів тощо);

5) спеціалізована література з галузі хімії, фізики, фармації або чорнові записи аналогічного спрямування (схеми, хімічні формули тощо);

6) цінні речі і гроші, які були платою за наркотичні засоби або за відвідування місць для незаконного їх вживання; банківські картки (за рахунками і скріншотами з відеокамер на банкоматах можна встановити джерело придбання наркотиків, інших осіб, які причетні до збуту, та осіб, які купують наркотики, а також встановити наявність у діях підозрюваного ознак злочину, передбаченого ст. 306 КК України).

7) поштово-телеграфна кореспонденція, записні і телефонні книжки та інші документи; не менш актуальні мобільні телефони, комп'ютери.

Ознаками наявності у підозрюваного мети *збуту* наркотичних засобів може бути встановлення таких обставин:

1) виявлення великої кількості наркотичного засобу;

2) виявлення наркотику, розфасованого на окремі «дози»;

3) відсутність звички у допитуваного до вживання наркотиків;

4) виявлення не тільки наркотичних засобів, але і великих сум грошей;

5) наявність у затриманого попередньої судимості за збут наркотиків;

6) виявлення у ході розслідування (первинної перевірки) зв'язку затриманого з наркоманами.

При незаконному *переміщенні* наркотичних засобів сліди злочину локалізуються: а) у місцях їх переховування в автомобілі (подвійне дно, в салоні, у паливному баку, на шасі, у кузові; використання декоративної панелі, в колесі, у тому числі й запасному, інших місцях), поїздах, аеро- та морському транспорті (використання їх конструктивних особливостей); б) в особистих речах злочинця та місцях, що використовуються при фізичному способі приховання «товару».

Злочинці, що перевозять ковтальним способом наркотики, протягом тривалого часу не їдять, не користуються туалетом, перебувають у стані прострації. У випадку розгерметизації упаковки з наркотиком пасажир неприродно блідніє або червоніє, у нього з'являється сонний, «скляний» погляд.

При *пересиланні* поштою наркотичних засобів сліди треба шукати у приміщеннях відділень зв'язку у вигляді:

а) документації на відправлення, одержання посилок, бандеролей, листів, телеграм;

б) засобів нестандартної упаковки посилок, бандеролей;

в) характерних слідів пакувальних матеріалів (плями, патьоки, запах). За місцем проживання відправника й отримувача можуть знаходитися матеріали листування, пакувальні матеріали, наркотичні засоби тощо.

Особа злочинця. Узагальнення слідчої практики доводить, що злочини цієї категорії вчиняють, як правило, особи чоловічої статі у віці 18–30 років. Для них характерна відсутність сімейних зв'язків. Серед них можна виділити:

а) осіб, що виготовляють наркосировину або наркотики;

б) осіб, які вживають наркотики систематично (наркомани);

в) викрадачів наркотиків (осіб, які мають доступ до них через службове становище);

г) осіб, які займаються оптовою скупкою і збутом наркотиків (наркобізнесом);

д) осіб, які епізодично вживають наркотики (зазвичай неповнолітні або особи молодого віку);

е) службових осіб органів державної влади і самоврядування, які виконують функцію «прикриття» злочинів.

Сфера незаконного обігу наркотиків представлена не тільки одиночками, що самостійно їх виготовляють, придбавають, вживають і збувають, а також злочинними організованими угрупованнями. Основною їх рисою є «професіоналізм» і організованість, консолідованість злочинного середовища з виокремленням виконавчих, посередницьких, керівних (елітарних) ланок, розподіл сфер і зон впливу між окремими злочинними групами.

108. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

У провадженнях цієї категорії підлягають з'ясуванню такі обставини:

1) чи був факт незаконних дій з наркотичними засобами;

2) де, коли і за яких обставин вчинено злочин, пов'язаний з наркотиками;

3) ким вчинено кримінальне правопорушення, чи притягалась раніше ця особа до кримінальної (адміністративної) відповідальності за аналогічні діяння;

4) наявність обставин, що обтяжують вину;

5) злочин вчинено однією особою чи групою осіб, функції кожного (хто займався вирощуванням, збутом, заготівлею);

6) хто організатор злочину;

7) яка кількість наркотичних засобів вилучена і до якого виду наркотиків вони належать;

8) яким способом виготовлено наркотичні засоби і яке обладнання при цьому використовувалось;

9) що слугувало сировиною для виготовлення наркотичних засобів, звідки його постачали;

10) чи залучалися неповнолітні і дорослі особи до немедичного вживання наркотиків;

11) які обставини сприяли вчиненню цього кримінального правопорушення.

Якщо під час досудового розслідування буде встановлено, що до організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів було залучено неповнолітню особу, то крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, повинні також бути з'ясовані:

1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно також з'ясувати, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

109. Слідчі ситуації та першочергові слідчі дії під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

Під час розслідування кримінальних правопорушень щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів велику увагу слід приділяти початковому етапу розслідування, бо саме на цьому етапі виконується великий обсяг роботи, пов'язаний з пошуком, виявленням і закріпленням доказів. Для вирішення цих завдань необхідно проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, а також інші заходи, послідовність яких залежить від слідчої ситуації, що

склалась. Залежно від характеру і повноти первинних матеріалів про кримінальні правопорушення можна виділити такі типові слідчі ситуації:

Ситуація 1. Підозрюваного затримано під час або відразу після вчинення ним протиправних дій з наркотиками.

Типовими є версії:

а) виявлені наркотичні засоби придбано підозрюваним у невідомого йому іншого продавця наркотиків;

б) підозрюваний – постійний клієнт у знайомого йому здобувача;

в) підозрюваний виготовляє наркотики з метою збуту із придбаної, добутої або самостійно вирощеної ним наркосировини;

г) затримана особа є членом злочинного угруповання, що займається наркобізнесом;

д) виявлені у підозрюваного наркотичні засоби викрадено з лікувального закладу, аптеки, іншої медичної установи ним самим або іншою особою.

Для ситуації типовими є такі слідчі дії:

- затримання та особистий обшук підозрюваного;
- огляд (обшук) місця затримання; місцевості, де вирощувалася нарковмісна культура; приміщень, де зберігалися наркотики, сировина для їх виготовлення;
- огляд нарковмісних засобів, документів, предметів, одягу затриманого;
- медичне освідування затриманого з метою встановлення його стану, у разі необхідності відібрання для подальшого дослідження зразків крові, сечі, змивів з рук тощо;
- призначення судово-медичної, наркологічної, психіатричної та інших експертиз, в яких виникає потреба;
- обшук за місцем проживання, роботи підозрюваного;
- допит підозрюваного;
- допит свідків;
- надання доручення оперативному підрозділу щодо встановлення всіх злочинних зв’язків, місць зберігання, каналів збуту тощо.

Ситуація 2. Кримінальне провадження розпочато за фактом повідомлення про викрадення партії нарковмісних препаратів з приміщення установи (лікарня, поліклініка, аптека, підприємство тощо).

Типовими є версії, які висуваються за такими питаннями і обставинами: чи було викрадення, хто його вчинив; про спосіб, час і систему вчинення розкрадань; кількість викрадених наркотиків і місце їх схову; канали і шляхи збуту; наявність злочинних формувань при розкраданні; обставини, що сприяли викраденню; мета викрадення.

Під час розкриття розглядуваних злочинів здійснюються такі дії і заходи:

а) огляд місця події;

б) допити працівників об'єкта, звідки викрадено наркотики;

в) оперативно-розшукові заходи, спрямовані на перевірку запідозрених у викраденні осіб, а також раніше засуджених за незаконний обіг наркотиків, наркоманів, токсикоманів і місць, де вони можуть перебувати;

г) оперативно-розшукові заходи в районі, що прилягає до місця злочину, для виявлення притонів або місць, де проживають особи, що займаються наркобізнесом; організація засідок у місцях збереження нарковмісних препаратів (якщо є дані про можливий напад на ці об'єкти);

д) використання обліків національної поліції;

е) проведення оперативно-розшукових заходів для виявлення фактів збуту наркотиків;

ж) здійснення перевірок за фактами доставляння в лікарні і медичні установи осіб з ознаками наркотичного сп'яніння чи отруєння (направлення подібних орієнтувань в інші підрозділи національної поліції);

и) вивчення матеріалів аналогічних кримінальних проваджень, оперативних матеріалів;

к) призначення експертиз.

Планування розслідування – динамічний процес, пов'язаний з безперервним надходженням даних, встановленням нових обставин, що спонукають до коректування плану. Кожне кримінальне

правопорушення у сфері незаконного обігу наркотиків має свої особливості, тому планування має бути індивідуальним і своєчасним. Основна мета планування розслідування полягає у встановленні способів, місця і часу вчинення злочинних операцій, каналів надходження, оптового збуту та роздрібної реалізації наркотиків. Залежно від виду (групи) злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів планування буває різним.

110. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

Огляд місця події

З тактичної точки зору виділяють такі різновиди огляду:

1) огляд ділянки місцевості або приміщення, де вирощуються нарковмісні рослини для збуту, є досить специфічною слідчою дією, адже після її проведення незаконний посів підлягає обов'язковому знищенню. Саме тому для забезпечення повного і всебічного закріплення доказів на місці події слідчий повинен ретельно підготуватися і досить відповідально підійти до організації процедури проведення огляду.

У рамках підготовки до огляду необхідно виконати такі заходи:

1) визначити склад слідчої групи і послідовність дій кожного з учасників;

2) запросити спеціаліста агронома або біолога для надання консультаційної допомоги;

3) підготувати технічні засоби для провадження вимірювання, зважування, фіксації, вилучення речових доказів;

4) підібрати і проінструктувати понятих (адже незаконні посіви нарковмісних культур часто розташовані у віддалених, важкодоступних місцях).

У протоколі огляду необхідно обов'язково зафіксувати фактичні дані: місцезнаходження земельної ділянки чи приміщення з незаконним посівом рослин, розмір, наявність огорожі, охорони, спеціального обладнання, наявність шляхів підходу до неї та опис прилеглої території; які саме рослини вирощуються, розмір посіву, його розташування відносно інших культур, кількість наркомісних культур на одиниці площі; детальний опис слідів культивування рослин; сліди збирання або виготовлення наркотичних засобів (надрізи на головках маку, наявність скошених ділянок, сліди збирання верхніх чи інших частин конопель); наявність знарядь і засобів для культивації рослин на ділянці з посівом або прилеглій території; наявність слідів перебування певних осіб на ділянці або в приміщенні, тобто слідів транспортних засобів, взуття, відбитків пальців рук тощо;

2) огляд приміщення, де здійснюється виготовлення або виробництво наркотиків для збуту. Під час цього огляду необхідно вилучити такі об'єкти:

а) усю сировину для виготовлення наркотиків;

б) увесь виготовлений наркотик як кінцевий продукт та відходи технологічного процесу;

в) засоби, знаряддя, обладнання та пристосування, що використовувались у технологічному процесі виготовлення чи виробництва наркотику;

г) літературу з хімічного синтезу, фармакології та фармацевтики, записи з хімічними формулами;

д) зразки та проби кіптяви на стелі, стінах, засобах вентиляції, води із систем каналізації тощо;

е) записи, що свідчать про виготовлення та збут наркотичних засобів і психотропних речовин (у зошитах, на окремих аркушах, щоденниках);

ж) записники, фотографії, будь-які електронні носії інформації (диски пам'яті комп'ютера, флеш-карти, диски, мобільні телефони), за допомогою яких можна встановити зв'язки затриманого та його причетність до збуту наркотиків;

и) чисті бланки рецептів, кліше печаток, які свідчать про виготовлення рецептів на право придбання нарковмісних препаратів.

При проведенні оглядів вказаних приміщень треба мати на увазі, що певні наркотичні засоби чи психотропні речовини (наприклад, ефедрин) під дією світла та кисню досить швидко розкладаються. Це зі свого боку може унеможливити їх визначення в подальшому. Тому такі речові докази слід негайно направити на експертне дослідження, вживаючи при цьому необхідні заходи щодо їх збереження (наприклад, помістити в герметично закритий флакон з темного скла). Треба пам'ятати, що пакувати разом матеріали та речовини, виявлені в різних місцях, заборонено.

При огляді лікарських нарковмісних препаратів особливу увагу слід зосередити на фіксації у протоколі назви препарату, його форми, особливостей пакування, підприємстві, що виготовляє його, терміні придатності, маркуванні.

При огляді пакунків, ампул чи інших ємкостей з наркотиками (чи просто підозрілих за змістом) слідчий повинен вжити заходів щодо виявлення, фіксації і вилучення за допомогою фахівця слідів пальців рук на них. У осіб, які перебувають у приміщенні і підозрюються у причетності до наркозлочинів, за постановою прокурора робляться змиви з рук та зрізи нігтів;

3) огляд місцевості, де відбулася передача наркотику. Основною метою такого огляду є знайдення речей, предметів, викинутих або прихованих особою, що підозрюється у причетності до збуту. Насамперед огляд повинен бути направленим на виявлення наркотиків та отриманих від збуту грошей (цінностей), від яких завжди намагаються позбавитися злочинці.

Слід пам'ятати, що у процесі обстеження території можуть бути знайдені й інші речові докази злочинної діяльності, наприклад шприці, голки до них, матеріал для пакування наркотиків, листки із записами даних «клієнтів», розписками тощо.

Особливості тактики затримання, освідування і особистого обшуку особи, що підозрюється у збуті наркотиків.

Затримання «на гарячому», освідування і особистий обшук особи, що підозрюється у збуті наркотиків, являють собою комплекс взаємопов'язаних слідчих (розшукових) дій. Вони оформлюються різними протоколами. Процедура їх проведення регламентується різними нормами КПК України, але з тактичної точки зору вони поєднані, проводяться паралельно й направлені

на вирішення одних і тих самих завдань. При підготовці вказаного комплексу слідчих (розшукових) дій слід виходити із постановки таких обов'язкових тактичних завдань:

1) проведення заходів повинно здійснюватися в умовах безпеки життя і здоров'я членів слідчої групи й оточуючих осіб;

2) заходи повинні бути проведені з мінімальним нанесенням затриманому фізичної (болісних відчуттів, тілесних ушкоджень), матеріальної (розірваний чи пошкоджений одяг, загублені речі тощо) і моральної (приниження, моральні страждання) шкоди;

3) проведені заходи повинні забезпечити повну фіксацію доказів (документальну і наочну) причетності особи до злочинної діяльності.

З урахуванням наведеного слідчий для проведення цього комплексу дій повинен правильно визначити кількість членів слідчої групи, час і місце проведення, визначити порядок дій кожного, провести детальний інструктаж, забезпечити наявність необхідних технічних засобів, а також зброї та засобів спеціального призначення для захоплення і безпечного утримання особи.

Варто враховувати, що затримання підозрюваної особи у місцях скупчення людей, на вулиці чи у будь-якому громадському місці повинно здійснюватися шляхом раптового зближення і фізичного захоплення, щоб своєчасно попередити намагання «скинути» речові докази (наркотики, отримані гроші), а також можливість чинити опір, завдати шкоду собі або оточуючим.

Потрібно мати на увазі, що у місцях скупчення людей виключена можливість застосування зброї і таких спеціальних засобів, як сльозогінний газ, електрошок тощо. У таких місцях висока вірогідність завдання шкоди оточуючим. Існує можливість перебування поблизу спільників затриманого, які можуть завадити проведенню тактичної операції. Наприклад, вчинити напад на працівників поліції або провокувати втручання перехожих у нібито незаконні дії поліції.

Для уникнення цих і подібних ситуацій кількість членів слідчо-оперативної групи має бути розрахована, на підставі правила – на одного затриманого по 2–3 працівники поліції. До складу групи рекомендовано включати жінок-співробітниць для зменшення настороженості злочинців і відвернення їхньої уваги.

Зближення із затриманим рекомендовано проводити під продуманою легендою (прохання пригостити сигаретою, спитати дорогу, надати допомогу тощо) або негласно супроводжувати його до місця, де зближення буде безпечним (безлюдний провулок, темний під'їзд чи інше). Наблизившись до затриманого, слід швидко взяти його під руки з обох боків (двом працівникам), іншому члену групи перевірити одяг і взуття щодо знаходження зброї чи небезпечних засобів та вилучити, якщо такі є. Окремі члени групи захоплення повинні слідкувати за оточуючими і забезпечувати недопущення стороннього втручання.

Особистий обшук проводиться особою однієї статі в присутності понятих цієї ж статі. Особистий обшук особи доцільно проводити зверху вниз, починаючи з головного убору, потім оглядати верхній одяг, піджак, брюки, взуття. Обов'язково оглядається натільна білизна, панчохи, шкарпетки й інші речі. При обстеженні головного убору необхідно мати на увазі, що невеликі предмети можуть приховуватися у козирку кепі, бути зашитими у підкладці. Тому потрібно звернути увагу на стан швів, однорідність ниток, потовщення. Хустка або косинка, пов'язані на голові (волоссі), розгортаються і обстежуються з тих же міркувань. При огляді верхнього одягу насамперед перевіряються кишені, які спочатку звільняють від усього вмісту. Належить перевіряти, чи не є кишені подвійними, чи не мають вони прихованого відділення з внутрішньої сторони. Наркотики можуть бути приховані в комірах та інших багатошарових частинах одягу, на внутрішньому боці спідниці між верхом і підкладкою, усередині рукавів і лацканів. Різні латки також можуть приховувати дрібні об'єкти. При обстеженні взуття з нього виймають устілки, підп'яточники, усе це розгортають, перевіряють простір між ними.

У валізах, сумках та іншій ручній поклажі не тільки перевіряється вміст, але і вивчаються самі речі, в яких можуть опинитися подвійні стінки, порожнечі. У чемодані або сумці потрібно зафіксувати внутрішній і зовнішній розміри, обстежити обшивку, шви, потовщення. Також ретельно досліджуються палиці, тростини, парасольки, автоматичні ручки.

При огляді нижньої білизни особливу увагу потрібно звертати на такий спосіб приховання наркотиків: особа може вимочити нижню білизну у розчині, що їх містить (зокрема, з макової соломи, смоли коноплі тощо), виймає і після відповідної просушки одягає на себе. У таких випадках змінюється колір і еластичність нижньої білизни.

Злочинець може приховувати наркотичні речовини у таких місцях тіла та його порожнинах: між пальцями ніг або під медичним лейкопластиром, що прикладається на ступню; у волоссі, укладеному у спеціальну зачіску, у шиньйоні, перуці; заздалегідь прив'язаних до зуба і заковтуваних контейнерах; геніталіях.

Практиці відомі випадки, коли наркотики були поміщені у батарейках кишенькового ліхтарика, у запальничці і коробці з-під цигарок, у фотоапаратах, в упаковці з-під ліків, у пачках масла, у термосах та інгаляторах, у футлярах для окулярів і контактних лінз, внутрішніх і нижніх частинах корпусу годинників. Відомі випадки заливання наркотичних засобів з метою нейтралізації їх запаху воском, приховування у музичних інструментах, у кисневих балонах акваланга. Наркотики перевозились у продовольчих товарах (у шоколаді, впікались у хліб).

Під час обшуку необхідно слідкувати, щоб обшукуваний не викинув якихось предметів або не підкинув їх комусь із присутніх, а після його закінчення необхідно оглянути місце проведення, маючи на увазі, що обшукуваний міг щось сховати або викинути перед початком обшуку.

У випадку затримання особи при передачі наркотиків на вулиці слід обстежувати всю територію навколо цього місця. Якщо це проводиться у приміщенні, то, крім нього, необхідно піддавати огляду й прилеглу до нього територію, особливо ділянки під вікнами.

Після дослідження речей та одягу затриманого необхідно провести детальний огляд його тіла – освідування.

Судово-медичне освідування – проводиться за дорученням слідчого судово-медичним експертом або лікарем (складається довідка). Це зумовлено тим, що лікар може описати сліди ін'єкцій, їх давність тощо. Крім того, ним за постановою прокурора

відбираються та направляються на дослідження кров та сеча. Дані про стан особи, її залежність від певного виду наркотиків, спосіб і частоту їх вживання дозволять правильно висунути версії, визначити черговість проведення слідчих (розшукових) дій за участю особи. Результати освідування допоможуть вирішити питання про правильний вибір запобіжного заходу затриманому, умов його утримання.

Допит свідків. Умовно свідків можна поділити на декілька груп:

1) свідки-очевидці затримання підозрюваного «на гарячому». Їх допитують, як правило, за обставинами затримання і поведінкою затриманого;

2) свідки, які можуть підтвердити факт виготовлення, збуту, придбання або крадіжки певною особою наркотичних засобів, а також інших злочинів, пов'язаних з наркотиками;

3) особи, які можуть дати свідчення про факти перевезення наркотиків;

4) особи, які можуть дати свідчення про особисте життя підозрюваного, його поведінку в побуті, взаємини з іншими особами. Такими свідками можуть бути друзі, родичі, сусіди.

За допомогою цієї слідчої дії слідчий не тільки встановлює обставини, які необхідно довести, але й визначає напрям пошуку нових доказів, а також перевіряє належність до провадження встановлених фактів і їхню достовірність.

У провадженнях розглядуваної категорії як свідки насамперед допитуються особи, які були присутні як поняті при проведенні оперативної закупівлі наркотиків, а також поняті, які були присутні при затриманні, особистому обшуку підозрюваного, огляді місця події та обшуку житла чи іншого приміщення, що належить підозрюваному. Крім того, свідками у провадженнях цієї категорії часто виступають випадкові очевидці затримання підозрюваного на місці злочину, родичі і сусіди підозрюваного, працівники камер схову, медичних установ та інші особи.

Під час допиту особливої категорії свідків (поняті, які запрошувались для проведення оперативної закупівлі наркотиків і були присутніми при огляді особи, яка купляла наркотики, при

огляді грошей (їх копіюванні чи обробці спеціальними хімічними речовинами), які використовуються для купівлі; при огляді та вилученні наркотиків особи, яка купила), слід обов'язково поставити такі питання: коли і як вони були запрошені бути присутніми при проведенні зазначених заходів; як звати особу, яка здійснювала закупку наркотиків, та в який одяг вона була одягнена; чи проводився особистий огляд закупника наркотиків; якщо так, то які речі вилучалися; які гроші вручалися закупнику наркотиків; чи здійснювалася помітка грошових купюр; який вигляд мала особа, яка збувала наркотики (у випадку, якщо поняті спостерігали за процесом передачі наркотиків); що пояснював закупник наркотиків працівникам поліції після того, як купив наркотики; який вигляд мала речовина чи предмет, який був куплений.

У ході допиту понятих, які були присутніми при обшуку (у тому числі особистого обшуку та обшуку житла особи), огляду, вилученні речових доказів, з'ясовуються такі питання: коли і як вони були запрошені бути присутніми при проведенні зазначених заходів; у який момент вони були запрошені для участі в огляді приміщення, у якому перебував підозрюваний; чи був отриманий дозвіл власника квартири чи іншого приміщення на огляд цього приміщення; чи дійсно у підозрюваного були вилучені ті чи інші предмети, речі, документи, як це відбувалося і де вони знаходились; що пояснював підозрюваний стосовно походження та належності вилучених предметів; як вилучалися та упаковувалися речові докази.

Окремою категорією свідків у провадженнях щодо незаконного збуту наркотиків виступають особи з близького оточення підозрюваного: члени родини, родичі, друзі, сусіди, колеги по службі тощо. У ході допиту таких осіб слід з'ясувати: якими спеціальними знаннями (наприклад, в галузі хімії, фармакології) володіє підозрюваний, його хобі, інтереси; з ким тісно спілкувався підозрюваний за місцем проживання, роботи, навчання, який рід занять у знайомих підозрюваного; чи відвідували підозрюваного за місцем проживання особи, які за зовнішніми ознаками схожі з тими, хто вживає наркотики; чи не відчували сусіди якісь специфічні запахи з квартири підозрюваного; де і у кого підозрюваний

міг придбати обладнання для виготовлення наркотиків, отримати рецепт їх виготовлення; чи спостерігалися в поведінці підозрюваного будь-які відхилення від норми (якщо так, то які саме і коли); чи були ознаки вживання наркотиків підозрюваним; кому належать речі, предмети, одяг, що були вилучені у підозрюваного в ході обшуку чи огляду місця події.

При допиті близьких родичів особи, яка займалася збутом наркотиків, слідчому необхідно враховувати, що часто вони є матеріально залежними від підозрюваного, тому можуть давати неправдиві свідчення. Як показує практика, на жаль, нерідко родичі сприяють вживанню наркотиків своїми близькими та виконують пособницькі дії у злочинних схемах збуту наркотиків.

У ході допиту осіб, які неодноразово купували у підозрюваного наркотики для власного споживання, слід мати на увазі, що за ці дії також встановлено відповідальність (кримінальну та адміністративну) залежно від розміру придбаного. Тому споживачі наркотиків як свідки можуть бути допитані лише у провадженнях відносно інших осіб, а не за питаннями їх особистих протиправних вчинків. Цим особам роз'яснюється стаття 63 Конституції України щодо показань відносно себе та своїх родичів, якщо особа бажає їх давати, то прокурор вирішує питання про направлення таких матеріалів на реєстрацію у ЄРДР.

Наступною окремою категорією свідків, які допитуються у провадженнях щодо незаконного збуту наркотиків, виступають працівники поліції. Найчастіше необхідність допиту працівників поліції як свідків виникає у зв'язку із тим, що підозрюваний відмовляється давати показання, дає неправдиві показання або вказує на незаконність дій працівників поліції, які проводили оперативну закупівлю наркотиків, затримання, огляд чи обшук. У ході допиту свідків – працівників поліції рекомендується з'ясувати такі дані: деталі обстановки оперативної закупівлі, затримання, обшуку та інших дій з підозрюваним; особливості поведінки підозрюваної особи при проведенні вказаних заходів; конкретні місця знаходження вилучених речових доказів (наркотичних засобів, психотропних речовин, документів, грошей тощо), їх опис, спосіб пакування тощо.

Окремо працівники поліції допитуються про обставини дій, на які підозрюваний вказує як на незаконні. Після отримання показань від свідків слідчому необхідно зіставити з даними, що одержані в результаті проведення інших слідчих (розшукових) дій.

Допит підозрюваних (обвинувачених). Треба зазначити, що результативність допиту багато в чому залежить від якості підготовки слідчого до нього. У підготовці до проведення допиту можна виділити такі етапи:

1) вивчення матеріалів, що були зібрані в ході оперативно-розшукових заходів за фактом злочинної діяльності особи, що займається незаконним збутом наркотиків;

2) вивчення матеріалів кримінального провадження за цим фактом;

3) визначення предмета допиту (обставин, які необхідно встановити);

4) підготовка технічних засобів фіксації і приміщення для проведення допиту.

Як правило, затриманню підозрюваної особи передує проведення цілого комплексу оперативно-розшукових заходів, направлених на встановлення його особи та детальну документацію злочинної діяльності. Майже всю необхідну інформацію для підготовки допиту та планування розслідування в цілому слідчому можуть надати працівники оперативних підрозділів. Тому важливою є взаємодія цих суб'єктів від початку провадження до направлення матеріалів у суд.

Аналіз слідчо-оперативної практики дозволяє виділити три основні ситуації допиту підозрюваного:

1) підозрюваний визнає причетність до незаконного збуту наркотиків, визнає свою вину і дає повні та правдиві показання на допиті;

2) підозрюваний заперечує свою причетність до злочину і відмовляється давати показання;

3) підозрюваний заперечує свою причетність до злочину і дає відверто неправдиві показання.

За першого варіанта, коли підозрюваний бажає вступити у спілкування і дати правдиві показання, має місце так звана безконфліктна ситуація допиту. Основними тактичними завданнями слідчого у цій ситуації є такі: зберегти безконфліктність; встановити і зафіксувати показання в повному обсязі обізнаності допитуваної особи; створити умови для активізації пам'яті особи; деталізувати показання настільки, щоб кожна обставина могла бути перевірена і підтверджена (або спростована) іншими доказами; встановити умови сприйняття і формування показань з метою організації перевірки їх достовірності.

Безконфліктна ситуація сприяє успішному веденню допиту, але і в ній можуть виникнути труднощі, які слідчий повинен подолати. Так, допитуваний може не завжди чітко усвідомлювати, які факти цікавлять слідчого, він може не запам'ятати, чи перебільшити ті чи інші факти тощо. Усе це слідчий повинен завжди пам'ятати.

Під час допиту слідчому потрібно максимально деталізувати показання для того, щоб перевірити їх і підтвердити іншими доказами, пам'ятаючи, що особа може в ході розслідування відмовитися від даних раніше показань і змінити їх на неправдиві. Як показує узагальнення слідчої і судової практики з цього питання, часто підсудні у судовому засіданні змінюють свої показання, які вони давали на досудовому слідстві.

Ситуація, коли підозрюваний прямо відмовляється давати показання, зустрічається досить рідко. Часто має місце ухилення особи від дачі показань шляхом повідомлення про те, що «був під дією наркотику і нічого не пам'ятаю», «давно було, я вже не пам'ятаю» або «не бачив, не чув» тощо. Тому в таких ситуаціях основне тактичне завдання полягає у попередженні формування установки підозрюваного на відмову від показань. А якщо одразу зробити цього не вдалося, завдання слідчого полягає в поступовому переконанні в необхідності дати повні і правдиві показання. Цього можна досягти за допомогою таких тактичних прийомів:

1) роз'яснення негативних наслідків відмови від дачі показань (взяття до уваги суддею в ході винесення вироку і призначення покарання позиції підозрюваного – невизнання своєї вини, протидії слідству);

2) встановлення і спростування мотивів відмови від дачі показань (наприклад, спростування намагання у такий спосіб уникнути відповідальності за вчинене);

3) роз'яснення підозрюваному, що незалежно від його позиції на допиті і протягом усього досудового слідства його вина буде доведена іншими даними (речовими доказами, показаннями інших осіб, результатами проведених експертиз тощо).

Ситуація, коли підозрюваний дає неправдиві показання, є найбільш складною на допиті. Подолання такої позиції допитуваного потребує від слідчого максимального розумового напруження. В основі неправдивих показань підозрюваних у незаконному збуті наркотиків лежить, як правило, спроба уникнути відповідальності самому або відвести підозру від інших співучасників наркобізнесу, насамперед його організаторів. У цій ситуації слідчий повинен ставити для себе чотири основні тактичні завдання:

1) визначити, що показання є неправдивими (внутрішнє переконання слідчого);

2) викрити неправдивість показань (зовнішня демонстрація підозрюваному слідчим свого переконання);

3) встановити причини давання підозрюваним неправдивих показань;

4) переконати допитувану особу дати правдиві показання.

При вирішенні першого завдання необхідно мати на увазі, що в свідомості людини, яка має установку на дачу неправдивих показань, конкурують між собою два варіанти поведінки: давати неправдиві показання чи здатися моральному натиску слідчого і дати правдиві показання. Постійне намагання обрати оптимальну позицію викликає у допитуваного психологічне напруження, яке проявляється по-різному. Такий стан призводить до того, що поведінка, міміка, соматичні реакції організму людини, а також особливий зміст її показань видають неправду.

Слідчому й оперативному працівнику слід знати симптоми, які можуть видавати неправду. До них, зокрема, відносять такі: протиріччя висловлень іншим зібраним у провадженні доказам; невизначеність, неконкретність відомостей, що містяться в

показаннях; опис подій із надмірною точністю; різне пояснення тих самих подій на різних допитах; наполегливе, кількаразове повторення допитуваним за власною ініціативою будь-яких стверджень; обмовки у показаннях, тобто мимовільне висловлення достовірної інформації; відхилення від відповіді на пряме запитання; приховування фактів, які, за даними слідчого, добре відомі допитуваному; зовнішній прояв змін психічної діяльності допитуваного як реакції на поставлені питання.

Прийоми викриття неправдивих показань:

1) прийоми емоційного впливу;

2) прийоми логічного впливу: а) пред'явлення доказів, які спростовують показання допитуваного (послідовно від менш вагомого до більш вагомого, пред'явлення відразу найбільш важливого доказу); б) пред'явлення доказів, що вимагають від допитуваного деталізації показань, що призведе до протиріч між ним і співучасниками; в) логічний аналіз протиріч між інтересами допитуваного і його співучасників; г) доведення безглуздості зайнятої позиції допитуваного;

3) тактичні комбінації.

Обшук. Для успішного пошуку наркотиків (особливо у схованках, коли обстежується значна територія) слід залучати фахівця, організувати використання спеціально навчених розшукових собак, застосовувати технічні пошукові прилади та пристосування, набір експрес-тестів для попереднього дослідження виявлених наркотиків.

У розглядуваних нами категоріях проваджень, як правило, відшукуються і вилучаються такі предмети: наркотики; предмети і пристосування для їх зберігання, виготовлення, переробки зі слідами наркотиків (посуд, упаковка, ваги тощо); гроші, цінності, ощадкнижки та інші предмети, придбані шляхом незаконних операцій з наркотиками; документи, які мають значення для провадження (підроблені медичні рецепти, квитанції на відправлення бандеролей, посилок, багажу, різних упаковок, проїзні документи, записи, листи, записні книжки), банківські картки, телефони, комп'ютери.

При проведенні обшуку у кожного із співучасників у провадженнях, пов'язаних з виготовленням та продажем наркотичних засобів, необхідно звертати увагу на записи телефонів, адрес, фотографії, записи про угоди та отримані доходи, квитанції телефонних переговорів та інші джерела інформації, які можуть мати значення для встановлення обставин у цьому провадженні. При плануванні і проведенні обшуку у збувачів наркотиків слід знати, що вони, як правило, основну партію наркотику зберігають поза місцем проживання, наприклад у камерах схову, на горищах, в підвалах, сараях, спеціальних схованках.

Поширеними тактичними прийомами при здійсненні обшуку в осіб, які займаються незаконними операціями з наркотиками, є: контролювання входу в приміщення (наприклад, притону) на випадок появи наркоманів-покупців з метою їх затримання і подальшого виявлення їх злочинних зв'язків; охорона осіб, приміщення яких обшукуються, а також спостереження за ними з метою запобігання спроб знищити наркотики або позбавитися від них та інших предметів і документів, або здійснити втечу.

До проведення обшуку всередині будівлі слід оглянути її ззовні. Це необхідно для пошуку наркотиків, предметів або речових доказів, що підозрювані могли викинути у вікна чи двері. При проведенні обшуку слід побоюватися мін-пасток, вибухових пристроїв, піротехнічних пасток, встановлюваних наркоділками.

Можуть бути проведені також такі негласні слідчі (розшукові) дії, як оперативна закупка та контрольована поставка.

111. Криміналістична характеристика кіберзлочинів. Класифікація кіберзлочинів

Кіберзлочини відрізняються від відомих криміналістичній науці злочинних посягань певною специфікою.

Способи вчинення. Способи неправомірного доступу до комп'ютерної інформації можна поділити на такі три групи:

1) способи безпосереднього доступу;

2) способи віддаленого доступу;

3) комплексні способи.

До першої групи належать способи: 1) коли для проникнення у заборонену зону правопорушник, тримаючи в руках предмети – елементи маскування, разом з якоюсь особою проникає до приміщення та 2) використання відходів інформаційного процесу – фізичних чи електронних, що залишені користувачем після роботи з комп'ютером.

До другої групи способів належать: підключення до телекомунікаційного обладнання, комп'ютерної системи чи мережі; проникнення в комп'ютерні мережі шляхом автоматичного перебирання абонентських номерів із подальшим з'єднанням з тим або іншим комп'ютером; проникнення у комп'ютерну систему з використанням чужих паролів; безпосереднє та електромагнітне перехоплення інформації. Останній спосіб ґрунтується на тому, що робота електронних пристроїв (дисплеї, принтери) супроводжується побічними електромагнітними випромінюваннями (так, сигнали з електронно-променевої трубки дисплея можна приймати, записувати й аналізувати на відстані понад 1000 м).

Третю групу утворюють такі способи: уведення в комп'ютерну програму команд, що дають змогу здійснювати незаплановані функції («троянський кінь»); модифікація комп'ютерної програми («містифікація»); доступ до баз даних і файлів шляхом знаходження слабких місць у системах захисту («маскарад»); використання помилок і недоліків у комп'ютерній програмі.

Типові сліди злочину. Щодо кіберзлочинів, найбільший інтерес становлять сліди, що вказують на те, як злочинець потрапив і зник з місця події, подолав перешкоди, використав своє службове становище, виконав поставлену злочинну мету, які знання та навички використав, чи спробував приховати сліди своїх дій. Важливі також сліди, що свідчать про характер зв'язку злочинця з предметом злочинного посягання тощо.

Особа злочинця. Осіб, які вчиняють комп'ютерні злочини (кіберзлочини), у криміналістичній літературі поділяють на декілька категорій:

– порушники правил користування комп'ютерами (несанкціоноване використання комп'ютерів, поширення вірусів тощо);

– «білокомірцеві» злочинці;

– «комп'ютерні шпигуни» – підготовлені професіонали, метою яких є отримання важливих стратегічних даних про супротивника в економічній, політичній, технічній та інших сферах;

– «хакери» – технічно підготовлені особи, які, вчиняючи злочини, часто не переслідують при цьому прямих матеріальних вигод (для них має значення самоствердження, помста за образу, бажання пожартувати тощо).

Внаслідок вивчення кримінальних проваджень в Україні науковці виявили, що лише у 10 % кримінальних проваджень, класифікованих як кіберзлочини, особу злочинця можна назвати фахівцем високого рівня – хакером. А у 90 % справ – це звичайний комп'ютерний користувач, який володіє специфічною інформацією у зв'язку з обійманням певної посади. Водночас у США в 80-х роках минулого століття з кожної тисячі комп'ютерних злочинів лише сім вчиняли хакери, проте нині, за даними Національного центру кримінальної інформації США, хакери вчиняють уже близько 20 % таких правопорушень. Тобто в Україні невдовзі можна також очікувати підвищення рівня кіберзлочинів, учинених підготовленими фахівцями – хакерами.

Також можна виділити іншу класифікацію комп'ютерних злочинців:

– особи, особливістю яких є стійке сполучення професіоналізму у сфері комп'ютерної техніки та програмування з елементами своєрідного фанатизму та винахідливості;

– особи, які страждають на новий вид психічних захворювань – інформаційні хвороби (комп'ютерні фобії);

– професійні комп'ютерні злочинці з яскраво вираженою корисливою метою.

Особа потерпілого. Потерпілими від кіберзлочинів найчастіше є юридичні особи. Це зумовлено тим, що процес комп'ютеризації широко охоплює, насамперед, юридичних осіб (організації, установи), а значно меншою мірою – фізичних осіб.

Виокремлюють три головні групи потерпілих від таких злочинів:

1) власники комп'ютерної системи;

2) клієнти, які користуються їх послугами;

3) інші особи.

Потерпіла сторона першої групи, як правило, неохоче звертається (якщо робить це взагалі) до правоохоронних органів за фактом учинення злочину, що, зокрема, є одним з головних факторів, який спричиняє високий рівень латентності такого виду злочинів.

112. Типові слідчі ситуації та завдання початкового і наступного етапів розслідування кіберзлочинів

Проблематика оцінювання прокурором правильності кваліфікації дій підозрюваної особи при вчиненні кіберзлочину та достатності доказів для складання обґрунтованого повідомлення про підозру призводить до розширення переліку основних завдань початкового етапу розслідування кіберзлочинів. Тому початковому етапу надається особливе значення в методиці розслідування таких злочинів.

Основні завдання початкового етапу розслідування кіберзлочинів:

1) встановлення відсутності/наявності події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) встановлення складу визначеного кримінального правопорушення (час, місце, спосіб, мета/мотив, повторність, вчинення групою осіб/організованою групою, наслідки й інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

3) встановлення фактичних даних, які вказують на конкретну особу, що могла вчинити кримінальне правопорушення (форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення особою, стосовно якої вирішують питання щодо вручення їй повідомлення про підозру);

4) забезпечення здійснення кримінального провадження;

5) встановлення злочинної діяльності в повному обсязі;

6) встановлення характеру й тяжкості обвинувачення щодо кожного суб’єкта злочину.

Чинниками типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування є: 1) характер (обсяг) інформації про особу злочинця; 2) форма початку кримінального провадження. Останній відображає специфіку типових слідчих ситуацій класифікаційних груп/підгруп злочинів, вчинених у кіберпросторі.

Розглядається така систематизація слідчих ситуацій:

1. Ситуації, що характеризуються наявністю персоналізованих відомостей про користувача як імовірного злочинця (розгорнуті анкетні дані особи).

2. Ситуації, що характеризуються наявністю неперсоналізованих відомостей про користувача як імовірного злочинця.

3. Ситуації, що характеризуються відсутністю будь-яких відомостей про особу злочинця.

У межах кожної з груп таких слідчих ситуацій визначено три різновиди:

1) ситуація, коли кримінальне провадження розпочато на підставі отримання заяви/повідомлення особи про кримінальне правопорушення;

2) ситуація, коли кримінальне провадження розпочато внаслідок перевірки оперативної інформації;

3) ситуація, коли кримінальне провадження розпочато в межах реалізації матеріалів ОРС. Розгляд ситуацій у комплексі з основними тактичними завданнями та комплексом слідчих (розшукових) дій та інших заходів пізнання визначає специфіку розслідування класифікаційних груп/підгруп злочинів, вчинених у кіберпросторі.

Основними завданнями наступного етапу розслідування кіберзлочинів:

1) встановлення характеристик особи/осіб, яких обвинувачують, зокрема ступеня та характеру сприяння підозрюваного/обвинуваченого в проведенні кримінального провадження щодо нього або інших осіб;

2) встановлення інших обставин, які враховує прокурор під час вирішення питання про укладення угоди про визнання винуватості (суспільного інтересу в запобіганні, виявленні чи припиненні більшої кількості кримінальних правопорушень або інших більш тяжких кримінальних правопорушень, у забезпеченні

швидшого досудового розслідування, у викритті більшої кількості кримінальних правопорушень).

Ситуації наступного етапу розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі, можна розглядати лише як орієнтири для слідчого, адже слідчу ситуацію в конкретному кримінальному провадженні зумовлює зміст обставин, викладених в акті повідомлення конкретній особі про підозру.

Типові ситуації наступного етапу розслідування кіберзлочинів:

1) сприятлива ситуація наступного етапу розслідування (притаманна повнота виконання тактичних завдань початкового етапу розслідування та конкретизація зайнятих кожним із підозрюваних у кримінальному провадженні позицій);

2) несприятлива ситуація розслідування.

113. Тактика проведення окремих слідчих дій під час розслідування кіберзлочинів

Підготовка до проведення слідчих дій, спрямованих на збирання інформації в електронній формі. По-перше, потрібно погодити клопотання про провадження тимчасових доступів до речей і документів з метою фіксації (копіювання) інформації, що становить інтерес для кримінального провадження, або про проведення обшуку з метою фіксації інформації, що становить інтерес для кримінального провадження, або з метою вилучення електронних носіїв інформації (у разі необхідності подолання систем логічного захисту інформації на носії).

По-друге, необхідно володіти визначеною інформацією про об’єкт та предмет слідчої дії. По-третє, створити та проінструктувати слідчо-оперативну групу. По-четверте, забезпечити групу необхідними інструментами (або впевнитися в тому, що інструментів достатньо).

По-п’яте, забезпечити швидкий та безпечний шлях для проникнення в приміщення та переміщення в ньому. По-шосте, у разі проведення обшуку в житлі чи нежитлових офісних приміщеннях, у яких власниками встановлені камери відеоспостереження, забезпечити їх відмикання.

Тактичні правила та рекомендації, спрямовані на пошук інформації в електронній формі під час слідчого огляду, обшуку. Спеціальні прийоми: спеціаліст проводить пошук потрібної електронної інформації (цьому сприяють пошукові програми та програми, які фіксують попередню роботу комп'ютера); спеціаліст складає перелік програм, розміщених у комп'ютері та на лазерних дисках; слідчий повинен витребувати ліцензію чи інші документи, що підтверджують законність використання знайдених програм; у разі неможливості розкриття корпусів комп'ютерної техніки (наприклад, інформація при цьому може бути знищена або її неможливо швидко проаналізувати через великий обсяг) засоби комп'ютерної техніки слід вилучати цілком, причому виключати комп'ютерну техніку слід відповідно до технічних правил роботи на ній; усі знайдені машинні носії інформації (дискети, лазерні диски тощо) необхідно вилучати для наступного дослідження їх змісту, якщо не можна проглянути їх на місці; необхідну для слідства частину інформації з комп'ютера потрібно скопіювати на машинні носії інформації, які були заздалегідь підготовлені спеціалістом для обшуку; не можна використовувати спеціальну пошукову техніку, яка містить джерело електромагнітного або магнітного випромінювання; доцільно вилучати лише матричний принтер, оскільки лише відносно нього можна вирішити ідентифікаційні завдання (для лазерного або струменевого принтера подібний аналіз практично неможливий); якщо неможливо або недоцільно вилучати комп'ютер, то інформацію, яка цікавить, можна роздрукувати на принтері та вилучити ці документальні носії інформації, а у разі недоцільності вилучення принтера для ідентифікації можна провести контрольні роздруківки з принтера на різних зразках паперу або вилучити картриджі зі стрічкою; необхідно промаркувати всю систему підключення до того, як комунікації будуть від'єднані, щоб під час експертного дослідження зібрати ЕОМ аналогічної конфігурації; комп'ютерні технології, які були вилучені, та носії, на які здійснено копіювання, необхідно належно упакувати та опечатати, наприклад системний блок опечатується аркушем з підписами слідчого, спеціаліста, представника особи, у власності якої об'єкт обшуку, та

понятих шляхом наклеювання на задню панель з обов'язковим накладанням на бокові стінки та розйоми електроживлення, магнітні носії інформації потрібно також захистити від запису з використання технічних прийомів.

Особливості допиту свідка, потерпілого у справах про кіберзлочин

Допит щодо дослідження доказів на електронних носіях інформації, порівняно з іншими слідчими діями, має високе інформаційне навантаження (зі слідчої практики відомо, що у справах 60 % складають протоколи допиту осіб з приводу інформації в електронній формі; 40 % – інші протоколи, що описують використання джерел ідеальної інформації). Для підтвердження або спростовування доказової інформації в електронному вигляді потрібне проведення певного комплексу допитів необхідних із цих міркувань осіб.

Вивчення кримінальних справ дозволяє визначитись із колом осіб, що підлягають допиту як свідки, це: а) службові особи та працівники установи-жертви, що можуть бути причетні до обставин вчинення злочину; б) представники та працівники юридичної особи, яка використовувалася під час вчинення злочину тим чи іншим способом; в) спеціалісти, що мають професійний досвід у галузі інформатики та комп'ютерної техніки, програмування, в тому числі особи, які брали участь як спеціалісти під час слідчих (розшукових) дій. Свідки часто мають спеціальну, професійну освіту (у сфері КТ, банківського електронного обігу коштів) або в цілому є обізнаними у питаннях використання інформаційних технологій та ІТ-технологій. У теоретичному аспекті важко визначитися з послідовністю проведення допитів свідків, що пов'язано з конкретними обставини справи, певними результатами ознайомлення слідчого з документами, організацією роботи установи, зокрема розподілом обов'язків та її структурою.

Як доводить слідча практика, сприятиме дотриманню принципу послідовності дослідження доказів на електронних носіях інформації проведення допитів *у такому порядку:* від допиту осіб, яким відома більш повна інформація про обставини злочину (зокрема, це особи, які виявили злочин або проводили першочергову перевірку засобів комп'ютерної техніки), до тих, хто має орієнтовну інформацію у справі щодо КТ (усі інші).

Призначення судових експертиз. Внаслідок вчинення кіберзлочинів утворюються як традиційні в криміналістичному сенсі, так і нетрадиційні або «цифрові» сліди, що потребує проведення у широкого спектра судових експертиз, а саме:

– експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів;

– експертизи телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів;

– технічної експертизи документів;

– експертизи відеозвукозапису;

– експертизи у сфері інтелектуальної власності;

– інших видів експертиз, без проведення яких неможливо отримати необхідні відомості, що свідчать про ознаки складу одного зі злочинів злочинної сукупності (наприклад, 1) економічних експертиз під час розслідування злочинів, пов'язаних із фінансово-економічною сферою відносин у кіберпросторі; 2) психологічної, мистецтвознавчої експертизи або відповідної комплексної експертизи злочинів, пов'язаних із соціальною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі; 3) трасологічних експертиз злочинів, що вчинені з антидержавно-політичних або корисливих мотивів, 4) лінгвістичної експертизи мовлення (семантико-текстуальний аналіз писемного й усного мовлення) злочинів, що вчинені з антидержавно-політичних мотивів; 5) судово-балістичних, 6) судово-хімічних експертиз тощо злочинів, що порушують встановлений порядок обігу певних речей.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецька Г.А. Судова медицина та судова психіатрія: підручник. Харків: Право, 2018. 376 с.

2. Ващук О.П. Тактика використання невербальної інформації в кримінальному провадженні: монографія. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2017. 392 с.

3. Галаган В.І., Яковенко М.О. Особливості методики розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років: монографія. Луганськ, 2013. 256 с.

4. Демидова Є.Є. Тактика допиту обізнаних осіб: монографія. Харків: Апостиль, 2013. 250 с.

5. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Апостиль, 2012.

6. Інформаційний збірник з питань правових та організаційних основ судово-експертної діяльності. Одеса, 2015. 228 с.

7. Експертизи у судочинстві України: наук.-практ. посіб. / за ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 503 с.

8. Криміналістика: підручник / за ред. В.В. Тіщенка. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2017. 556 с.

9. Криміналістика: підручник / кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель, В.М. Шевчук та ін.; за ред. В.Ю. Шепітька. 5-те вид., перероб. і допов. Київ: Ін Юре, 2016. 464 с.

10. Криміналістична тактика: навч. посіб. / за ред. М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Алерта, 2017.

11. Настільна книга слідчого / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Ін Юре, 2011. 736 с.

12. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 481 с.

13. Шепітько В.Ю. Довідник слідчого. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Одіссей, 2013. 232 с.

14. Шевчук В.М. Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія. Харків, 2013. 440 с.

Навчальне видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Цимбал Петро Васильович, Кузьменко Олена Валеріївна,
Антонюк Анастасія Борисівна, Омельчук Любов Василівна

КРИМІНАЛІСТИКА (У ПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ)

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск — *Д. Ф. Салахова*

Відповідальний редактор — *І. Є. Врублевська*
Редактори — *М. М. Грабарчук, Н. І. Грицюк*

Форматування та комп'ютерна верстка — *Д. П. Завальніцька*

Здано до друку 25.11.2021. Формат 60×84/14
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Ум. друк. арк. 23.9
Наклад 300 прим. Замовлення № 998

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область,
Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016

У СЕРІЇ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2016

«Методичні основи спеціальної фізичної та технічної підготовки студентів за розділом «Легка атлетика»
«Самостійна робота студента як одна з форм впливу на функціональну, фізичну та психологічну підготовленість»
«Організація роботи командира механізованого взводу»
«5.45-мм автомати Калашникова (АК-74, АКС-74, АК-74Н, АКС-74Н) та 5.45-мм ручні кулемети Калашникова (РПК-74, РПКС-74, РПК-74Н, РПКС-74Н)»
«Гранатомет підствольний ГП-25»
«Ручні гранати»
«Кулемети Калашникова – 7.62, ПК, УЖМ, ПКТ»
«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7»
«9-мм пістолет Макарова (ПМ)»

2017

«Вища та прикладна математика»
«Цивільний захист»
«Програмування мовою JAVA : практикум»
«Інформаційні системи і технології в юридичній практиці»
«Дослідження операцій : практикум»
«Чисельні методи»
«English for Students of Finance»
«Основи військової розвідки»

2018

«CASE-технології. Міждисциплінарне інформаційне моделювання»
«Економічна інформатика: практикум»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Мікроекономіка»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка»
«Охорона праці»
«Економіка і організація діяльності об'єднань підприємств»
«Основи християнської культури»
«Економіка підприємства»
«Фізика»
«Трудове право України»

2019

«Основи тактичної медицини»
«Аудит»
«Збірник задач. Вища та прикладна математика»
«Міжнародні розрахунки та валютні операції»
«Підготовка озброєння механізованого взводу до бойового застосування»
«Контролінг в управлінні підприємством»
«Актуальні питання судової експертизи (у питаннях і відповідях)»
«Інноваційний менеджмент»
«Організація навчальних занять з фізичного виховання за методом колового тренування»
«Теорія судових доказів (у таблицях і схемах)»
«Статистика»
«Фінансовий менеджмент проектів і програм»
«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7 (РПГ-7Д)»

2019

«Організація роботи командира механізованого відділення»
«Психологія управління»
«Deutsch und Wirtschaft»
«Основи тактичної підготовки працівників правоохоронних органів»
«Основи кінології»
«Моделювання систем»
«UML. Уніфікована мова моделювання інформаційних систем»
«Історія держави і права України»
«Економічна теорія»

2020

«Менеджмент»
«Бізнес-аналітика та моделювання»
«Безпека життєдіяльності»
«Статистичний аналіз даних»
«Хімія»
«Мікробіологія»
«Медичне право»
«Бухгалтерський облік в управлінні підприємством»
«Загальна психологія»
«Хортинг у закладах вищої освіти»
«Теорія і методика викладання оздоровчого фітнесу»
«Організація охорони державної таємниці в Україні»
«Цивільне право України (особлива частина) »
«Цивільний процес України»
«Оздоровчий туризм»
«English Grammar for Philology Students»
«Фітнес-технології фізичного виховання у закладах вищої освіти»
«Конкурентна розвідка»
«Теорія та методика бойового хортингу»
«Логіка»
«Інституціональна економіка»
«Економетрика: прикладний аспект»
«Основні поняття сучасної алгебри»

2021

«Психологія особистості»
«Теоретичні основи товарознавства»
«Економічна інформатика: курс лекцій»
«Deutsch fur Recht und Jurastudenten»
«Земельне право»
«Глосарій юридичних термінів»
«Аналіз даних за допомогою R»
«Гімнастика»
«Трудове право України»
«Цивільне право України»
«Дії механізованих підрозділів в основних видах бою»
«Стратегічний аналіз»
«Фінансова діагностика»
«Бухгалтерський облік»
«Спадкове право»
«Педагогіка: хрестоматія»
«Педагогіка: практикум»
«Конституційне та муніципальне право України»
«Improve your English»
«Криміналістика (у питаннях та відповідях)»